

МИХАЙЛО РЕВА

НА

ШЛЯХАХ

ЖИТТЯ

Р.Т.

Михайло Рева

НА ШЛЯХАХ ЖИТТЯ

СПОГАДИ

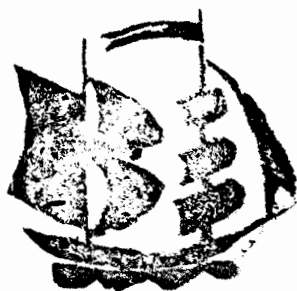

Автор — Михайло Рєва

Михайло Рєва

НА ШЛЯХАХ ЖИТТЯ

СПОГАДИ

ЛОНДОН

1980

"ON LIFE'S HIGHWAYS"

MEMOIRS BY
MYKHAYLO REVA

©

Copyright 1980
by the Author
28 Binfield Road, Stockwell,
London, S.W.4.

PUBLISHED BY THE AUTHOR
НАКЛАДОМ АВТОРА

Обкладинка роботи мистця *Ростислава Глувка*
Тираж 800 примірників

З друкарні Української Видавничої Спілки в Лондоні
Printed in the United Kingdom by
Ukrainian Publishers Limited, 200 Liverpool Road,
London, N1 1LF.

ВСТУП

Мое життя було дуже важким від найранішого дитинства, яке припало на роки першої світової війни, а Боже Провидіння наділило мене жорстокою долею, що її мало якій іншій дитині доводилося переживати. Проїшло півстоліття, але трагічні дні далекого минулого так глибоко врізалися в мою пам'ять, що я їх не забуду ніколи. Життя моїх батьків обірвалося в молодих роках, а я лишився бездоленним сиротою, безбатченком, і пройшов справді тернистий шлях, про що читач довідається згодом.

Смерть моїх безталанних батьків спричинила перша світова війна, жахіття якої принесли на наші землі одвічні вороги українського народу — царсько-московські й австро-угорські імперіялістичні окупанти. Обидва вони безжалюбно плюндрували Україну, знущалися над її населенням, знищили тисячі тисяч українських батьків і матерів, лишивши їхніх дітей сиротами для страждань.

В 1914 році мій батько був мобілізований австро-угорською владою до війська й у перших днях війни висланий на фронт. Але до нього він не дійшов. Біля Бережан, у Нараївському лісі, на групу українських вояків, між якими був батько, наскочили польські партизани-народовці і її розбили цілковито. Мій батько згинув. Тіла українських вояків люди позбирали, завезли на гору Лисоню й там їх поховали. Так на цій горі започаткувалася спільна могила, яка впродовж війни доповнювалася тілами інших українських вояків-героїв, тому була названа стрілецькою могилою. Височезною насипали її українські патріоти, й хоч її часто-густо руйнували польські окупанти, УВО й ОУН дбали про її належний вигляд. Рік-річно в часі Зелених Свят тисячні українські маси приходили до стрілецької могили, щоб віддати пошану впавшим.

Батька не стало між живими. . . Він і його численні побратими згинули в чужій військовій уніформі, бабуня була спаралізована, а мати осталася вдовою на 19 році життя, коли я мав лише два рочки. Вістка про смерть чоловіка була для неї страшним ударом. Вона кожного дня бігала на гору Лисоню і там невтішно ридала, ніби хотіла виплакати його з мертвих.

Звичайно, цих переживань і болів матері я не пам'ятаю, але згодом, коли підріс і почав зовсім виразно вимовляти слово «мамо», тоді, бачачи її гіркі сльози, питав чого вона плаче. Мати, хлипаючи, сказала мені, що польські душогуби вбили мого батька, й наказувала наче дорослому: «Рости, синочку, швидко й гартуйся як сталь, щоб міг пімстити батькову смерть».

Коли мені пішов четвертий рік, наша хата стала місцем трагічних подій. Кожного дня траплялося щось страшне і прикре, кожний день приносив нові турботи, які я ступнево починав помічати й розуміти. В 1915–1916 роках і нашу хату й сусідні заповнювали різні війська — німецькі, українські, мадярські. Чужинецькі вояки чіплялися до матері, й тоді вона брала мене на руки, щоб оборонитися від них. Пам'ятаю як мати проклинала війну, яка осиротила нас навіки.

В 1916 році наше село Літятин зайняли москалі. Я вслухувався у брудну московську лайку, прислухався до торохкотіння кулеметів і брязкоту зброї, здригався від вибухів гарматних стрілен. Усі сільські городи московські окупанти перетворили на стрільбища, де вишколювалися у стрільянні, щоб добре ціляти в українських вояків, перебуваючих на австрійській стороні, або в Українських Січових Стрільців.

Лихоліття війни притягали мою дитячу увагу, ліквідували в моїй душі страх, додавали гарту і сміливости, бож мати хотіла бачити мене сміливим, не боягузом, готовим на пімсту. До того ж вона мене рідко пестила й зовсім дівка притягала до помочі в господарстві, кажучи, що я маю заступити батька.

Скажу дещо про життя моїх батьків під сільською стріхою. Батьки мого батька були середніми господарями. Батько служив у австрійському війську, і я чув від людей, що він був

найсвідомішим сином у родині. А мати була одиначкою у своїх батьків. Вони її виховували добре, чесно й до школи посилали, але постільки через свою немічність не могла працювати в господарстві, то чотирнадцятилітню школярку почали відривати від навчання й завчасу шукали для неї жениха, який перейняв би господарство. Так, через людей, знайшли Павла Реву.

Виходить, що Павло, маючи 22 роки, був поміркований, бо відважився сватати молоду школярку. Коли я підріс, то чув від людей, що моя мати — Катруся — дуже скучала за своїми ровесницями в школі, а батько боявся, щоб вона не втекла від нього до школи. Невдовзі з'явився я на світ, школярка підросла і стала жінкою, але, на превеликий жаль, їй не судилося довго жити. . .

Але ще за життя вона мене — маленького хлопчину — втягала до праці на господарстві, хоч фізично я не був здатний до неї, бо хотіла бачити мене завжди поруч себе: на подвір'ї, на полі, при оранці, при волочінню, в їзді кіньми — всюди. Вона показувала мені як випрягати коні з воза, як заводити їх до плуга, давати повід із кінських храпів, і я вів коней при оранці аж до полудня, а після полуденку аж до кінця оранки ниви. При цьому мати оповідала мені про свої дитячі переживання та безнастанно бідкалася моєю сирітською долею, безталанним життям, позбавленим усіх вигод.

У 1916 році багато-багато весняних, літніх і осінніх днів пробув я з матір'ю в полі, що дуже виснажувало мене. Але водночас пекуче сонечко обсмалювало моє хлоп'яче личко, і я виглядав мов циганчук. Часто проходили дощі й буревії, рекотіли громи, спалахували блискавиці, налітав пронизливий до костей вітер, і важко було зрозуміти, чи це все витвір природи, чи, може, відлуння битв на кривавих військових фронтах.

Ми вслухалися. . .

ПЕРША БОРОЗНА БЕЗ БАТЬКА. . .

Коли віз був завантажений, ми з матір'ю сіли на нього й поїхали на поле. Мати заходилася скидати плуг, коліснята й усе інше, а я випрягав коні з воза й заводив їх до плуга. По якомусь часі все було готове до оранки. Я взявся за повіддя, а мати за чепіги плуга, гукнувши: »Вйо, гніді!« Коні рушили з місця, й за нашим плугом почала лягати скиба за скибою чорна земля, в якій рясно білили корінці диких трав.

Ми оборали навколо сім чи вісім разів, стримали коні та й дали їм відпочити. Я приніс оберемок сіна, щоб вони піджилися, мати присіла на рігіль плуга, а я — в борозну. До моїх босих ніг поналазило чимало колючого терня, тож я витягав тернину за терниною й сокотів од болю, а мати безперервно поглядала на мене — замурзаного бідолашного хлопчину. Мабуть, материний жаль примусив її до плачу, вона взяла мене на коліна і як завсіди насамоті промовила: »Ох ти, нещасливий сиротинко!« Потім почала оповідати, що коли батько був живий, то сам їздив у поле й нікого для допомоги не потребував. Так було б і тепер: він поїхав би в поле, а ми обидвое лишилися б у хаті, доглянули за всім, зготували б татові обід і винесли в поле. Але батька знищили душогуби-ляхи. Й мати затиснула п'ястук, кажучи, що їм цього довіку не забуде.

Та плачі й жалі нічого не принесуть. Сонце підбилося вже досить високо, а орати ще багато-багато. Треба продовжувати оранку. Та раптом я побачив зайчика, зірвався з колін матері, погнався за ним і відбіг досить далеко. Вона довго гукала, поки, нарешті, мене прикликала.

Ми орали до полудня, а я все зиркав убік, бо сподівався, що Надя й Ганя надійдуть із полуденком. Чейже був голодний, як вовчєня. За хвилину коли побачив дівчат, то я випряг

коней із плуга й завів їх до воза, давши їм обрік. Дівчата стежкою вже доходили до нас, але час від часу приставали, збираючи квіточки. Вони не спішилися, тож я побіг їм назустріч.

Нарешті довгожданий полуденок. Мати розстелила на зеленій травичці обрусик, витягла з білої хустини печений пиріг, подібний до малого решета, розрізала його начетверо, налляла до мисочок сметани, й ми почали смачно заїдати. Побіч нас коні жували обрік і підфоркували, а дівчатка весь час не давали мені спокою, хотіли, щоб я повів їх у лісок, де вони могли б назбирати на віночки квіточок і зеленого барвінку. Побігли ми й довший час забарилися, а мати нетерпляче нас очікувала, бо була пора орати. Вона довгий час за нами гукала, а що ми, малі, її не слухали, то прибігла по нас сама.

Вернулися до воза. Мати повела коні до криниці поїти, а ми бігли за ними, немов лошата, шукаючи по пільних межах за перепелячими гніздами. Знаходили маленьких перепелят і зривали пишні різнокольорові квіточки. У криниці вода чистенька, наче кришталь. На поворотній дорозі до нашої ниви ми знову бігли позаду коней і підспівували соловейками, а з ліска нам покривлялися зозулі своїми »ку-ку, ку-ку«.

Привели коні, запрягли їх поновно до плуга, мати взялася за чепіги, а ми підганяли коней. Дивлячись на нас, вона так розвеселилася, що почала співати чумацьку пісню: »Ой, у полі й лугом, там чумаченько оре плугом, я ж чумачка молоденька, без чумака самітненька, а діточки поганяють, веселенько так співають«.

За яких три години, що проминули дуже швидко, ми зорали ниву. Мати вантажила плуг, борони й коліснята на віз, а ми запрягали коні до нього. Коли все було впорядковане, мати перехрестилася й подякувала Господеві за Його поміч у нашій праці.

МАТЕРИНСЬКА НАУКА

Відколи пам'ятаю, я завжди бачив свою матір невдоволеною з тяжкого життя і праці, бачив як по її обличчі котилися перлинами сльози, і воно майже ніколи не було усміхнене. Жорстока дійсність поклала на ньому печать глибокого смутку й жалю. А коли в нашій хаті, на подвір'ї і по всіх-усюдах розташовувалися військові частини, коли я чув зойки, вигуки й лайку вояків, тоді з материних уст зривалися прокльони й нарікання на проклятих ляків, які знищили мого батька, матір лишили вдовою, а мене осиротили. Це траплялося досить часто, але я — маленький дівчак — іще не міг розуміти повного значіння слів «ляхи» і «знищення когось».

Та невдовзі надійшла хвилина, коли мати пояснила мені хто такі ляхи і хто знищив мого батька. Однієї неділі, повернувшись із церкви, вона спершу взялася до роботи, нагодувала худобу, поприбирала в хаті, а потім присіла на лавку біля фронтного вікна, взяла до рук молитовника і почала його читати. Я сидів на землі біля стовпка, що підпирав сволок хатньої стелі, і благально дивився на матір, хотів, щоб вона змилосердилася наді мною та взяла мене на руки. Мати кілька разів поглянула на мене, випустила з рук молитовник, схилилася на підвіконня й зайшлася плачем.

По хвилині вона підняла голову, знову подивилася на мене теплими-теплыми очима й дала знак підійти до неї. Я миттю зірвався із землі, підбіг, видряпався на коліна й міцно-міцно обхопив маленькими рученятами шию матері. А вона пригорнула мене до своїх грудей і стиснула так міцно в обіймах, що ледве не задушила. Промовила крізь сльози: «Дорогий мій синочку, вибачай мені, що я так рідко пригортаю тебе до свого материнського серця...» Обливаючись гіркими слізьми, пояснювала мені, що не хоче при звичаювати мене до пестоців, а прагне виховати твердого, як сталь, хлопця, який, коли виросте, зрозуміє хто є ворогами України і пімститься на них за смерть батька.

Такою була материнська наука для 5-літнього хлопчика. Її я пам'ятаю досі й не забуду до кінця мого життя, бо слова

матері »Гартуйсь, синку« залишилися в моїх душі й серці назавжди.

А дні минали.

1916 рік дався добре матері взнаки. Роботи не бракувало. Оранка, боронування, волочіння, жнива, звезення снопів до клуні, молотьба — все це потребувало вміння й великої натуги сил. Але мати дала собі раду з усім.

Прийшла зима. Впали глибокі сніги, пронизливий крижаний вітер намів за плотом високі снігові кучугури, потиснув сильний мороз. У зимову пору мати також не мала відпочинку. Продовжувала в stodолі молотьбу, насипала зерно в мішки і ставила їх у коморі, а я в хаті помагав старенькій бабуні. Коли ж була вільна хвилинка, то вибігав на подвір'я або й на вулицю. Там чекав на мене Микола Звірив, і ми з ним по білому сніжкові спускались на саночках із горбочка вділ. Потім тягли саночки на горбочок, затирали від морозу руки й вуха, але були щасливі і вдоволені.

РІЗДВЯНІ СВЯТА

Зближалися свята Різдва Христового. Нас семеро хлопчєнят, збиралися разом, училися колядувати й на Свят-Вечір готували різдвяний вертеп, який у нас називався »крулями« і якого вчив нас дідусь Назар, змушуючи добре вивчити ролі всіх »круликів«, чи краще сказати »короликів«.

На Свят-Вечір мати приготувала все, що було потрібне, але ще перед заходом сонця ніде не пускала мене з хати. Наказала йти з нею до stodолі і в'язати жмути соломи на дідуха. Пішли ми туди, нав'язали вівсяної соломи, я поклав її на санки, привіз до хати й розстелив на долівці, а потім притягнув пшеничний сніп і положив його в куток, за стіл. Мати дивилася на мене, і її лице промінювало радістю, бо бачила, що я, маленький, виконую обов'язки її чоловіка й мого батька.

Перед вечерею бабуня наказала нам клякнути й помоли-

тися за спокій душі покійного батька. Під час молитви мати, пригадавши болючу втрату, так цим перейнялася, що не докінчила молитовних слів, розплакалася, а вкінці зімліла. Я також був у розпуці й гарячково припав до материних грудей, бабуня мене заспокоювала, а невтішні сльози із трьох пар очей котилися на солом'яний дідух, скроплювали суху вівсянку. . .

Раптом у снігах почувся рух, до дверей застукали, й полинули звуки колядки »Дивная новина«. Це прибули мої друзі з вертепу, я відчинив їм двері, й колядники ввійшли в хату. Мати, яка вже встигла прийти до себе, запросила всіх до столу і пригостила свят-вечірніми стравами, приготованими згідно з українською традицією.

За хвилину ми почули іншу колядку — »Добрий вечір тобі, пане-господарю«. На цей раз колядниками були старші хлопці й дівчата. Мати пригостила і їх чим хата була багата, а ця свят-вечірня гостина і співи колядок бодай на якийсь час розвеселили тую хату, внесли радість у кожний її закуток.

Ми ж, малі хлопчики, які називали себе »короликами«, швиденько вдяглися у свої строї і рушили від хати до хати, відвідавши біля п'ятидесяти селянських хат. Я був убраний за ангела, й коли ми входили до котроїсь із хат, то всі показували на мене, що це ангелятко є покійного Павла синком, який із матір'ю дуже бідує. Пізно вночі ми прибули до нашої хати, поділилися по рівній пайці зібраними грішми, підкормили себе свят-вечірніми стравами, полягали на дідух і поснули. Вранці мати нас збудила, бо треба було збиратися до церкви.

В загальному Різдвяні Свята проходили то сумно, то весело. Сум панував тоді, коли ми в хаті були самі, а веселощі наступали з приходом колядників, або коли сусіди відвідували нас.

Прийшов Йордан, і мати знову вчила мене українських святочних традицій. На Свят-Бечір, перед заходом сонця, вона приготувала свячену воду, налила її в горщик, зробила з колосків кропило, й ми пішли кропити нею хату, стодолу, стайню та подвір'я, при чому я стало приговорював »У Йордані хрещаючися«. Мати дивилася на мене й тішилася. Їй здавалося, що ці святі слова промовляє мій батько. . .

ДВІ СМЕРТІ

Найтрагічніші події струснули нашу хату в березні 1917 року. Саме тоді шаліла пшесть тифу, я захворів на нього перший, але швидко видужав, а бабуню й матір тиф прикував до смертельної постелі. На вилікування їх не було найменшої надії, матір зненацька кинуло в сильну гарячку, вона нічого не пам'ятала, тільки маячила і кричала ревним голосом. Не було жодної допомоги від сусідів чи рідні, бо батькова рідня жила в другому селі й про раптову хворобу бабуні й матері нічого не знала, а сусіди, довідавшись, що в нашій родині запанував тиф, не приступали до хати, й не було ким переказати про нещастя кривим.

Мені, п'ятирічному хлопчині, доводилося тяжко пережити, слухаючи материні крики й зойки, але я не міг відступити від хати, бо жалко було матері. Коли в неї гарячка проходила, то вона страшенно плакала і просила мене не залишати її. Розжалуваний слізьми матері, я притулився до неї і заплакав також.

Мене покликала бабуня, взяла за руки й казала мені не лякатися матері, коли вона в гарячці і кричить, а потім попросила піти й покликати сусідку Франку. Я побіг до неї, але її не було вдома. Повернувся до хати й побачив, що бабуня заснула. Розглянувся по кімнаті, й мене огорнув несамопитий сум. Сів біля бабуні, глянув у сторону материної постелі й побачив, що мати пильно дивилася на мене. Не промовила ані словечка, тільки ледь-ледь рушила своєю зболілою й немічною рукою, даючи знак, щоб до неї прийти. Я прибіг і припав міцно до материних грудей. Мати погладила мене по голівці легенько-легенько і знову заплакала. В цю мить пробудилася бабуня й покликала мене до себе. Я її послухав, прийшов до неї і заснув твердим сном.

Перед ранком я пробудився, протер свої очі, але нічого не побачив, бо ще було темно. Засвітивши свічку, повернувся до бабуні, сів біля неї і поглянув на матір. Вона лежала спокійно, лише хлипала напівмертвими устами, наче мала дитина. Я відчув голод, скочив до шафки, накришив у череп'яну миску хліба, налив із горщика молока й, сівши на лавку, заїдав немов би косар на полі.

Коли знову прибіг до бабуні, то подумав, що, може, й вона зголодніла так, як я. Заговорив до неї, але вона не відзивалася. Крикнув їй голосніше до вуха, та відповіді й на цей раз не було. Тоді взяв її за руку, але ця рука вже була закос-теніла, наче шматок дерева. Зі страху я задубів і не міг слова промовити, потім зсунувся на долівку й почав бігати по кімнаті, не знаючи, що вчинити. Адже мені й не снилося, що я цілу ніч спав із трупом. В одній сорочинці метнувся до сусідки Франки й застукав до дверей. Вона відчинила й, побачивши мене, не питала нічого, тільки побігла до нас бо вже відчувала, що сталося якесь нещастя.

Побачивши бабуню мертвою, Франка почала голосити над її трупом, а я чкурнув до матері і припав до її голови, чим її збудив чи радше зворушив. Мати, слухаючи лементування Франки, не говорила нічого, тільки пестила мене й голосно схлипувала. Франка пішла покликати тітку Параску, й коли обидві жінки зайшли до кімнати, то нарobili такого жахливого крику, плачу й заводіння, що мені зробилося страшно. Але я вже не плакав, бо і сліз не вистачало. Швиденько вбрався й пішов до паламаря церкви Назарія, щоб повідомити його про смерть бабуні.

Він прийшов, зарядив умивати і вбирати тіло покійної, а тітку послав до отця Лункевича, який жив аж на третьому селі. Незабаром отець прибув і, знаючи, що батькова рідня є в селі Кривім, поїхав туди сам та привіз зі собою три тітки і два дядьки. Опісля поїхав до лікаря. Коли лікар, прибувши, оглянув матір, то сказав, що години її життя пораховані, і шпиталь нічого не допоможе.

Бабуню хоронили пополудні, але людей на похороні було дуже мало, бо кожний боявся заразитися тифом. На вічний спочинок покійну відпровожували лише кілька осіб, включно зі мною, при чому я цілий час тримався за фелон отця. Після похорону отець узяв мене на руки і промовив: «О, Боже милосердний, рятуй цього маленького сиротинку!» Коли від'їжджав додому, то сказав повідомити його про смерть матері, щоб знав, коли має її ховати. Та на слідуючий похорон не довелося довго ждати, бо вже вночі смерть заглянула матері у вічі...

Я був сильно перемучений пережиттями останніх кількох днів і заснув, не бачачи й не чуючи, що діється довкола. Вночі хтось мене збудив, я інстинктивно відчув у душі якийсь дивний неспокій, побіг до постелі, на якій лежала мати і пригорнувся до неї. Вона відчула мій дотик, погладила мене ніжно по щоці, а я відчув, що її лице мокре від сліз. Вони маленькими горошинками покотилися й по моему чолі. Тітка Анна сказала, що мене треба забрати від умираючої матері, я зрозумів її слова й іще міцніше притулився до материних грудей. Та раптом рука матері зсунулася з моєї голівки і звисла безсило. Тітка Анна взяла мене на руки і сказала, що мати лише заснула. . .

Але я бачив, що тітки вже готували смертне вбрання для покійної матері, чув, що хата наповнена риданням й голосінням. Найбільше лементувала тітка Явдоха, яку називали кривою, і яка мала стати моєю опікункою, заводячи на всі голоси: »Ой, ти небіжко Катерино! Ти ще недавно жила, а тепер уже не живеш; ти ще недавно свого синочка до себе тулила, а тепер уже не тулиш! . . . Невже ти від сирітки відцуралась і навіки його покидаєш? Ой-ой-ой-ой!« Явдошиним заводінням не було кінця.

Я ж, сівши на широку дубову лавку, приглядався до того, що діялося довкола. Матір тітки роздягли, обмили, розчесали її буйне волосся, потім знову вбрали й поклали на смертному ложі. З обидвох боків голови покійної засвітили свічки, й у їхньому світлі материне обличчя було немов живе. Я вдивлявся у нього, але вже не плакав, не мав ні жалю, ні страху. Сидів наче закам'янілий, ніби крізь сон чув ридання, бачив як присутні клякали перед покійною й молилися за спокій її душі, а потім підходили до мене й бідкалися моєю долею.

Коли скінчився похорон, отець Лункевич, готуючись до від'їзду, взяв мене на руки ще раз, поблагословив і побажав мужньо пережити мою сирітську будучину. При тому заплакав сам. . .

БОРОТЬБА ЗА ОПКУНСТВО

Тим часом на подвір'ї зчинився рух. Тітки і дядьки бігали по всіх закутках, збирали з хати й комори всі спадкові речі, збіжжя тощо і зносили все на три вози, які стояли під хатою. Вони були настільки зайняті цим, що цілковито забули про мене. Батьківське добро значило для них більше як я.

В цей самий час Параска, використавши нагоду, почала говорити мені, що тітка Явдоха буде наді мною знущатися, а вона стане для мене рідною матір'ю. Отже, повідомляла мене, щоб я не йшов до тітки Явдохи, а до неї. Потім, помітивши мою розгубленість, не роздумувала довго, сказала, що я мушу познайомитися з її дітьми, завинула мене в хустку, взяла на руки й побігла. Одначе не принесла мене до своєї хати, а до хати своєї кривнечки Насті Бобкової. Тут було двоє Парасциних дітей, яких вона намовила прийти сюди, і двоє дітей господині. Мене зустріли прихильно й по-товариському, нагодували й почали розважати всілякими забавками, тож я був байдужий до того, в чийй хаті знаходжуся, не роздумував над тим, що станеться пізніше.

Виникає питання — чому Параска переховувала мене в чужій хаті? Сьогодні я знаю відповідь на нього. Вона гадала, що за цей час тітка Явдоха може забути про мене, й тоді Параска присвоїть мене в себе та забере все батьківське майно. Офіційно було так, що хто опікувався сиротою, тому належалося те, що становило власність цієї сироти. Параска бідувала, мала всього два морги поля на шестиособову родину, а на мене одного так припадало вісім моргів, хоч тоді ними я користуватися не міг.

Але в часі, про який розповідаю, я про це не думав. Пробував бавитися з дітьми, та з того нічого не виходило. Смерть бабуні й матері, їх похорони й рефлексії, які я виніс із усього цього так перевтомили мене, що я заснув твердим сном на лавці. Спав, чи не три доби. Господиня будила мене що кілька годин, але я нічого не чув і не пам'ятав. Тоді вона силою змушувала мене сидіти і пхала до рота їжу.

На четвертий день прийшли діти й мене розрухали. Я побавився трохи з ними і знову заснув, а ксли пробудився,

то побачив, що в садку бавився гурт дітей. Я хотів вийти до них, але двері були замкнені. Почав стукати, та ніхто не відчиняв. Тоді вибив шибу й нею виліз назовні. Славко, який був на два роки старший від мене, сказав, що мене чотири дні тримали в кімнаті під замком, бо опікунка із села Кривого шукала за мною, а Параска боялася, щоб не знайшла, і тримала мене під замком.

Коли вона довідалася, що я бавлюся з дітьми в садочку, то прийшла й забрала мене до своєї хати, але, пам'ятаючи слова Славка, я вже не мав до неї більше довір'я й навіть сторонився. Ввечері після вечері, лягаючи спати на земляній долівці, Парасчині діти залізали по двоє до мішка, тож і я попросив її, щоб дала мені мішок. Ми ще довго жартували та сміялися, поки, нарешті, сон нас не зморив.

Наступного ранку, як тільки розвиднілося, несподівано приїхали два мої братанки, тобто тіточний і стричний брати, — обидва сімнадцятилітні. Віз із кіньми вони залишили на краю села, а самі прийшли до хати моєї переховниці. Почали шукати мене, але не могли знайти, бо я спав у мішку. Вкінці котрийсь із них наступив на мене, і я закричав із болю. Федір пізнав мій голос і сказав Пилипові, що має мене в мішку, а потім скрутив його гичку, завдав мішок на плечі й побіг до воза. Пилип тримав двері зачиненими й нікого не випускав із кімнати.

Коли Федір мене ніс у мішку, то я перелякався й почав кричати на весь голос. Це наробило такого руху, що сусіди повибігали з хат і, не знаючи в чому річ та що то кричить у мішку, гнали навздогін за Федором. Пилип лишив двері й також погнав до воза, а тоді з хати вибігла Параска й почала взрещати: »Люди, дивіться, якісь грабівники вкрали мого хлопця!«

Братанки кинули мене на воза й ударили по конях. Люди пробували наздігнати віз, але, самозрозуміла річ, не могли. Коли ми від'їхали на певну віддаль від села, і братанки побачили, що поблизу немає нікого, то витягли мене з мішка. Пізнавши їх, я перестав лякатися, але постільки був роздратований, то вирвався їм з рук, скочив із воза й чимдуж погнав у поле. Звичайна річ, що втекти я не міг: мене наздігнали, впіймали, взяли на руки і принесли поновно до воза.

Обидва братанки реготали, як навіжені, але Федір усе таки ставився до мене серйозніше. Він почав заспокоювати мене, бо я цілий час пручався, й казав, щоб я не боявся, бо, мовляв, у новій опікунки я буду жити дуже добре.

Ми їхали пільними дорогами, минали долини і яруги, прямуючи до села Кривого. Братанки мали в кошику харчі і пропонували мені щось з'їсти, але я відмовився. Натомість мене манило яскраве сонечко, яке своїм золотистим промінням ogrівало мое личко, приваблювало барвисте довкілля: пташині гнізда, скакання зайчиків, рохкання жаб, цвіріння кання горобців.

Але не було багато часу на розглядини й насолоду всіма цими принадами української природи. Через двадцять хвилин ми дісталися до Кривого і в'їхали в його першу вулицю. Я почав із цікавістю спостерігати все те, повз що ми проїжджали. Дивився на кожні ворота, а люди з подвір'їв споглядали на мене. Багато з них уже знали хто їде й кого везуть, бо по Кривому розійшлася поголоска, що в селі Літятині якась жінка переховувала мене від опікунки, кривої Явдохи. Тож селяни догадувалися, що власне я є цим сиротою, синком Павла Рєви й Катєрини Луцьонової, а ті, що мене везли, відшукали цю сирітку і везуть до моєї опікунки Явдохи.

Ось і її хата. Федір відчинив широкі ворота, і я побачив четверо діточок — двоє дівчаток і два хлопчики, які чекали на мое прибуття ще від досвітку, бо вчора мати хлопчини Антося сказала йому, що завтра вранці з Ліятина привезуть до кривої Явдохи Михася. Ця жінка, про яку я згадую, була колишньою сусідкою мого батька й навіть його колежанкою, відпроваджувала із сином на вічний спочинок мою матір, тож ми з Антосям добре зналися й тужили один за одним.

Отож Антося покликав іще трое дітей, і всі вони нетерпляче очікували мого приїзду. Коли побачили мене на возі, то повискакували на нього й почали водночас до мене говорити. Але я мало зважав на їхнє щебетання. Ми зупинилися перед клунею, і я був дуже здивований. Побачив просторе подвір'я, стайні, комори, обору, де було багато свиней, овець і два лошаки. Перед клунею метушилися багато курей, гусей і качок, тож уже це, разом узяте, виглядало мені як фільварок польського дідича Войціховського.

Подивився я на хату. Вона була стара, низенька і скривлена, як стара баба, стріха закурена й чорна, мов смола, зате стіни сніжнобілі, а внизу жовта призьба. Все це виглядало досить гарно, але дитяче жибоніння, яке не змовкало ані на хвилину, не давало мені можливості оглянути господарство як слід. Особливо щебетала чотирилітня Марійка, пишаючися своєю новою суконкою і рожевою стрічкою в білому волоссі. Я ж стояв перед дівчинкою насуплений мов сич на гілляці, й підтакував, що все на ній гарне, й вона гарна. Вкінці почув такі слова Марійки: »Ти знаєш, моя мамуня казала, що коли ти, Миханю, приїдеш, то ми обидвоє будемо бавитися, а як повиростаємо, то поженимося, і я стану твоєю жінкою...« Не думаю, щоб ця маленька дівчинка повністю розуміла значіння сказаних нею слів — вона лише повторювала слова своєї матері, але я передаю їх докладно такими, якими вони лишилися в моїй пам'яті.

ВІД ХАТИ ДО ХАТИ

Антось перервав нашу розмову з Марійкою і потягнув усіх до своєї хати, бо його мати Настасія наказала йому, що коли я приїду, то він має мене привести до неї. Як тільки побачила мене, відразу взяла на руки, пригорнула до себе, розплакалася й почала пестити, турбуючись тим, що я, бездольний сиротина, потрапив до рук негуманної опікунки Явдохи, яка мене немилосердно використовуватиме. Я розплакався також, і коли Настасія зауважила це, то стримала себе, обтерла і свої, і мої сльози, всміхнулася й заговорила веселим тоном. Потім наклала до великої череп'яної миски вареників, і ми їх уп'ятьох з'їли дуже швидко, ще й запили юшкою зі сливок, що, за словами Настасії, мала бути вином.

Антось обводив мене по всіх-усюдах, показуючи господарство, а опісля всі ми пішли до величезного саду, де пишно зеленіли всілякі роди овочевих дерев. Посеред саду була причіплена гойдалка, яка цікавила нас найбільше, тож біля

неї ми знаменито проводили час. Прийшла Марійчина сестричка Надя і нас усіх забрала до своєї хати. Марійчина мати Анна пригортала мене так само, як і Настасія, розпачала над моєю недолею й нарікала на нелюдяність опікунки Явдохи. Вона пригостила нас чотирьох різними присмаками, після чого ми пішли в садок і бавилися там до пізнього вечора.

Я вийшов від опікунки ще вранці, й постільки мої колеги тягали мене від хати до хати, то цілий день у неї не був. Явдоха прислала по мене свого сина Івася. Коли ми прийшли, то я цілий час поглядав на опікунку спідлоба, пам'ятаючи слова жінок, що Явдоха наді мною знуцатиметься. Помітивши мій понурий погляд, вона приступила до мене і сказала таке: »Я знаю, що злії люди вже накрутили тебе проти мене. Але ти не слухай нікого, бо я твоя опікунка. Житимеш у мене, лише знай, що я тебе не буду пестити, а виховуватиму на доброго господаря«. Я відвернувся від неї і не прийняв їжі, яку Явдоха мені подала, а потім вирвався з її хати й побіг до Антося. Пізно вночі мене насилу привели до опікунки, але я був дуже роздратований і довго не міг заснути.

Наступного дня Явдоха вивела мене на подвір'я й почала пояснювати, що я маю робити, а саме пасти вівці, гуси і свині. Незважаючи на те, що я мав тільки п'ять років, вона давала ці інструкції як дорослій людині, подібно до десятника якоїсь фірми, що подає розподіл праці новому робітникові. Справа представлялася так: я мусів гнати вівці на Лису гору й пасти їх там три години, потім мав привести додому, півгодини відпочити й поїсти. Опісля треба було гнати гуси на громадську толоку і тримати їх там три години, пригнати додому й після цього гнати свині на три години у Хмельові яри, які колись належали до польського поміщика, але після війни лежали облогом.

Інструкції моєї опікунки здалися мені дуже скомплікованими. Все перемішалось в моїй голові, і я не знав, кого гнати першими — свиней, овець чи гусей. До того ж пригадалися слова матерів Антося, Марійки й Петруся, яких я відвідував учора і які казали мені, що Явдоха мене гнобитиме й мучитиме. Я так дуже перейнявся цим, що мою голову запаморочило, в очах пожовкло, і прийшла втрата притомности.

Коли прийшов до себе, то побачив Явдоциного сина Пилипа, який сварився з матір'ю й нарікав на неї, що вона виробляє зі мною вже в другому дні мого прибуття до їхньої хати. Він почав мене заспокоювати, а в цю мить надбігли Антось Журавлів, Петрусь Дяків і Марійка Стицькова. Вони обступили мене й потішали як могли, а Антось закликав усіх нас до своєї хати.

Коли Настасія побачила мене переляканого й заплаканого, то клякнула біля мене, взяла у свої обійми, заплакала сама, почала знову бідкатися моєю сирітською долею й нарікати на криву Явдоху. Потім схаменулася, покликкала решту дітей, поставила перед хатою широку дубову лавку, принесла велику череп'яну миску, насипала до неї пшоняної каші, а до другої наклала паляниць. Ложки були дерев'яні й дуже великі, наче кухарські черпаки, які називали ополониками, тож треба було добре роззявити наші маленькі дитячі роти, але ми якось дали собі раду. Спорожнили миску з кашею, з'їли паляниці й пішли в садок на гойдалку, де бавилися й гули, наче бджілки.

Ранок був погожий і теплий. Золоті соняшні проміння вигравали на наших личках, сипали цілющу зливу снаги на зазеленіле віття грущ, яблунь, слив, черешень і вишень, на кущі ожин, агресту, порічок і суниць, що росли обабіч стежок і попід плотом. Ця різноманітність надавала величезному саду Журавлевих вигляду »виноградного раю«, який плекали римські імператори.

Ми шукали за гніздами в дуплах старих яблунь і грущ, а коли знаходили пташенят, то приносили й показували їх Марійці, а потім клали їх до гнізда знову. Марійка тішилася маленькими пташенятами, але їй у голові була весільна забава. Вона сплела віночок, до нього причепила стрічечки й наклала на свою голівку, мов би до шлюбу молода. Опісля впорядкувала кількох букетиків, один причепила мені, гей би молодому, а два інші — Антосеві й Петрусеві, ніби моїм друзьбам. Цю церемонію Марійка називала весіллям, тож ми бавилися у нього до самого полудня.

Коли Настасія гукнула до нас, що полуденок готовий, то ми прибігли до хати стрімголов і посідали на ту саму лаву, що й уранці. Одержали на обід капустак і дуже смачну

гречану кашу. Щойно скінчили її, як по Марійку прибїгла сестричка Надя, але постїльки Марійка не хотїла з нами розлучатися, то ми всі пішли до Марійчиної хати й там бавилися аж до вечора. Коли повернувся до хати опікунки, то не почував себе голодним — ліг на лаву й заснув.

НА ПАСОВИСЬКАХ

Наступного ранку Явдоха мене збудила, запропонувала всякі лакоминки й заговорила так лагідно, як ніколи. Івасик ставився до мене також чемно, кажучи: »Міську, я поможу тобі вивести вівці на Лису гору пасти«. Бачачи їх прихильність, я погодився, й ми через півсела погнали на згадану гору двадцятєро овець. Там були інші хлопці, набагато старші від мене, які також пасли вівці. Вони обступили мене й із цікавістю розглядали, бо перший раз бачили. Деякі з них, оглянувши мою маленьку постать, почали насміхатися, бо штанята з Івася, на три роки старшого від мене, були завеликі, а сорочина із грубого полотна, замурзане лице й босі ноги робили мене справді чудним. Але трапилися такі, які знали, що я є сиріткою, тож вони зупиняли насмішки й казали яка то Явдоха бездушна та нелюдяна, що п'ятирічного хлопчика, мізерно вбраного, висилає пасти таку велику отару овець.

Довідавшись, що я погнав пасти вівці на Лису гору, Марійка, Антось й Петрусь прийшли мене відвідати. Я від радости аж підскочив, а Марійка кинулася мені в обійми, наче доросла дівчина, щебетала без угаву й розповідала, що коли вони прийшли до моєї опікунки, то Явдоха їх висварила й вигнала з подвір'я. Сказала, щоб більше не приходили, бо битиме, й діти цим були вельми стурбовані.

Але Марійка Марійкою. Побачила на полонині море різнобарвних квітів і почала їх збирати на віночок, зовсім забувши про те, що крива Явдоха заборонила їй зі мною бавитися. Так проминули три години. Наївшись зеленої травички, вівці

збилися до купи й рушили додому, а ми швиденько бігли за ними. Вівці дісталися до воріт перші, вийшла Явдоха й коли побачила Марійку, Антося й Петруся, то почала кричати на них, мов навіжена, що, мовляв, вони своїми забавами відривають мене від роботи й навіть не пустила дітей на подвір'я. Дала мені поїсти й наказала гнати сорок гусей на громадську толоку Перхалівку й пасти їх там упродовж двох годин. А як я повернувся з ними додому, то вона знов підхарчувала мене, вивела вівці й сказала гнати їх на те пасовисько, на якому я був із ними вранці.

Марійка, Антося і Петрусь уже знали, де я є, тож поновно прибігли на Лису гору, розважали мене й потішали. Ввечері вони відправили безталанного пастушка аж до воріт і розійшлися по хатах, а я, втомлений цілоденною працею, ліг на лавку й міцно заснув. Замість простирала був мішок із соломою, а за ковдру служив також мішок. Пізніше, коли я підріс, то вимагав від опікунки кращої постелі.

Що ж торкається моїх друзів — Марійки, Антося й Петруся, то, незважаючи на лайку та застрашування Явдохи, я з ними нерозривно товаришував аж до парубоцького віку, а відтак до останніх днів залишення рідних земель.

Минали дні, тижні, місяці. Впродовж двох років я щодня переганяв гусей, овець і свиней через село — обдертий, брудний, з боляками на ногах, проклинаючи своє життя різними «шляхами» й «холерами», чого навчився від опікунки. Люди бачили мене кожного разу й дивилися як на чудака, а жінки охкали й уболівали над моїм горюванням у кривої Явдохи. Вони часто сварилися з нею й ганьбили її за знуцання наді мною, але це нічого не помагало.

Чоловіки ж, до того українські ідейні патріоти, говорили між собою таке: «Може й добре, що Явдоха жене цього хлопця до праці. Нею вона загартовує його на твердого юнака, й коли хлопець усе переживе та підросте, то із нього можна буде зробити доброго патріотичного українця».

З бігом часу ці свідомі чоловіки цікавилися й опікувалися мною все більше й більше. Вони зводили мене в товариство зі своїми синами й коли йшли з ними до читальні «Просвіти», то й мене підхоплювали. В читальні відбувалися різні академії або голосне читання книжок чи газет, і я так приз-

вичаївся ходити до неї, що часто втікав із дому опікунки без її відома, бо хотів бути разом із багатьма моїми приятелями, зокрема з Петрусем Ф., Антоном Г., Іваном Ш., та іншими.

Часто траплялося так, що коли я лишав роботу вдома та ішов до читальні, то за те діставав »у шкіру« від Явдошиного чоловіка Миколи, якого прозвали каноніком, а опікунка нападала на тих свідомих чоловіків, котрі притягали мене до читальні, з несамовитою лайкою, дорікаючи їм, що цим самим вони відривали мене від праці.

Цікаве те, що мої кривні були малоосвічені або й зовсім неосвічені, ще й мені забороняли вчитися писаного слова, а чужі люди виявляли до мене зрозуміння, співчуття й розказували, що таке книжка та освіта. Вони не належали до моєї рідні, але були моїми ідейними країнами, тож я їм багато завдячую і їхньої прихильності до мене ніколи не забуду. Ці люди обороняли мене перед опікункою й доводили їй, що коли я йду з їхніми синами до читальні, то здобуду там те необхідне, якого потребує кожна українська дитина. Я залюбки ходив до »Просвіти«, й кожного разу мені здавалося, що виривався з пекла сатани. . .

Так пройшли 1918 і 1919 роки. Я підріс, набув більше гарту й не раз поспішав якнайшвидше скінчити призначену мені роботу, щоб зустрітися з Петрусем Ф. або Славком Б. Ми разом ішли до читальні на імпрези, вистави або концерти. Коли приходили до »Просвіти«, то її виділові впускали мене до домівки без квитка, брали за руку й вели аж до самої сцени, щоб я міг усе добре бачити. А Петрусь і Славко пояснювали мені те, чого я не розумів

Однієї травневої неділі я вже чотири рази виганяв на Лису гору по черзі то свині, то вівці, а Явдоха наказала мені гнати свині вже п'ятий раз. Я був страшенно втомлений, до того ж порізав ноги на гострому камінню. Сів на траву й почав завивати шматами рани. Сонце немилосердно пекло, але вже наближалось до заходу. Інші пастухи, які пасли корови й коні, вже погнали худобу додому, а я лишився на пасовиську самотній, як билина в полі, з повним жалю серцем.

Свині напаслися й полягали у дві купи, по десять підсвин-

ків під одну матку, а мені дуже захотілося пити. До джерела було далеченько, і я не хотів до нього йти через свої зболені ноги, тому терпів спрагу й тільки облизував засохлі губи. Потім пригадав, що маю у своїй засмальцьованій торбині два яблука і шматок хліба. Викульгав на горбок при дорозі, сів біля фігури Христа, висіченої з каменю й перервав яблуками спрагу, але черствий хліб не поліз у горло, тож я поклав його назад у торбину.

Зближався вечір. Сонце вже сідало, і спадала спека. Повітря легенький вітерець, зашелестіли довкола трави, приємна прохолода поповзла по землі. Раптом у нашому селі вдарив дзвін, обізвалися дзвони по сусідніх селах, і їхнє звучання здалося мені звуками якихось фантастичних органів. Я подивився з гори на село й побачив як кожною вулицею батьки вели до церкви своїх діточок, таких як я. А я сидів під фігурою Христа — обдертий, поденерований, голодний. Чому мене ніхто не повів до церкви на вечірню?!..

Колись моя мати робила так, але вона вже не живе. Пригадалися події недавніх днів — у хаті, в церкві, на цвинтарі. Болючі образи стали перед очима, наче живі, я більше не міг стримати себе, розридався й почав кричати на весь голос до померлої матусі, щоб забрала мене до своєї домовини й вирядувала від нестерпних мук... .

Повз мене проїжджав парубок Горошків Андрій. Побачивши мене стурбованого й заплаканого, він зліз з коня і, знаючи чого я плачу, намагався заспокоїти мене різними способами. Сказав, що бачив як мої свині пішли додому, тож радив не бігти за ними, а сісти на його коня й їхати до хати.

В половині дороги я зіскочив із коня й пішов далі пішки. В моїй голові вже снувався плян не повертати більше до опікунки Явдохи, а піти у світ за очі.

Коли проходив біля обійстя Петруся, він мене побачив і запросив до хати. Його мати Меланія, уздрівши мої поранені ноги, налила води в посудину й заходилася промивати рани та їх перев'язувати. Потім нагодувала мене, і я заснув. Меланія занесла мене до шопи на сіно спати, де й Петрусь спав, іще й їжу поклала поруч. Якийсь час я насолоджувався

сном, а коли прокинувся й визирнув назовні, то побачив, що ніде нікого не було. Всі пішли до читальні. Сів на призьбі й почав обдумувати свою гірку долю.

НЕВДАЛА ВТЕЧА

По деякому часі я таки твердо вирішив не вертатися до кривої Явдохи, а піти в ліс. Там є чим поживитися — і суніці, й полуниці, й дикі грушки у ньому ростуть, тож із голоду не пропаду. Опісля з'явилася нова думка — суніці суніцями, а харчів мені треба також. Пішов до хати, закрився потаємно до Явдошиної комори, знайшов торбину, наклав до неї хліба, сала, вудженої шинки й інших присмаків, іще й горщик узяв для збирання овочів, потім сів під оборогом на сіно й там чекав ранку.

Вранці озирнувся довкола, тихцем почвалав з оборогу в сад, переліз через пліт і, незважаючи на зранені ноги, побіг геть. Незабаром опинився за селом, а відтак у лісі. Лісові стежки були мені відомі, бо тут з Явдошиним синком Пилипом пас корови, й то не один раз. Знав я також і про те, що в одну ділянку лісу не можна було заходити, ані пасти в ній худоби. Власне тому вона мені й відповідала, бо я знав, що ніхто мене тут не побачить.

Переконаний в тому, я зайшов у гущавину, натрапив на маленьке джерело, напився води, ще й умився. Червневий ранок був справді чарівний. Привітно світило сонце, щебетали пташки, ледь-ледь похитувалися від леготу гілля дерев. Отаборувавшись біля джерела, я вслухався у пташиний спів, насолоджувався запахом зілля, подивляв красу перлин ранішньої роси на оксамитних травах. Все це мене заспокоювало й навіть викликало на личку усмішку задоволення та щастя.

Я назбирав у горщик суніць, повернувся до свого лігва і смачно їх заїдав із хлібом, потім ліг на траву проти сонця й замислився. Ще вчора я був утомлений, терпів голод і спра-

гу, біль ніг, а сьогодні почував себе чудово — був добре відпочилий, не голодний і не спраagnений. Боявся лише, щоб хтось не побачив мене в моєму таємному сховищі, тому сховався за розлогий кущ і там заснув.

Коли прокинувся, то побачив, що довкола мене бігають сарни, скачуть зайчики й білки. Одна з них закрадалася до моєї торбини із хлібом і салом. Я хотів упіймати її і погнався за нею, та де там! Білка виявилася прудкішою від мене — втекла на поблизьке дерево.

Находив полудень, і почало дуже пригрівати сонце. Я роздягнувся, заліз до джерельної копанки й добре викупався. Знову поїв суниць із хлібом, ще й шматок сала вкраяв, але його щадив, щоб мати його й шинку на майбутнє. Для розваги почав шукати на деревах за пташиними гніздами, зривав черешні, які вже були достиглі, і з'їдав їх, а пізніше заходився робити собі з липового гілля відповідне ложе для сання.

Час проминув швидко, й сонце відійшло на спочинок, а замість нього в небесах з'явився місяць, який освітив усе довкілля сріблястим сяйвом і ніжно-ніжно заглядав мені в очі, наче б бажав маленькому хлопчині щасливої ночі і згання із моїх очей усі турботи. Я приляг на липове гілля, наклався сірчиною й із замилюванням вслухався в рокотіння жаб. Десь у лісі перекликалися сичі, й мене раптово обняло сумом. Стало скучно за Петрусем, Антосем і Славком, тож я почав роздумувати чи не піти мені до котрогось з них. Але по хвилині зміркував, що коли піду, то цим зраджу себе перед опікункою Явдохою. А так нехай вона турбується й думає, що, мабуть, я пропав навіки. Ще й люди їй докорятимуть, що через неї я згинув.

Із такими думками я заснув, і щойно на світанку мене збудив різноголосий пташиний хор. Умився джерельною водою, але був залінивий збирати ягоди, тому поїв трохи сала й шинки, побігав по лісових стежках і вернувся до лігва. Сонце вже підбилося височенько, ogrіло мене і схилило до сну. Прокинувшись десь біля полудня, я знову вмився, набрав суниць, поїв і так перебув до вечора. А потім не витримав і пішов до Петрусевої хати. Всі, хто мене побачив, були заскочені моєю появою. В селі вже розійшлася пого-

лоска, що я неживий, а хтось навіть сказав, що бачив, як моє тіло шматували в яру собаки. На таку вістку всі в хаті розсміялися.

Дяк Ілько був дуже вражений, що я встругав таку штуку, й розповідав як люди проклинали криву Явдоху, яка довела мене до загибелі в якомусь там яру. Але я був живий. Аж уранці Ілько оголосив про моє »воскресіння«, але не сказав, де я перебуваю. В Петрусевій хаті я пробув цілий день і щойно ввечері пішов із його батьком до читальні. Та коли мене побачили, то хтось доніс про це опікунці. Крива Явдоха прийшла до читальні й забрала мене звідти до хати.

ТУРБОТИ ЗІ ШКОЛОЮ

Навесні 1920 року я мав починати шкільну науку. Моя опікунка не хотіла посилати мене до неї, але до школи ходили мої приятелі — синок учительки Славко й Петрусь, батьки якого заохочували мене до навчання. І Петрусь, і Славко вже перед тим уміли читати й писати, тож і мене дещо навчили, а коли в місяці лютому я перший раз прийшов до школи, то вчителька мене, Славка й Петруся посадила на першу лавку. Про моєї сирітське життя вона добре знала, не раз перевивала рани на моїх ногах, коли я гнав із пасовиська вівці, тож сказала, що вчитиме мене, як рідного сина.

Я уважно слухав її слів, а те, чого не знав, мені підказували Петрусь або Славко. До того ж, коли йшов до школи, то позбувався тяжкої праці в господарстві опікунки, й це додавало мені ще більшої заохоти відвідувати школу. Після закінчення науки, вчителька часто брала мене до своєї хати, підготовувала й наказувала Славкові допомагати мені у виробленні завдань, бо знала, що Явдоха мені в тому не сприятиме. І справді, коли я приходив від учительки додому, то опікунка висварювала мене і кричала, наче стара відьма.

Настав травень. Явдоха потребувала мене пасти худобу й зовсім не була зацікавлена в тому, щоб я відвідував школу.

Вона пішла до директора школи, який був польським виступником, називався Халупа й любив брати хабарі. Крива Явдоха йому добре підплатила й увечері сказала мені, що я завтра не потребую йти до школи, бо директор мене з неї виписав.

Почувши це, я розплакався й побіг до дяка та до хати Петруся. Розказав їм про все, й вони були дуже здивовані поступком Халупи. Дяк сказав мені, щоб наступного дня я йшов до школи, як завжди. Коли прийшов, то вчительки ще не було. Сів на своє місце й чекав коли вона прийде. Вона прийшла зі сумовитим виглядом обличчя, потім привела мене до директора, а сама пішла до своєї кляси.

Халупа підступив до мене й заговорив дуже приязним тоном. Сказав, що виписав мене зі школи, бо я ще замалий до науки, а тітка потребує мене пасти худобу. Отож я мав би пасти її на протязі літа, а на осінь і зиму прийти знову до школи. Додав, що вчителька даватиме мені приватні лекції вечорами. Тут була одна цікава річ. Коли я гнав пасти худобу, то опікунка давала до моєї диспозиції дворічного лошака, на якому я міг їхати. Я любив це й тепер не знав, що буде кращим — їздити на лошакові чи ходити до школи.

В кожному разі Халупа сказав мені, щоб я йшов додому, й мені чомусь зробилося боляче. Я не хотів вийти з канцелярії, то він мене випхав із неї. Вчителька знову взяла мене до своєї канцелярії, заспокоїла і сказала, що піде до моєї тітки Анни з проханням, щоб вона оскаржила в сирітському суді й мою опікунку, й директора Халупу.

Опісля випустила школярів на перерву, повернулася до мене, вивела за ворота шкільного подвір'я і сказала: »Михасю, ти йди додому, я тебе побачу в тітки Анни«. Школярі мене обступили і, знаючи, що сталося, дуже бідкалися, що я не буду більше з ними ні на лекціях, ані на перерві.

Перерва скінчилася, і школярі пішли до кляси, а я залишився на шкільному подвір'ї сиротою при дорозі й не міг зібрати докупи своїх понівечених думок. Перед вечором вчителька прийшла до тітки Анни й порадила піти до сирітського суду і внести до нього те оскарження, про яке я згадував попередньо.

Того самого вечора тітка Анна привела мене до дому опі-

кунки, але, заки ми до нього дійшли, вона десь знайшла добру палицю й, не питаючись ні про що, »з'їхала« нею Явдоху вздовж і впоперек. Якби їх були не розборонили, то вона мою опікунку вбила б. Але люди розборонили, хоч після цього обидві жінки довго між собою не балакали.

Опікунка поставилася до мене досить прихильно, заговорила лагідно, навіть ніякої роботи не давала та ще й добре нагодувала. Хотіла відмовити мене від відвідування школи і пригнати до роботи на господарстві. Але наступного дня тітка Анна пішла до найближчого містечка Козови й таки подала скаргу до сирітського суду. За кілька днів прийшло повідомлення, що обидві тітки за два тижні мали прибути на судову розправу, ще й мене зі собою привести.

На протязі цих двох тижнів опікунка не гнала мене до роботи, чудово годувала й почала намовляти, що я маю говорити перед судом, а саме, мовляв, не хочу ходити до школи, а прагну пасти худобу... Коли Явдоха отримала судове оскарження, то одразу ж пішла до судді з метою його підкупити. Йй це пішло дуже легко, бо суддя був польським жидком, якому не залежало на житті української дитини, а добра заплата Явдохи для нього стала лакоминкою.

Опікунка повела мене до кравця і замовила у нього убрання, правда, не з фабричного матеріялу, а з домового тканого полотна білого кольору, купила черевики й шапку, тож мені, семирічному хлопчиці, здалося, що її відношення до мене змінилося.

День судової розправи припав на перший місяць червня. Ми прибули до приміщення суду, й незабаром через голосник я почув зарядження, що Михайло Рева, Анна Боднарчак і Явдоха Біла мають іти до такого й такого числа судової залі. В цю мить на коридор вийшов суддя, взяв мене за руку, привів на залю і сказав таке: »Слухай, Михайле, я чув від твоєї тітки, що ти не хочеш ходити до школи, а бути добрим господарем. Твоя тітка тебе ним зробить. Тож іди з нею додому й роби те, що вона тобі скаже. Ваша розправа є закінчена«.

Отак, читачу, склалася справа: не маючи ніякого милосердя над українською дитиною, польський жидок узяв підкуп від кривої Явдохи й тим самим позбавив мене можливости

відвідувати школу та зробив калікою на довгі роки, бо пізніше я вдома мусів доганяти те, що втратив у школі. Коли підріс, то зрозумів у чому річ: Явдоха хотіла, щоб я пас її худобу, Халупа був лакомий на підкупний гріш, а польський суддя не дбав про мене, бо ж я був українською дитиною. Цієї кривди я їм не забуду ніколи, як не забуду й тієї приязні, з якою ставилися до мене вчителька, тітка Анна, дяк і багато інших людей.

ЗНОВУ НА ПАСОВИЩІ

На початку червня, як тільки зійшло сонце, опікунка збудила мене і сказала, що я маю гнати на пасовище корови. Гнати, то гнати, але я поставив їй умову, щоб дала мені лошакка. Явдоха погодилася й зазначила, що впродовж цілого літа, поки пастиму корови, то цим лошаком буду їздити. Поснідавши, вийшов на подвір'я, де чекав на мене Пилип з шістьма коровами. Він висадив мене на лошакка ще й сусідським хлопцям сказав, щоб допомогли мені випровадити корови на пасовисько.

Виїхав за село й побачив, що на дорозі було багато корів і коней, яких гнали пасти мої однолітки або і старші віком від мене хлопці й дівчата. Вони між собою перегукувалися й перекликалися, згадуючи вчорашній вечір, коли в садку чи на леваді обнімалися або цілувалися. Вони були набагато старші від мене — восьмилітнього, тож я мовчав, їхав на лошаккові й пильнував корів, щоб вони добре зайшли на пасовисько.

Там було понад двісті пастухів. Оточили мене й почали насміхатися з того, що я босий і маю на собі подерті штанцята. Та деякі з них мене знали, співчували моїй сирітській долі й не давали на глум. Заможніші хлопці мали зі собою більше харчів, тож ділилися ними з іншими по-братерському, а кому було мало, то збирав лісові овочі.

Часом надходили великі бурі, падав проливний дощ, і я

був мокрий наскрізь. Тоді Данилкова Надія або Богайова Марійка, які вже були дорослими дівчатами, пригортали мене до себе, наче матері рідну дитину, й оббивали шматами мої зболілі ноги. Надія вже мала 19 років і завжди називала мене своїм синочком, і тому хлопці з неї сміялися.

Так непомітно пройшли весна й літо. Настала осінь. Уже дуже мало пастухів виганяли пасти худобу, а опікунка все гнала мене на корчунок. Я не раз дуже мерз і був змушений розкладати ватру, щоб загіртіся. З приходом зими скінчився випас худоби, але від того мені не полегшало, бо Явдоха знаходила для мене щораз то нову роботу, враховуючи те, що я добре вив'язався з обов'язком пастуха. Мені доводилося робити порядки у стайні, чистити коні, чистити картоплю, різати січку, замітати хату тощо.

Так тривало до сніданку. Опісля Пилип давав мені кожух, взував на ноги великі чоботи, а на голову вбирив баранкову шапку й велів гнати корови й коні до криниці поїти. Вона була далеченько, аж на середині села, тож, коли стояли великі морози, то я часто мав заморожені руки й ноги, мене люди не раз стягали з коня, на руках приносили до хати й розморожували.

В цей час я вже належав до молодечої організації «Відродження» і постійно ходив до читальні. Виховницею була моя вчителька, про яку я згадував попередньо, й Марійка Б., яка дуже про мене дбала й допомагала в науці. Так прийшов 1921 рік, і хоч я ще був малолітнім, то по праці, яку виконував, дорівнював набагато старшим від себе й уже був загартованим.

Нас, дітваків, учителька навчила вертепу. З ним ми виступали в читальні «Просвіти», що стало для мене величезною потіхою, а потім ходили колядувати по хатах на Різдво Христове. Зимовий час проминув так швидко, немов би хтось батоном хряснув.

Настала весна, і Пилип почав привчати мене до польових робіт — оранки, боронування, сівби. Я був гордий, що, маючи дев'ять років, уже міг ходити за чепігами плуга й за це діставав похвалу від людей, але цілий час поглядав на корчунок, який уже зеленів. Мені знову хотілося гнати пасти худобу й на тому корчункові стрінутися зі своїми прияте-

лями. Але корчунок мав іти на продаж, тому тітка Явдоха заплатила лісничому й домовилася з ним, що я пастиму худобу в лісі. Мені це не подобалося, і я вже мав плян утекти від опікунки, бо двоє бездітних подружж кожної хвилини могли взяти мене до себе за свого. Тітка відчула мої наміри й перелякалася, бо не хотіла втратити сім моргів поля.

Покищо я ще пас худобу на корчунку, але коня вже не мав, бо його брали до весняних робіт. Тут зустрів і старих, і нових пастухів, але, мушу сказати, що всі мене шанували й любили, й уже мало хто наспіхався з мене. Коли прийшло літо, й достигли овочі, то я, маючи вільний час, збирав у торбину черешні й малину, приганяв худобу додому, а потім носив ягоди до поблизького містечка Козови й там їх продавав. Так тривало кілька тижнів, і я заробив дещо гроша. Опікунка знала про це, але не мала відваги відібрати гроші від мене.

В між часі від дідача прийшло повідомлення, що випас худоби на корчунку мусить скінчитися, бо він його таки продає. Ми попрощалися з ним із болем серця, а через кілька тижнів я вже пас худобу в лісі. Коли наспіли жнива, то Явдоха, її чоловік Микола й син Пилип вибралися в поле на кошення й в'язання збіжжя, а я лишився на господарстві доглядати худобу. Почалися шкільні вакації, і нас у хаті назбиралося досить багато: Славко, Стефко, Нуся, Славко П., син адвоката Західнього, який жив у Бережанах, Петрусь, Антін, Славко — сини вчительки, але постільки я вже подарював, то був паном ситуації.

Кожного ранку готувала нам снідання Стиньова Надія, яка вже була дорослою, доїла корови, йшла в поле, а потім завчасу верталася, щоб приготувати вечерю. Повечерявши, ми ще довго не йшли спати, жартували й реготалися, але так, щоб не почувала опікунка, бо вона втримувала в хаті справжній поліційний режим.

Явдоха, Пилип і Микола вставали вранці й ішли в поле, а я виганяв корови й коні в сад. Хлопців, які ще спали, Надія будила, готувала нам снідання й потім ішла в поле, а ми бавилися так, як колись у школі, збирали ягоди тощо. Десять біля десятої години приходили Марійка й Нуся, бігали по

садочку, також збирали ягідки і співали нам ті пісні, які навчила їх учителька у школі.

В полудне ми знову збиралися в садку, дівчата стелили на траву білий обрус, а я приносив їжу — молоко, хліб, сир і яйця. Все це ми з'їли та були вдоволені.

Ці хлопці й дівчата були дітьми українських ідейних патріотів, які виховували їх на порядних і чесних людей.

Жнива закінчилися, господарі працювали вдома, школярі розійшлися на вакації, а мені доводилося гнати корови на пасовисько до лісу. Пасовисько було біля лісничівки, й на ньому пасли худобу багато хлопців і дівчат, але я був наймолодший з усіх. Доспівали горіхи, ми їх зривали й товкли на дубових пнях. Я заприятелював із Зонею Сукучиною, також сиротиною, своєю сусідкою, яка жила в сестри. Вона любила моє товариство, ми з нею бавилися, а на пасовиську завжди були разом. Хлопці й дівчата казали, що нам двом сиріткам лицье дружба.

Одного пополудня в нашому пастушому житті трапилася пригода. Хлопець Івась перший раз вигнав пасти корову, і його всі одразу не злюбили, бо він був добре плеканий і гарно вбраний. Хлопці називали його маминим синком, а Степанко Лисів спеціально намовляв, щоб він з мене прозивався й насміхався. Івась назвав мене «куцим Ревцьом» і сказав, що я погано одягнений. Я кілька разів остеріг його, щоб з мене не кпив, але він не звертав на це уваги і продовжував свої кпини. Я не міг йому того стерпіти, між нами вив'язалася бійка, й Івась так від мене набрав, що йому аж лице спухло. Хлопці нас розборонили, й він із плачем погнав корову додому.

Коли батько побачив його опухлим, то спитав, хто це зробив, але він спочатку не хотів признатися, бо відчував свою вину. Нарешті признався і сказав про це батькові. Ще того самого вечора батько Івася побачив мене в читальні і сказав: »Ти, драбуго малий, добре мого хлопця побив. Більше того не роби«. Я його щиросердечно перепросив за Івася, а тому, що він мене бачив часто в читальні, то вибачив.

Коли Івась підріс, то пішов до середньої школи й, завдяки доброму вихованню батька, став ідейним українським патріотом, який усе життя віддав службі Україні й українсь-

кому народові. Вкінці й він, і його батьки впали жертвами від московсько-большевицьких рук.

У ДЯДЬКА АНДРІЯ Й КУЗИНА АНТОНА

Децо пізніше сталася ще одна цікава подія, про яку хочу згадати. Одного гарячого дня я пас корови в гущавині лісу. Їх дуже кусала мушва, вони розбрелися на всі сторони, вийшли в поле і трапили на капусту господаря Івана. Той забрав мої корови додому й хотів викупу від тітки Явдохи. Не знаючи нічого про це, я бігав по лісі цілий день, злітав усі лісові галявини, але, річ певна, корів не знайшов.

Цей пошук мене змучив до загибелі, а від голоду і спраги пересохли уста. Я був такий утомлений, що впав під корчем і заснув твердим сном. Коли прокинувся, то вийшов до вихідної рогачки, бо знав, що стріну там хлопців і дівчат, а хтось із них скаже мені про долю моїх корів. Сусідка моєї тітки Зоня знала, що сталося, і сказала, що тітка Явдоха заплатила відшкодовання. Вже вечоріло, й Зоня погнала свою корову додому й радила мені йти з нею.

Але я боявся тітки Явдохи й додому не пішов. Натомість закрався в садок лісничого, нарвав там яблук і грушок, а одержавши від Зоні кусень хліба, все це поїв. Потім напився води, назбирав сухої трави, зробив собі постіль, ліг на неї і подумав, що коли я вже попередньо спав у лісі, то можу й цю ніч переспати. Ну й заснув.

Десь певно опівночі мене збудили людські голоси. То мої кузини Пилип і Федір, які, шукаючи мене гукали: »Михайле, якщо ти нас чуєш, то відзвися! Ходи з нами додому й нічого не бійся! Якщо корови є вдома, то все в порядку! Чуєш нас?«. Я чув, але не відзивався. Кузини гукали ще довгий час, але я вирішив не повертатися додому, блукати кілька днів по лісі й навчити тітку. Хай сама пасе корови й переконається в тому, як тяжко пасти їх у лісі.

Опісля таки пішов додому, але лише по те, щоб залізти в

комору й набрати собі харчів. Як і попереднього разу, стягнув із полиці хліб, сало й іще щось, поклав усе це в торбину і приніс до лісу. Поки повернувся, вже почало розвиднятися. Я знайшов джерело, вмився, поснідав, ліг у траву й відпочивав.

Зоня була в тітки, щоб довідатися чи я прийшов додому. Коли їй сказала, що ні, то вони вже знала, що я є в лісі. Вранці, вигнавши корову пасти, лишила її на галявині, й почала бігати по лісі та гукати: »Міську, де ти є? Це Зоня тебе кличе!«. Почувши її голосочок, я відізвася і сказав, щоб привела корову на те місце, де я був. Зоня це зробила, й ми цілий день доглядали її корову та гуторили між собою. Ввечері гнали корову аж до перехресної дороги під селом, а тут розійшлися — вона у свою сторону, а я до дядька Андрія.

Коли ввійшов до його хати, то він одразу догадався в чому справа, бо знав, що я два дні не був у тітки. Поклепав мене по плечі і сказав: »Ну, хлопчино, я вже кілька разів просив тебе прийти до мене, а тепер, коли ти прийшов, то залишишся в нас, але не корови пастимеш, а коні, та з Антоном будеш їздити кінями в поле«.

Вислухавши уважно дядькову мову, я рішуче заповів, що до тітки не повертаюся, й погодився залишитися. Дядько сказав, що мені у нього буде добре, а дядина дала мені добре попоїсти. Потім дядько заявив: »Якщо хочеш, хлопче, то жєни коні пасти вже сьогодні пополудні«. Я від радості аж підскочив і відповів, що зроблю це з охотою. Дядина приготувала мені велику канапку зі шинкою та пиріг з яблуками й усе це завинула в хутину, кажучи, що я є чемний хлопчина.

Сівши на коня, рушив у дорогу, яка вела на лісову галявину, де пасли худобу Зоня й інші хлопці та дівчата. Був гордий із того, що пастиму власне коні, а коли прибув на місце, то товариство мене похвалило, що я не повернувся до тітки Явдохи.

Коні спокійно паслися на галявині й не йшли в гущавину лісу, бо боялися її, а я одразу побачив різницю в пашенні корів і коней. Тітчині корови були для мене справжньою

мукою, а з кіньми я почував себе чудово. Деякі хлопці теж мали коні, тож увечері ми поверталися додому верхи.

Приїхавши на дядькове подвір'я, я завів коні до стайні, а коли ввійшов до хати, то зустрів кузина Антона. Він страшенно зрадів тим, що мене побачив, і сказав, що з мене буде велика допомога. Я запитав кузина чи він, подібно до тітки Явдохи, заборонятиме мені ходити дс читальні «Просвіти». Кузин відповів, що я можтиму ходити не тільки до читальні, але всюди, де лише схочу, а опісля сказав: »Ходи, Міську, до читальні й учися читати та писати, бо мій тато сам був невчитаний і мене не посилав до школи«. Це правда, що в його хаті ніхто не знав друкованого слова.

Наступного дня ми з Антоном виїхали на поле орати стерню. Коли оборали кілька разів, я попросив Антона, щоб він дав мені до рук чепіги. Взявся за них, Антін повів коні, й так ми обійшли ниву два рази. Побачивши, що я можу орати самостійно, Антін сказав: »Ти ори, а я піду додому, бо маю багато роботи«. З цими словами він відійшов, а я продовжував оранку сам. У полудне я випряг коні, дав їм оброку й сам добре поїв. Робота вже була на викінченні, коли прийшов Антін і сказав мені відпочивати, а ниву він дооре сам. Відпочивши, я допоміг йому заорати кінці ниви, і праця закінчилася. Антін був дуже радий, що має від мене добру допомогу.

Під час мого перебування у дядька ми з Антоном жили у великій згоді, їздили всюди, де було потрібно, орали, волочили, возили дрова з лісу, а раз у тиждень їздили на ярмарок. Антін говорив усім, що з мене добрий господар, який незважаючи на дитячий вік, уміє робити все, не гірше від дорослого. Про те, як мене кузин хвалить, мені неодноразово розповідали люди.

Через кілька днів Антін купив мені гарне й дороге вбрання сивастого кольору та черевики, а в Чабанові Гапії замовив вишити для мене сорочку. Не пройшло і два тижні, як вона вже була готова, тож я вже мав у що вбратися, щоб мати пристойний вигляд.

Осінні польові роботи були закінчені. Під зиму Антін позичив молотарку й за кілька днів ми помолотили ячмінь, овес та гречку, лише жито треба було молотити ціпом.

У зимовий час я кормив і чистив коні та водив їх на прохід. Коли ж були лагідні дні, то ми обидва їздили до лісу по дрова. Все ж таки мав багато вільного часу, й була можливість відвідувати своїх друзів та ходити до читальні «Просвіти». Антін заохочував мене читати й писати та й сам цікавився книжками, які я приносив з читальні. Часто до мене приходили колеги, сини свідомих батьків, які мали добре виховання. Антін цим дуже тішився і взагалі сприяв мені в усім добрім.

Ми приготували вертеп, і коли надійшли свята Різдва Христового, то на Свят-Вечір відвідували господарів із колядою, а на Новий Рік, як веліла українська традиція, ходили засівати. Для мене особисто це Різдво Христове пройшло дійсно по-святочному, бо в попередніх роках я такої можливості не мав, — був надто обтяжений роботою.

Коли проминули Різдвяні Свята й Новий Рік, мені повернуло на одинадцятий, і скоро я вже міг сам стати у своїй обороні перед опікунами, які поневірялися наді мною, визискували мене й чинили все тільки для своєї користи.

Пройшла засніжена й морозна зима. Настала весна, що принесла нове життя, нові надії і сподівання. Робота з кіньми була для мене найбільшою насолодою, тож я нетерпляче очікував моменту, щоб запряти коні до воза і їхати в поле освіжати юну душу.

ВИБОРИ ДО СОЙМУ Й ЗЕЛЕНІ СВЯТА

В 1922-1926 роках у нашому селі побудували великий Народній дім, у якому містилися культурно-освітні установи й організації, а саме читальня «Просвіти» й «Рідна Школа». У ньому була простора зала для концертів чи забав, як теж приміщення для кооперативи. Професор П. К. вишколював хор, існував досить сильний аматорський драмгурток, діяв гурток Відродження української молоді і розвивало свою діяльність спортове товариство «Луг».

Я належав до обидвох останніх і мушу визнати, що вони діяли дуже добре, завдяки відповідним виховникам, виховницям та інструкторам. У товаристві »Луг« такими були друзі Богун і Дуб.

Я вже згадав попередньо, що, перебуваючи в дядька, мав багато вільного часу, тому міг приходити на кожні викладові сходи й на лугові вправи. Мені давали деклямації на академії, я їх учив і чимраз то більше зацікавлювався всіми культурно-освітніми справами, сприймав їх як щось дороге й рідне. Старші мені в усьому допомагали, прищеплювали в моїх душі й серцю любов до всього, що є українське, і я почав розуміти важливе значення таких слів, як ідея й патріотизм.

У вищезгаданих роках відбувалися академії, що відзначували такі геройські події в нашій історії, як Базар і Крути, імпрези з нагоди Шевченківських свят тощо. Та в мою пам'ять у найбільшій мірі врізалися ті віча, які відбувалися навесні 1923 року перед вибором українських послів до польського сойму. Одного вечора з Бережан приїхали два делегати — один від д-ра В. Бемка, а другий від д-ра М. Західнього. Перший з них репрезентував партію УНДО, другий — соціалістів. Обидва вони ночували в тітки Явдохи, але прізвищ їхніх я не знаю.

З ними прибули сини двох згаданих кандидатів до сойму Славко й Ромко, які мали шкільні вакації і також зупинилися в тітки. Ми бавилися разом, і я слухав, як вони сперечалися між собою, котрий з їхніх батьків виграє мандат. Коли настав день віча, то ми разом пішли до читальні, де воно мало відбутися.

Кандидати УНДО й соціалістів промовляли до публіки, яка виповнила залу вщерть. А коли дійшло до голосування, то зчинилася метушня, почулися вигуки і крики, а вкінці дійшло до бійки, яку ледве вдалося припинити. На долівці лежали закривавлені чоловіки з обидвох партій, але, власиво, сама бійка була непотрібною, бо й ундівець, і соціаліст були вибрані послами. Отож д-р В. Бемко й д-р М. Західній, ставши послами від своїх партій з Бережан, мали обороняти в соймі українські політичні справи, але, самозрозуміло, польська влада не давала їм голосу.

Коли зближалися Зелені Свята 1926 року, провідний український політичний актив почав готуватися до величавого здвигу на Лисонській стрілецькій могилі. Як дванадцятирічний хлопець, я ще не розумів українського політичного руху, але пам'ятаю, що люди почали насипати цю могилу. Мій кузин Антін возив на гору Лисоню дерняка й мене брав зі собою. Я бачив багато старших і молодших чоловіків з нашого села, та й не тільки з нашого — з цілого Бережанського повіту. Вони завзято працювали висипаючи могилу вдень, а вечорами цю роботу перебирала молодь.

Але коли одного ранку ми приїхали на гору, то побачили, що могила була цілковито розрита. Поляки її зруйнували, й українці висловлювали велике обурення. Це дало мені до зрозуміння, що таке ворожі польські напасники й що таке стрілецька могила.

Незважаючи ні на що, її сипання продовжувалося і тривало майже три тижні. Ми з кузином виїжджали до неї переважно вечорами, коли при сипанні працювала молодь. Під час перекускових відпочинків вона вела між собою політичні дискусії на всілякі теми і проклинала польську державну владу та поліцію.

Та ось могила була готова. Вона мала 20 метрів довжини, 20 висоти й 10 ширини. На середині вершка могили був закопаний березовий хрест, а на ньому висів великий вінок із колючого дроту.

В цілому Бережанському повіті голови спеціальних комітетів організовували у своїх селах парадові групи чи відділи на здвиг. Такий комітет діяв і в нашому селі. До співпраці були притягнені всі організації — суспільно-громадські, жіноча, молодечі. На протязі двох тижнів ішло готування ескадрону кінної бандерії. Жінки поспішали із шиттям жупанів і вишивками, а учасники цієї бандерії збирали шаравари, чоботи, шапки та вишукували найкращих коней у селі. Луговикам шили зелені уніформи й шапки та виготовляли топірці. Роботи всім було по вуха.

Напередодні Зелених Свят голова комітету п. Галасів і голова читальні «Просвіта» п. Д. Бородайків сходили цілого села, щоб довідатися і сконтролювати чи всі організовані групи готові до завтрішніх урочистостей.

Кожний груповий, що відповідав за своїх людей, складав звіт.

Настав день Свята могил. Ще сонце не зійшло, як групові почали бігати по хатах членів своїх груп, будили їх зі сну і скликали на означені місця біля читальні. Незабаром на подвір'ї почав формуватися похід, і всі займали призначені їм місця. Церковне Братство, очолене о. Міньком, із хоругвами вийшло на самий перед, за ним вишикувалася кінна бандерія, потім луговики й жіночі та молодечі організації. Голова комітету поновно сконтролював чи всі групи є у своїх лавах і коли переконався, що все в порядку, то дав приказ: «Цілість, струнко! Ходом руш!»

Колона рушила з місця й посунула широкою сільською дорогою. В хатах лишилися тільки немовлята і старенькі бабусі. Споглядаючи з-за воріт на похід, вони благословляли його учасників і бажали щасливої путі на Лисонську могилу помолитися за спокій душ героїв, які віддали своє життя за волю й незалежність України.

Тим часом довжений похід уже залишив село й залив широку польову дорогу. Виглядав справді величаво, прикрашений наче різнокольоровими квітами строями дівчат. Хор співав «О, спомагай нас, Діво Маріє», і пісня Божої Матері линула в далечінь над розлогими нивами.

Наша колона дійшла до села Потуторів і вийшла на головний гостинець, що вів із Тернополя до Бережан. До потуторського гостинця збігалися багато доріг, і кожною з них простували незлічні колони людей. Похід розтягнувся на кілометри. Врешті колона нашого села добилася до бережанського передмістя й берегів ріки Золотої Липи. Вже від головного гостинця починалася стрімка гора Лисоня, під яку повільно підходив похід. Потім почав виходити на неї і розташовуватися довкола Лисонської могили.

Першою святковою програмою була Служба Божа, під час якої співали багато хорів і грала нараївська оркестра. Саме біля нашої лугової чоти, що стояла поблизу трибуни, розташувалися луговики з Підкарпаття, і я з цікавістю приглядався до них, бо вони мали відмінні від наших однострої і топірці кольорові.

Після Богослуження на трибуну вийшов перший промо-

вєць, прїзвища якого я не пригадує, але чув, що вїн приїхав зї Львова й був послом до соїму. Вїн палко привїтав тисячнї маси українського народу, а потїм промовцї почали чергуватися й виголошувати патріотичнї промови. Здавалося, що цим промовам не буде кїнця, але свято могил було дозволене польською владою лише до п'ятої години, яка вже зближалася. Тому передостаннїй промовець не вийшов на трибуну, а видряпався аж на самий вершок могили, під березовий хрест, і звїдти сильним голосом закликав український народ боротися за Україну так, як боролися ті герої, котрї лежали в Лисонській могилі, і пїмстити їх смерть. Коли промовець крикнув «Слава Україні!», в довкїллі загуло, неначе грїм: «Слава! Слава! Слава!».

Поблизу було не менше тисячї польських поліцаїв. Їм не сподобалися протипольські вигуки промовця й учасників свята, тож вони видерлися на могилу й хотїли його заарештувати. Але чотовї групи пластунів і напевно члени УВО також вилїзли на могилу й вирвали промовця з поліційних рук, а поліцаїв почали скидати з могили. Мїж пластунами й польською поліцією вив'язалася кривава бїйка, яка закінчилася перемогою пластунів. Вони не допустили поліцаїв близько до могили, і промовець своєю промовою таки скїнчив.

Перед трибуною відбулася дефіляда пластових і лугових чот, пїсля чого голова комїтету свята могил д-р Мащак сказав заключне слово, і свято закінчилося спонтанним спївом піснї «Не пора, не пора» та гимну «Ще не вмерла Україна».

Минула п'ята година, але пластовї й луговї чоти не розходилися зї своїх чвїрок. Вони спускалися від могили вниз по узбїччї гори повільно, бо маршовими кроками йти було неможливо, аж до головного гостинця, а звїдси скерувалися до українського народнього дому «Бояна» мїста Бережан, де мав відбутися великий концерт.

Кривецька лугова чота прибула на бережанський ринок, і наш чотовий Дуб заповїв, щоб ми не розходилися. Надїйшли їнші чоти, й усї разом рушили головною дорогою з ринку до «Бояна», спїваючи голосно «Гей, там на горі «Луг» їде». На всїх українських урядових будинках, на домах українських патріотів й українських крамницях повівали синьо-жовтї

прапори, а з вікон лунали вигуки »Слава Україні!«.

Місто Бережани я знав іще від малого хлопця, тому що тітка мене часто посилала до п-ства Західніх і Бемків. Я носив їм масло, сир, яйця, а їхні сини Славко й Ромко водили мене по всіх-сюдах, тож я тепер міг водити по Бережанах інших та показувати їм пам'ятні місця.

Наша лугова чота прибула до »Бояна«, на подвір'ї якого я зустрів Ромка і Славка, й ми пішли на концерт. У його програмі виступали бережанський і нараївський хори та оркестри, а промовці виголошували реферати, змальовуючи геройську боротьбу українського народу за свободу й незалежність. Деклямували маленькі хлопці й дівчатка, що нас найбільше цікавило й захоплювало, бо ми вже не раз деклямували вдома й розуміли суть і зміст деклямацій.

Концерт скінчився в пізніх годинах вечора й з нашого села приїхали сім чи вісім підвод, щоб забрати додому луговиків і доріст молоді. Попрощавшись зі сльозами на очах з новими знайомими, ми поїхали. Минули вулицю Адамівку й виїхали за місто. Червневий місяць світив так ясно, що справді можна було голки збирати, але коливання возів, які торохкотіли по шляху і збивали велику куряву, молодших схияло до сну. Старші луговики не здавалися й цілий час співали патріотичні пісні.

Проїхали Потутори, Кривулівський ліс і село Літятин, аж урешті дісталися до нашого села. Візники почали розвозити всіх по хатах. Я жив у дядька на кінці села, тож зліз з воза й почвалив пішком додому. Лягаючи спати, заповів Антонові, щоб за кілька годин мене збудив, бо наш чотовий заповів усім прибути до читальні на восьму годину. Звідти ми мали йти на Вівсянську могилу, щоб продовжувати Свято могил.

Незважаючи на те, що вчорашній день усіх утомив, о восьмій годині в читальні було повно людей. Для підбадьорення вони вислухали кілька високопатріотичних рефератів про Свято могил. Старші юнаки і юначки, занепокоєні тим, що сьогодні менше людей як учора було, почали бігати по селі і скликали решту дівчат, молодниць та чоловіків. Число учасників помітно збільшилося.

Голова читальні »Просвіти« й комітету сказав людям ви-

ходити на подвір'я й шикуватися в лави як учора. Тому, що церковна процесія вже не йшла, то чоло колони зайняла кінна бандерія, а за нею Пласт, »Луг« та інші організовані групи. Коли всі вже були на своїх місцях, колона рушила і зі співом патріотичних пісень вийшла за село. Вже в селі ми бачили стежі польської поліції, але покищо вона нас не зачіпала. Проте, кожний знав, що за селом від неї треба буде оборонятися. До того ж окремою групою йшли хлопці-підростки, на яких наскочили »стшельци« й почали зривати їм зі сорочок вишивки та стрічки. Хлопці, плачучи, прибігли до нашої колони і з нею злучилися. Кожний із нас кипів обуренням до зарозумілих польських »стшельцуф«, а тут нараз пригнали вісім кінних поліцаїв, які наказали нам припинити похід і розійтися по хатах.

Відповідальні за нашу колону сказали польській поліції, щоб залишила нас у спокою, й підкреслили, що ми додому не підемо, а продовжуватимемо похід до могили. З огляду на це, почалася бійка між українськими й польськими кінними групами. Українці масово накинулися на польську поліцію, постягали поліцаїв з коней і їх розігнали. На якийсь час поліція відступила, а наша колона швидко бігла до Вівсянської могили. Під селом Вівсею вона розбилася на малі групи, щоб могли легше дістатися до місця призначення.

Ось і могила. Біля неї зібралися люди не тільки з нашого села, а з багатьох сіл Бережанського й Підгаецького повітів. Це знову були тисячі учасників. Коли місцевий священик вийшов на могилу з промовою, то польська поліція його арештувала; коли хотіли промовляти інші особистості, то поліція їм заборонила. Між нею й учасниками свята знову почалася бійка, й поліція почала переводити арешти без розбору.

Слід відмітити, що три наші виховниці — Пчілка, Вечеринка й Калина — збирали каміння й ним кидали в поліцаїв. Давали каміння нам, і ми робили те саме. Про цей інцидент пізніше був дуже великий розголос.

Ці два зеленосвяточні дні 1926 року були призначені для відмічення Свята могил. Такі святкування відбувалися й у наступних роках, але були позначені ще завзятішою бороть-

бою з польськими окупантами, зударями з польською поліцією, а згодом і з польською карною поліцією, яка називалася КОП.

Говорячи про значення здвигу на Лисонській стрілецькій могилі, мушу наголосити той факт, що я тільки завдяки ідейним українським патріотам, які всебічно дбали про мене, маршував п'ятнадцять миль на Лисонську гору, чув запальні промови наших провідних діячів, бачив багатотисячний збір українського народу, був свідком героїської боротьби пластової формації з польською поліцією, а наступного дня, на Вівсянській могилі сам кидав камінням на зненавиджених поліцаїв. Це все наснажило мене великим патріотизмом і влило в душу дванадцятилітнього хлопчини багато національних ідей, які залишилися в мені назавжди і стали дороговказом у дальшому моєму житті.

ВЕСІЛЛЯ АНТОНА Й ПИЛИПА

Коли пройшли Зелені Свята, почалося звичайне господарське життя. У дядька не було пильних праць, тож мені припадало лише пасти коні, возити зелену пашу для корів і косити конюшину. Кузин Антін бачив мене впродовж двох днів на горі Лисоні та на Вівсянській могилі і мною зацікавився, хвалив мене як свідомого хлопця і сказав, що як я буду вчитися, то, може, з мене щось виросте доброго.

Женучи пасти коні, я завжди брав зі собою зошит, олівець й «Історію України», яку позичив у читальні «Просвіта». Правда, я ще слабо читав, але вже розумів описані в ній історичні події, бо запам'ятав їх із вишкільних викладів наших добрих виховниць. А вечорами, в неділі і свята, чотіві виводили нас, луговиків, на подвір'я біля церкви, чи навіть у ліс, або в поле, де ми відбували вправи.

Проминули червень і липень. Настали жнива, і господарі були зайняті в полі, а мене лишали вдома доглядати живий

інвентар. А коли дядина навчила мене готувати страви, то в додатку до всього я почав іще й куховарити. Тож як господарі приходили з поля додому, то мали готову смачну вечерю.

Коли стерня була вже придатна під оранку, то я її виорював, возив з Антоном снопи з ниви до клуні й порався на господарстві аж до осені. А восени Антін послав сватів до дівчини Гані, і вкоротці відбулося весілля. Воно тривало дві доби і проходило згідно зі старими українськими звичаями та традиціями. Весільний обід почався холодцем і напоями, а на головний обід подали український борщ, гречану кашу з курячим росолом, різнорідне м'ясиво, напої, всілякі солодощі та інші присмаки. В часі весілля я весь час був візником, привозив усякі речі, у вечірній порі возив молодого до молодої на плетіння вінків, а наступного дня повіз молоду пару до церкви на шлюб. Мені дуже подобався спів дівчат. Вони співали весільні пісні всюди — при плетенні вінків, коли свати випроваджували молодих до шлюбу, коли привели молоду до молодого тощо. В цілому весілля відбулося надзвичайно гучно.

Минули осінь і зима, наступив 1927 рік, приніс нову весну, а ця весна принесла на квітчастих крилах для кожної живої істоти нове життя, нові несподіванки. Так було й зі мною. У травні місяці братанок Пилип посватав дівчину Теклю й попросив мене допомогти йому в часі весілля, на що дядько радо погодився. Я допомагав Пилипові в господарстві, але більше всього був візником.

Безпосередньо після весілля несподівано захворіла Пилипова мати, й він мусів перебрати господарство під свою опіку. Мені вже був час повертатися до дядька, але братанкові стало шкода, що я мушу відходити. Він мене потребував і просив залишитися в нього, обіцяючи платити мені за працю як дорослому чоловікові, бо знав, що все буде виконане належно й на час.

Братанок Пилип мав дуже добрий характер, і я домовився з ним, що лишуся у нього й виконуватиму всяку працю, але з коровами не хочу мати нічого спільного. Пилип на це погодився, й ми потиснули один одному руки. Тоді я мав уже чотирнадцять років. Від п'ятилітнього хлопця мені

довелося пройти тернисту дорогу, багато пережити й за дев'ять років навчитися виконувати всі сільсько-господарські роботи. Я був добре загартований, стояв твердо на своїх власних ногах, не мав на плечах гнобительського ярма й не потребував більше ніяких опікунів, хоч тітка Явдоха не раз просила мене вернутися до неї.

Та про це не могло бути й мови, бо я твердо постановив лишитися у братанка. Перебуваючи у нього, я їздив кіньми, працював у полі, косив, в'язав, звозив снопи, — одним словом, робив усе те, чого вимагало господарство. Часом домовлявся з чоловіком, який не мав коней, орав його ниву й за це одержував добру заплату.

Часто їдучи в поле возом, я виляскував батоном і дивився на моїх ровесників, які бавилися, або гнали корови на пасовисько. Незважаючи на те, що я був ростом нижчий від них, моя душа наповнювалася гордістю, бо я вже фірманів. Хлопці просили підвезти їх, сідали на віз, а пізніше допомагали мені в польових роботах.

Поза господарською працею я все більше й більше включався в культурно-освітню діяльність, але з огляду на те, що мав лише чотирнадцять років, мусів мати поруку від старшої особи, тобто її підпис, щоб мати право належати до котроїсь із культурно-освітніх установ. Я щодня приходив до читальні «Просвіти», де мене всі любили й хвалили. Старші члени при кожній нагоді вчили мене культ-освітнього чину, відкривали переді мною широку дорогу до праці, вливали в мої жили поривну ідею українського націоналізму, вказували шлях боротьби проти ворога. Так тривало до 1928 року, в якому почався новий етап мого життя.

У ВЛАСНІЙ ХАТІ

Навесні згаданого року мені довелося відвідати рідне село. Відвідини припали на неділю й під церквою я зустрів багатьох знайомих, у першу чергу п. Г. Грицишина і його вітчима

Михайла, які після Богослуження запросили мене на обід. Під час обіду дружина Михайла, тітка Анна, згадала про похорон моєї матері й зазначила, що час минає дуже швидко. Здається, зовсім недавно вона бачила заплаканого п'ятилітнього сиротину, а сьогодні за столом сидів уже сімнадцятирічний юнак. Це її тішило, а я радів із того, що люди про мене пам'ятають.

Після обіду господар запросив усіх у садок, де ми полягали на зеленій траві під овочевими деревами, а його син Ярема почав зі мною розмову в дуже важливій справі. Сказав, що коли був у читальні «Просвіти» нашого села, то бачив там добре наладнану культурно-освітню працю й діяльність різних українських установ. А от у їхньому селі взагалі нічого немає, бо українська молодь спольонізована. Тільки кривецькі друзі можуть допомогти, але виникає питання в який спосіб. Продовжуючи свій «балак», Ярема відмітив, що, хоч його батько нерідний, він часто говорив з ним про мене і прийшов до переконання, що коли я тісно пов'язаний з українським кривецьким активом, то з його поміччю можна щось почати й у їхньому селі. Але при тому наголосив, що я мусів би перейти до своєї власної хати. Коли так зроблю, то до моєї хати приходитиме кривецька молодь, а він подбає про те, щоб і літятинські хлопці та дівчата вчащали до неї. Таким способом знайдеться спільна мова, зрушиться з летаргу молодь Ліятинина, й можна буде почати з ними відповідну працю.

Вітчим, який прислухався до слів Яреми, втрутився в розмову й також почав наполягати на тому, щоб я прийшов жити до своєї хати, бо тоді порушена справа матиме успіхи. Сказав таке: »Ти, не лякайся того, що сам собі не даси ради. Якщо буде потрібно, то в господарстві ми тобі завжди допоможемо«.

Не роздумуючи довго, я пообіцяв своїм приятелям перейти до своєї хати, а тоді буде видно, що з того вийде. Але застеріг, що потребуватиму допомоги і їхньої, і літятинської молоді. Почувши мою обіцянку господар і його син одразу повеселіли й почали жартувати, а згодом Ярема метнувся покликати двох друзів — Миколу й Максима. Коли вони прибули, то Ярема їх мені представив, але Миколу я знав

уже віддавна, бо його хата була сусідньою від моєї і, ще малюками, ми разом бавилися. Ярема переповів прибулим зміст нашої розмови і сказав, що невдовзі я буду Миколиним сусідом. Той зрадів такою вісткою, потиснув мою правницю і промовив: »До скорого прибуття, друже! Житимемо справді по-сусідському«.

Надійшов вечір, і Ярема почав чухати потилицю, кажучи: »Пішли б кудись, але, на превеликий жаль, друже, не маємо де тебе повести. Української читальні в нас немає, наша молодь пішла до поляків на забаву, а ти не схочеш туди піти«. Я підсміхнувся і сказав, що з цікавості можу зайти. Небезпеки в цьому немає жодної, бо »штшельци« мене не спольщать.

Отож утрюх ми пішли до польської читальні. Я був убраний у вишиту сорочку, й коли зайшли до середини, то всі поляки витріщили на мене очі. Але я не звертав на це уваги. Друзі покликали дві українки — Ганну й Емілію — і мені їх представили. Емілію я знав іще з дитинства, бо вона теж була моєю сусідкою, і я часто відвідував її хату. Пішов з нею в танець і коли сказав, що скоро прибуду до своєї хати, то дівчина дуже зраділа, бо пам'ятала мене також.

В польській читальні я не затримувався довго, попрощався з усіми й почимчикував додому, а наступного дня сказав братанкові ніби жартом, що залишаю його господарство, бо маю плян перейти до своєї хати. Пилип спочатку не хотів мені вірити, був дуже здивований, а коли переконався, що це правда, то сказав: »Ну що ж, іди. Господарські роботи ти знаєш, і я вірю, що даси собі раду. Боже, тобі допоможи. Я не є твоїм ворогом, але ми обидва мусимо розчислитися«.

Справа полягала в тому, що братанок мав на винайм моїх сім моргів поля, за які від кожного морга платив річно два корці пшениці, продавав її по ярмарковій ціні, а гроші складав до сирітської каси ощадности. Я міг вибрати ці гроші у віці 21 рік, але погодився з Пилипом на те, щоб він більше не давав грошей до цієї каси, а призначав мені одну четверту збору з кожного морга. Він зрозумів, що на початок у господарстві я потребуватиму збіжжя, а для худоби соломи й паші, тому погодився. Кінь і корова були в нього, і я мав їх забрати із собою.

Наступного дня мій виховник друг Галаса прислав післанця з повідомленням, щоб я прибув до нього у важливій справі, тобто в тій самій, яку ми обговорювали з п. Грицишиним і Яремою, бо Ярема ще попередньо повідомив друга Галасу про мою згоду перейти на життя у власну хату. Коли я зголосився у нього, то він висловив своє вдовolenня. Сказав, що коли я це зроблю, то буду їхнім помічником і посередником у дуже важливій справі. Знову зазначив, що до моєї хати заходитиме молодь, і можна буде почати працю над її освідомленням, але попередив, щоб у цій хаті не було польської молоді чи взагалі поляків, бо вони ставитимуть перешкоди.

Наприкінці нашої розмови друг Галаса повідомив мене, що в найближчому часі скличе нараду українського активу, на якій розглядатимуться й вирішуватимуться всі дотичні проблеми та питання і повчально промовив: »Ви, друже, не вагайтеся перейти до батьківської хати. Вміло ведіть себе, мало говоріть, а більше робіть, бо це є найкраща засада людини«.

В першому тижні місяця травня 1928 року я рішився перейти під батьківську стріху, до хатини, похилої, немов старенька бабуся. Але люди кажуть, що миліша своя хата, як чужа палата. Одного дня братанок сказав мені зносити на віз усі батьківські речі й сам допомагав у цьому. Ми завантажили скриню з одежею, льняне полотно власного виробу, кожухи, перину, подушки, білизну й господарський інвентар, а корову я прив'язав до воза.

З хати вийшла тітка Анна, підійшла до воза і промовила до мене: »Ну, мій господарю, колись ти нарікав на мене, що я тебе цькувала й до роботи заганяла. Тепер ти сам станеш господарем і більше на мене не нарікатимеш. Коли ж чогось було забагато, то вибач мені«. Вона благословила мене як свого власного сина й побажала всього найкращого в новому житті. Розчулений цим, я за старою українською традицією поцілував тітку в руку.

Ми й далі стояли з нею біля воза, а ще багато моїх друзів і подруг прийшли, щоб попрощатися зі мною. Я цим був дуже зворушений, а водночас пригадалося мені, як дванадцять років я бігав по цьому широкому й розлогому подвір'ї,

по стайнях і коморах та не раз гірко плакав. Здається, що в довкіллі не було клаптика землі, на який не впала б моя сирітська сльоза.

Прощаючи мене, тітка заридала й іще раз просила вибачити їй за докори, не забувати її і загощати до неї. Я розплакався також, але швидко стримав сльози, сів на віз, востаннє помахав усім рукою й вирушив у дорогу. Їзди було всього двадцять хвилин. Коли я прибув на батьківське подвір'я, то випряг коні, завів їх, разом із коровою, до стайні, а сам почав носити з воза речі до хати. Надбігли Ярема, Микола, Емілія й Ганна, щоб допомогти мені, й Емілія (я частіше звав її Омеляною) взялася доїти корову. Опісля й сама помагала носити. Складаючи одягові речі й полотно до великої скрині, дівчата застановлялися над тим, котра з них буде господинею цієї скрині, а я відповів, що маю ще багато часу на подібного роду вирішення.

Незабаром прийшли ще три друзі, й нас було вже восьмеро. Всі висловлювали радість із приводу мого переходу й тішилися тим, що матимуть місце, де зможуть сходитися. Особливо раділи дівчата й казали, що на днях приведуть більше своїх ровесниць.

Ганя була сміливою дівчиною й цілий час поглядала на великий кошик, до якого тітка, випроводжуючи мене, поклала хліб, масло, сир, шинку, печений пиріг і інші присмаки. Вкінці вона не витримала і спитала, що я робитиму з цим кошиком. Я відповів, щоб дівчата застелили обрусом стіл і витягли з кошика харчі. По хвилині всі ми вже смачно заїдали.

ПРАЦЯ ПОЧИНАЄТЬСЯ

Друг Грицишин скликав сходини активу літятинської молоді й повідомив її про мій перехід до батьківської хати. На цих сходинах виринула думка про організацію аматорського драматичного гуртка, щоб цим заохотити молодь до дії.

Друзі з Кривого прийшли нам з допомогою і випозичили підручники театральних п'єс. Тож коли ми пригощалися, друг Лиско приніс мені від друга Галаси листа, в якому він писав, що пересилає мені два підручники — «Трьох до вибору» й «Захотіла пана, втратила Івана», але ролі розписані до останньої п'єси, бо її колись грали в Кривому.

Прочитавши листа, я був приємно вражений такою великою несподіванкою, а присутні помітили мою задуму й почали домагатися, щоб сказав їм, що за таємниця була в листі. Я усміхнувся і сказав, що лист є листом, але найголовніша річ полягає в тому, що ми створимо аматорський драматичний гурток і будемо готувати виставу. З цими словами я розгорнув пакунок і витягнув із нього підручник та розписані ролі.

Дівчата з радості ахнули й кинулися мені на шию, прохаючи, щоб я обов'язково дав їм ролі, бо ж вони перші мене привітали. Це була правда, і я не міг їм відмовити. Але перед тим, як доручив їм ролі, сказав, що обидві вони повинні мене добре поцілувати. Дівчата розреготалися й відповіли, що цілуватимуть завжди, аби тільки одержали ролі. Я їх дав. Одна роля була молодой дівчини, а друга 40-річної жінки — дружини шляхтича Івана. Собі взяв ролю малого хлопця Марка — слуги шляхтичів. Але при цьому виникла проблема, бо бракувало ще одного виконавця, й ми намітили на цю ролю друга Явора.

Одержавши ролі, дівчата зраділи й мерщій побігли додому, щоб похвалитися. Коли Омеляна прибігла до своєї хати, то ще з порогу защебетала: «Мамцю, я вже акторка! Маю ролю!». Мати видивилася на доньку здивовано і сплеснула руками: «Що ти верзеш, дівча? Яка з тебе акторка? Чи не збожеволіла часом?». Але Омеляна показала матері ролю і сказала, що одержала її від Михайла Рєви, який учить виставу. Вона не знала, що режисером буде друг Д. з Кривого.

Через кілька годин уже все село знало про виставу, і хто кому роздав ролі, тож гуло, наче бджолині рої. Найбільше цокотіли жінки, кажучи, що небіжки Катерини Луцьоньової синок перейшов з Кривого на свою хату, розписав якісь там ролі й буде вчити комедію. Свідоміші чоловіки догадувалися

в чому справа, а через кілька днів поляки шепотіли один одному до вуха: »Патшце, цо сі у нас робі. Тего малєго кши-вєцкі увовци пшислалі, алє нє комєдіє граць, лєч політїкє«. Про польську опінію по відношенні до мєнє й моїх співдру-зів я мав попередженнє від мого виховника друга Бояна, який перєстеріг, що польські шовіністі стало наступатимуть мєні на п'яти.

Вістка про створєннє аматорського драматичного гуртка була гучною в сєлі щє й тому, що післє першої світвої війни в ньому такого гуртка нє було, й ніяких вистав нє відбувалосє. Сєло нє малє ніяких культурно-освітніх устан-ов, ані школи та хору. Дієльною була лишє коопєратива, алє й вона проіснувала лишє два роки, а потім чєрєз банкрутство пішла на ліцїтацию.

В сєлі жили два українські інтєлігєнти, алє вони вислужувалися полякам, а сини двох українських родин, студіюючи в польських університєтах, нє признавалися до свого українства. Мєні оповідали, що три роки тому кількох свідоміших громадян зібралїся приватно і створили Український Комітєт, алє на других його сходинах до хати вдерлася польська поліція і присутніх так побїла, що в усіх відпала охота до праці й цєй комітєт перєстєв існувати.

Рєштє мєшканців сєла цє була, на жаль, цілковито несвідома маса. Відколи я прибув до своєї хати, то ні разу нє чув, щоб хтось промовив такі слова, як »українець«, »українка«. Всі говорили »руські«, »руска« й відмічали, що »добре було б рускому народові вивоувати Україну«. Отжє, ці люди нє знали нічого про Україну і їм важко було збагнути істину, що на світі існує щось українськє. В додатку до всього більш як половину мєшканців сєла становили поляки. В них було багатє інтєлігєнції, і вони мали польонізуючий вплив на українців.

Тим часом мої друзі й подруги, які одєржали ролі, мали сильнє бажаннє до праці й так наполегливо їх виучували, що вкоротці знали напам'ять начє молитву »Отчє наш«. Вони щодня приходили до моєї хати, а вечорами прибували все більшє й більшє хлопців та дівчат, котрі цікавилися тим, хто і яку має ролю. А потім переказували одні одним, що

довгий час хата стояла порожньою, а тепер у ній з'явився молодий господар — їхній одноліток.

Коли наш режисер друг Д. довідався про те, що всі аматори знають ролі напам'ять, то повідомив мене, щоб заповісти пробу на завтрішній вечір, і я переказав це виконавцям. Наступного дня всі зібралися в мене, і прибув режисер. Проба мала відбуватися в сільській домівці, але вона від її побудови стояла безлюдною й невживаною. Ні підлоги, ні сцени в ній не було, лише самі стіни, та й ті порослі густим зеленим мохом. Незважаючи на те, ми все таки пішли до домівки й тільки почали пробу, як почули тупіт багатьох ніг, вигуки й лайка. До середини вдерлася група польських »стшельцуф« і присікалася до режисера. Його назвали кривецьким бунтівником, який прийшов організувати літятинських хлопців і дівчат, сказали йому, щоб забирався геть і більше не приходив, бо, мовляв, на цей раз йому дарують, але коли з'явиться в селі ще раз, то його вб'ють.

»Стшельци« переважали нас кількісно вдвоє, тому ми не чулися на силі з ними змагатися чи вигнати їх із домівки. Друг Д. зарядив усім розходитися, бо поляки не дадуть змоги працювати далі, й ми розійшлися, а радше пішли до моєї хати. Тут режисер заявив, що проби продовжуватимуться й що наступного дня він прибуде на пробу з групою кривецьких друзів. Аматори мали б перебувати до домівки одинцем і замикати за собою двері, а коли »стшельци« пробуватимуть дістатися до середини, то на них наскочить кривецька група й розжене на всі вітри. Ця група буде схована в церкві, від якої я мав би мати ключі.

На другий вечір ми діяли згідно з дорученням друга Д. Коли всі зібралися, почалася проба. Але »стшельци«, винюхавши, що в Літятині знаходиться група відважних українських бойовиків, навіть і не пробували добиратися до нас. Так відбулися шість проб, після чого режисер сказав нам, що для докладного вивчення п'еси потрібно принайменше півроку часу, але постільки всі вже знають ролі напам'ять, то через чотирнадцять днів буде ще кілька проб, а тоді й постановка. На перший раз ніхто не подивується, як ці ролі будуть відіграні. Мене ж режисер просив виеднати в повіто-

вого старости дозвіл на виставу, що тривало власне два тижні.

Наступного дня я гарно одягнувся, взяв зі собою підручник п'єси й поїхав до бережанського повітського старости. Знайшовши потрібний мені будинок, я зайшов до середини, запитав, де є реєстраційний відділ і подав своє зголошення якомусь урядникові. Той узяв від мене зголошення й підручник, а потім почав шукати в каталозі число реєстру Літятина, бо кожне село такий реєстр мало. Самозрозуміла річ, що урядовець шукав надаремно, бо ж нашого реєстру ще ніде не було. Вкінці розсердився і спитав мене чи хтось із Літятина приносив подібного роду зголошення попередньо, а я відповів, що ні, бо це є наше перше зголошення. Панок розсердився ще більше й роздратовано крикнув: «Що до дябла! Для чого не поведзлял спочонтку?»

Згодом заспокоївся й запитав, яка установа спонсоруватиме нашу постановку й на яку ціль підуть здобуті з неї гроші. Я відповів, що в Літятині немає ніякої української установи чи організації, а зібрані гроші підуть на церкву. Урядник дуже здивувався, що п'ятдесят сіл Бережанського повіту вже зареєстровані, а наше реєструється перший раз, потім подзвонив до нашого війта й почав розпитувати його про все. Війт докладно представив йому справу й опісля спитав хто це зголошення приніс. Коли урядник подав моє прізвище, то війт сказав, що то власне я постановку організую, і не тільки постановку, а щось більше. Панок поглянув на мене кривим оком і зажадав моєї адреси, але зголошення таки зареєстрував.

Вийшовши з будинку польського повітового старости, я скерувався до приміщення «Бояна», який був головною централею всіх українських установ й організацій, зайшов до бюро й там зустрів п. Кучмаря. Оповів йому про все, що перед кількома хвилинами відбувалося в старостві, й коли п. Кучмар вислухав мене, то сказав, що я повинен був із цим зголошенням прийти до нього, а він уже полагодив би цілу справу з польським урядом.

Але самою справою постановки він дуже зацікавився й почав розпитувати мене хто зайнявся організацією аматорського драматичного гуртка. Я пояснив йому, що виростав у

селі Кривому, де мав нагоду дещо ознайомитися з культурно-освітньою працею, а кілька тижнів тому перейшов жити до рідного Літятина, де застав страшну порожнечу, й зайнявся питанням організації сільської молоді. Про решту радив п. Кучмареві довідатися у друга Галаси.

Він записав моє прізвище і адресу й обіцяв мені, що особисто подбає про усунення літятинських недоліків. На закінчення міцно потиснув мою руку і сказав із притиском: »Бувайте здорові, друже! Нехай вам Бог допоможе у вашій початковій, але такій важливій справі«.

В ОТЦЯ ЛУНКЕВИЧА

Порушивши проблему нашої постановки в обидвох чинниках — польському й українському, — я вийшов вулицею Адамівкою на передмістя Бережан і помандрував до села Потутор, бо мав на меті вступити до о. Лункевича і просити його, щоб у дні нашої постановки він відправив Богослуження і проголосив людям у церкві про цю постановку.

Коли я прибув до резиденції отця, то на подвір'ї побачив його сина Якова й запитав його чи панотець удома. Але він, почувши мій голос, вийшов із хати сам і простягнув мені руку, яку я поцілував, бо так у тодішніх часах водилося. Потім уважно мене оглянув і спитав чий я хлопець, бо він мене в Потуторах не бачив. Я відповів, що не живу тут, а походжу із трьох інших сіл. Отець здивовано подивився на мене й запитав: »Як це із трьох сіл?«. Я сказав йому таке: »Дуже просто. В Літятині народився, в Потуторах ви мене, отче. хрестили, у Кривому виростав, а нещодавно знову перейшов до Літятина«.

Отець Лункевич голосно засміявся, але все ще не міг догадатися, хто я такий, і мені довелося йому пояснити, що в 1917 році, на похороні моєї покійної матері, коли я мав лише п'ять років, він узяв мене на руки, заспокоїв і благословив. Почувши мої слова, отець заметушився й перервав дальшу

мову: »Не оповідай більше, сину, я вже знаю, чий ти є«. Потім вхопив мене за руку й повів до хати, гукаючи: »Галюсю, йди сюди мерщій, подивися, кого я маю в нашій хаті!«

До кімнати ввійшла паніматка, й отець продовжував: »Оцей хлопець є сином покійної Катерини Луцьонової. Коли я похоронив його матір, то взяв маленького сирітку на руки й гірко плакав над його безталанною долею...« Він і тепер просльозився, але швидко змінив атмосферу з жалісної на веселу, почав жартувати і відмітив, що за ці роки я набагато виріс та змузнів.

Треба було пояснити ціль моєї візити, і я сказав, що прийшов просити отця, щоб на третю неділю він був ласкавий прибути до Літятина, відправити Службу Божу й на ній оголосити про нашу постановку. Отець сказав, що вже два тижні тому наш паламар Назарій говорив йому про неї, але добре не роз'яснив справи, й він аж досьогодні не знав хто є її організатором.

Я вже хотів працюватися з отцем, але він сказав, що мене ще не погостив і запросив на вечерю. До вечері засіла ціла родина: панотець, паніматка, їхніх троє синів і дочка Нуся — всі студенти. Служниця почала подавати різноманітні страви, всі ми їх зі смаком їли, й о. Лункевич знову порушив давноминулі болючі літа й події, які тоді відбувалися Його діти уважно слухали, а старший син Яків попросив мене розповісти їм у кого я виховувався й виростав. Моя розповідь була досить довгою і тривала б іще довше, але час наглив: мені треба було йти додому, а господарі мусіли лягати спати.

Наприкінці Яків підкреслив, що коли я пережив стільки болю й горя і крізь усе пройшов звиятно, то мушу почувати себе щасливим. Я сказав, що, може, й так, склав подяку за гостину, попрощався з усіма й почвалав до Літятина. Перед очима, наче на фільмовому екрані, пробігали події сьогоднішнього дня. Впродовж кількох годин я мав нагоду зустрітися з високоосвіченими людьми, говорив з ними й полагодив багато важливих справ. Постало питання — чи ще трапиться така нагода в майбутньому? Якийсь час роздумував над цим і вкінці прийшов до висновку, що напевно

трапиться, але, щоб досягнути щось вище, треба над собою працювати, працювати й ще раз працювати.

Коли прийшов додому, то застав у хаті всіх дівчат і хлопців, які нетерпляче очікували мого повороту й навіть не зважали на пізню годину. Вони хотіли довідатися чи полагджена справа з постановкою, й коли я розказав їм про свої сьогоднішні візити й повідомив, що все в порядку, то друзі й подруги безмірно втішилися.

ПЕРЕД ПОСТАНОВКОЮ І ПІСЛЯ НЕЇ

Ми мали турботи не тільки з вивченням ролей. Крім того, треба було впорядкувати порожню домівку, а, найголовніше, — побудувати сцену. Нас зійшлися шістьох юнаків, довго радилися і вкінці вирішили, що вночі поїдемо до лісу. Так і зробили. Ярема привів ще одного коня, запрягли його, разом із моїм, до воза, поїхали до лісу, нарізали дубків, привезли їх, наступної ночі поїхали знову і притранспортували ще більше дерева. Опісля розмірили все, порізали дубки, збили їх до купи, й за тиждень сцена була готова. Декорації позичили в наших приятелів з Кривого, а лавки носили зі своїх хат й устали їх у три ряди. Решта учасників мусіли, на жаль, стояти.

Кривецькі друзі порадили нам розіслати запрошення на постановку до вісьмох сусідніх сіл, щоб на неї прибула якнайбільша кількість українського громадянства, а головню молоді. Передбачалося, що літятинців прийде мало, бо, незважаючи на те, що заснованням аматорського драматичного гуртка ми зрушили життя села з мертвої точки, селяни й далі боялися «стшельцуф», як також польського поміщика Войціковського та думали, що коли придуть на постановку, то він відмовить їм роботу на його ланах за 60 грошів денно.

Читачеві важко буде зрозуміти таку гірку правду, але це незаперечний факт. Не боялося польських вояків лише наше товариство, бо всі ми мали у своїх душах і серцях вогонь української ідеї та любов до неї.

Отець Лункевич мав відправляти Службу Божу тієї неділі, в якій відбуватиметься постановка. Кривецькі хлопці й дівчата конечно хотіли бути на відправі, тож прибули до моєї хати ще перед десятою годиною ранку. Отець прислав свого сина й повідомив мене, що відправлятиме Богослуження о четвертій годині дня, бо обов'язково хоче бути присутній на постановці з цілою родиною.

Перед нами був майже цілий день, і я, подивившись на двадцятку кривецьких гостей, подумав, що їх треба буде чимось нагодувати. Звернувся до дівчат із пропозицією зайнятися приготуванням вареників, на що вони дуже радо погодилися. Несповна за годину вареники вже парували на столі, й ми їх смачно заїдали.

Опісля, цієї чудової червневої неділі, всі вийшли в садок, де одні лягли на пахучу травичку, а дехто сів. Мали зі собою дві мандоліни і дві гітари, пригравали на них, а дівчата почали співати. Всі вони були хористками й мали прекрасні голоси, тож наші мелодійні пісні легенький вітерець розносив по цілому селі. Люди, які йшли вулицею попри моє обійстя з польського костюлу — й поляки, й українці — здивовано дивилися на нас, і, приставши, вслухалися у звуки пісень, яких не чули багато-багато років.

Десь біля третьої години дня наша група вийшла з подвір'я на вулицю, минула мій город, але співати не переставала. Так ми прийшли на площу, що розляглася між церквою й домівкою, де весело гуторили й жартували. Незабаром українські патріотичні пісні залунали звідусіль: то надходили групи молоді зі сусідніх сіл. Поляки спостерігали хижим оком усе те, що діялося довкола, й певно не в одного з них переверталосся нутро від злости. Адже всі вони вважали Літятин польським селом, а тут раптом невідомо звідки з'явилася така велика кількість »кабануф«.

Згодом подвір'я спорожніло. Всі зайшли до церкви й заповнили її так, як ніколи перед тим. Отець Лункевич почав відправляти Службу Божу, залунав могутній молитовний спів, і серця вірних переповнилися безмежною радістю. Наприкінці Богослуження отець сказав дуже теплу батьківську проповідь, подякував людям за таке численне прибуття й відмітив, що подібного співу, як сьогодні, в цій церквці ще

не чув. Опісля звернувся до молоді з проханням дати літятинській українській громаді всю ту допомогу, якої вона безмірно потребує, поблагословив усіх і закінчив свою проповідь оголошенням про постановку.

Вийшовши з церкви на майдан, люди згуртувалися у групки, розмовляли й обмінювалися вражіннями. Отець покликав мене до себе і просив привести всіх аматорів. Коли подивився на них, то сказав, що кожного знає, й побажав якнайкращого успіху на сцені.

Ми пішли одягатися й характеризуватися, і вкортці всі були готові. Але серце в кожного товклося несамовито, й обіймав страх перед тим, що то буде на сцені. До нас підходили друзі, розраджували, потішали, бажали успішного виконання ролей.

Залунали дзвінки — один, другий, третій, і режисер відкрив завісу. Я, виконуючи роль панського наймита Марка, починав п'єсу. Сидів на сцені, чистив ножом картоплю й говорив сам до себе такі слова: »Вчора була картопля, нині картопля, а завтра картоплі не буде...« В залі розляглися гучні оплески, й це додало мені відваги продовжувати відповідно свою роль. Правда, деякі виконавці в першій дії грали досить мляво, хоч у загальному вона закінчилася можливо. Коли впала завіса, до нас почали приходити люди, хвалили й казали, що ми грали знаменито. Це нас підбадьорило, і друга дія прозійшла краще, а третя ще краще. Так ми додумали постановку до кінця. І навіть, якщо десь не дописали, то всі особи, які розумілися на справі, про це не згадували й казали, що все було добре, аби додати нам охоти на майбутнє.

Постановка скінчилася досить рано, ще світило сонце, й люди, вийшовши на площу, не розходилися, а всі лишилися на забаву. Прибула духова оркестра з Потутор, і забава випала знаменито. Правда, було дещо мало місця, але найголовнішим позитивом стало те, що на забаву прийшла молодь із восьми сіл і мала нагоду познайомитися та поговорити на важливі теми. Дівчата ввели до забави фанти, й кожна особа за повернення фанту мала дати відповідь на якесь історичне або літературне питання. Це також значило багато, бо підтягало наших людей у знаннях.

Тим часом ми, аматори, й кілька старших громадян упо-

рядковували сцену й рахували гроші, одержані з вистави та забави. Разом було понад двісті золотих. На ту суму друг Ярема виставив квитанцію підписану мною при свідках, і передав гроші мені з дорученням купити за них потрібні для домівки речі.

Відіграна нами постановка цілковито змінила лице нашого села. По-перше, почалася культурно-освітня праця, яка зрушила літятинську молодь із летаргу, а, по-друге, показала всім, що і в Літятині, й у довколишніх селах є люди, які мають у собі патріотичний український дух, які відважні, і які не бояться польських шовіністів.

Та на цій постановці справа не скінчилася. Вкоротці кривецькі друзі намовили нас продовжувати свою працю, тобто підготовляти нову постановку, що ми і зробили — розписали ролі й почали їх виучувати. В між часі підшукали артистамалюра Лушкевича, який виготовив для нової п'єси декорації. Він працював у моїй хаті, одержуючи від мене повне утримання, а в додатку до всього я ще й помагав йому виготовляти рами на декорації. Крім того, я купив добрий матеріял на завісу, знайшов столяра, й він зробив столи, лавки, крісла та інші необхідні речі до домівки.

Мені довелося витратити для цієї справи багато часу і присвятити їй велику увагу. Але я був самостійним господарем і залюбки віддавався праці для громади, хотів показати селянам, що українська молодь не є безнадійною, що й вона потрапить зробити щось корисне. Це привело до того, що біля нашої групи почала все більше й більше гуртуватися молодь, а навіть допомагали нам і старші громадяни.

Вкоротці аматори вивчили ролі, а нова постановка була добре підготована й пройшла з успіхом. Зібрані гроші пішли на дальшу розбудову домівки, яка стала тепер нашим справжнім ритулком.

ЗАСНОВАННЯ ЧИТАЛЬНІ «ПРОСВІТИ»

Через кілька місяців моя хата вже не могла помістити всієї тієї молоді, яка до неї сходилася. Крім наших однолітків, приходили хлопці й дівчата, старші на кілька років од нас, але сільські парубки, які були, так би мовити, під вусом і колегували з поляками, стояли осторонь, мотивуючи це тим, що, мовляв, вони не хочуть мати нічого спільного зі »шмаркачами«. До мене часто заходили статечні і свідомі господарі, й от одного разу в розмові виринула думка створити в селі читальню »Просвіти«. Громада доручила мені зайнятися цією важливою справою і зголосити її в централі.

Там, як читачі пригадують, працював мій знайомий п. Кучмар. Я пішов до нього, мав із ним довшу розмову й оповів у ній про рішення літятинської громади. Кучмар прийняв мою заяву з великою радістю, запитав про дату, в якій мали б відбутися намічені основуючі збори, сказав, що пришле на них двох представників централі, й сам подав до польського уряду прохання про дозвіл відбути збори.

Зближалися Свята Різдва Христового, й ми наполегливо працювали над підготовкою різдвяного концерту, вивчаючи пісні й колядки та готуючи вертеп. Пізніше у святочно прибраній домівці розвеселяли ними і старших, і молодих, і себе самих. У цій же домівці відбулася спільна Свят-Вечеря, на яку дівчата приготували дванадцять традиційних українських страв. І Різдвяні Свята й Новий Рік пройшли дуже гучно та весело, як ніколи перед тим.

У між часі від польського старости прийшов дозвіл, і ми всі нетерпляче очікували дня, в якому мали відбутися збори. Наступної після Нового Року неділі отець Лункевич мав відправити Службу Божу, а перед нею всі зібралися в моїй хаті й дискутували над тим, хто мав би бути головою »Просвіти«, при чому більшість висловлювала думку, що п. С. Тирко.

Прибули два делегати чи радше представники з централі »Просвіти«, по-дружньому привіталися зі мною, як із господарем, та усіма присутніми, сказали, що багато чули про мене й мою діяльність і натякнули, що власне я мусів би зай-

няти становище голови «Просвіти». Дещо зніяковівши, я відмітив, що для виконання цієї функції я замолодий, бо мені йде щойно вісімнадцятий рік. Представники засміялися, а один із них, жартуючи, сказав: «Не журіться цим. Ми вам роки підмаркуємо, а головою таки виберемо». Я почастував постей перекускою, й ми всі пішли до церкви.

Після закінчення Служби Божої о. Лункевич оголосив людям про збори літятинської громади й пояснив значення та важливість «Просвіти» в українському житті.

Коли скінчилося Богослуження співом релігійного гимну «Бже Великий», то молодь, вийшовши з церкви, згуртувалася коло о. Лункевича і представників централі. Але старші господарі не зупинялися біля нас, обминали й утікали геть, не оглядаючись, неначе які злодії. Отець сумно похитав головою і сказав із докором: «Бачите, яких ми маємо старших українців? А що робитимемо з цими молоденькими хлопчиками? Таж вони ще замолоді, щоб їх вибрати у склад виділу».

Всі ми пішли до домівки й почали чекати, що, може, господарі після обіду таки поприходять. Не прийшов ані один. Представники централі глянувши на годинники, сказали, що збори не можуть відбутися, заповіли про свій від'їзд і просили нас переговорити з батьками, щоб на другі збори вони таки прийшли. Мало не крізь плач ми благали делецатів, щоб не від'їжджали, а залишилися. Ми мотнемося по хатах і селян приведемо, бо коли прогайнуємо намічені збори, то на другі чекатимемо дуже довго.

Так і зробили. Розбіглися по селі, і вкоротці привели до домівки десь з вісімдесят господарів. Вони червоніли, бо їм було соромно перед отцем і представниками за свою поведінку, але представники поставилися до них прихильно й висловили признання нам, молодим, за вперте настоювання відбути збори. Вони зреферували суть цих зборів і попросили вибрати для ведення їх президію. Одного із представників вибрали предсідником, а другого секретарем. Збори не тривали довго. Впала кандидатура п. С. Тирка, всі присутні піднесли руки і предсідник зборів заявив, що він обраний головою новоствореного Товариства «Просвіти» в Літатині. До складу Управи ввійшли багато неповнолітніх осіб, що було проти статуту, але представники не звертали на це уваги.

Далеко важливішою була справа самого засновання товариства. Збори закінчилися відспіванням українського національного славня.

На відході представники централі ще раз висловили признання нам, молодим, за нашу ідейність і патріотизм. Адже власне нашими стараннями було створене Т-во «Просвіти», яка примістилася в домівці, й до неї належав тепер наш аматорський драматичний гурток. Вона стала величезним скарбом Літятина.

Пройшов рік, і культурно-освітня праця в селі була повністю налагоджена. Ми вже мали свій власний хор, став популярнішим театральний гурток, почали діяти молодечі організації, функціонував дитячий садок, виховницею в якому була подруга Богачик зі сусіднього села. Вона вчила дітей деклямацій, і ми вже могли влаштовувати концерти та академії, відсвятковувати належно свято Крут, Листопадову річницю, День проголошення української самостійности, Шевченківське свято й т. д. Усім керувала молодь, яка подекуди, може, була ще неvirобленою й малодосвідченою, але в потребі завжди одержувала допомогу від кривецьких патріотів.

Шевченківська академія в березні 1929 року пройшла дуже величаво. Співав гарно хор, був прочитаний добрий реферат про життя і творчість Великого Пророка України, діти деклямували його твори. Літятин майже з нічого почав повноцінне національне життя.

ПОЯВА ОУН І ЇЇ ПЕРШІ ДІЇ

У тому самому місяці сталася ще одна важлива подія, на цей раз суто політичного характеру. Однієї неділі, вже наприкінці березня, друг Боян попросив мене випозичити для пильної потреби мандоліну і принести її до нього в читальню. Остільки я йому ніколи ні в чому не відмовляв, то виконав і це прохання. Беручи до рук мандоліну, друг Боян сказав

мені таке: »Друже, коли почувете, що хтось випрошуватиме людей із читальні, то залишіться в ній. Пізніше довідаєтеся чому«.

І дійсно, в пополудневих годинах голова »Просвіти« випросив із домівки всіх сторонніх осіб. У залі zostалися тільки визначні активні друзі та попередньо намічені особи. За якийсь час на сцену вийшли три студенти, очевидно, українські націоналісти, прізвищ яких ніхто не знав, а їх представили присутнім напевно під псевдом. Спочатку вони зацікавилися працею нашого театрального гуртка, а потім, на знак друга Бояна, почали виголошувати палкі й патріотичні промови, розказували про діяльність Української Військової Організації та її боротьбу з ворогами України.

Наприкінці один з них подав до відома, що УВО змінила свою назву на Організацію Українських Націоналістів, і підкреслив, що дійсні члени попередньої організації автоматично стають членами ОУН, а із симпатиків її членами можуть бути лише ті, які пройшли достатній ідеологічний вишкіл. Прелегент подякував усім присутнім за увагу, а друг Боян склав прибулим щиросердечну подяку за виголошені ними промови.

Після того активні члени вийшли до гардероби на організаційні збори, а решті учасників друг Боян сказав не розходитися й залишитися в залі та ще довго говорив з нами. Нас безмірно тішило те, що, нарешті, й ми станемо новими працівниками у творчих акціях ОУН, що включимося в активну боротьбу за волю й незалежність України.

У вечірній порі в цій самій залі мала відбутися танцювальна забава, тож місцеві друзі нас — шістьох гостей — що залишилися на неї, погостили смачною перекускою й поставилися до нас як справжні друзі, дуже прихильно. Ще перед початком забави вони познайомили нас із своїми дівчатами, з якими ми знаменито бавилися й чудово провели час аж до самого кінця. Коли забава скінчилася, ми пращалися з ними неохоче, але мусіли, бо вже була пізня пора, а нас іще чекала дорога додому.

Розпрощавшись з усіма, я, Ярема, Явір, Куц, Діброва й Шило вийшли за село на вузьку стежку й нею навмання попрямували до Літятина. Йшли повільно, не спішили й на-

віть часто зупинялися, щоб докладніше обговорити ту чи іншу справу. Наслухалися сьогодні дуже багато й тепер нас цікавило те, котрий із нашої шістки найбільше запам'ятав. Розв'язували це питання в запальних дискусіях, таких самих, як промови студентів. Їхні слова були для нас великою духовою поживою, запалили в нас новий вогонь священної ідеї українського націоналізму, вказали шлях, по якому ми маємо йти.

А покищо йшли до свого села і притьопали коли вже розвиднялося. Друзі дещо цим стурбувалися, бо знали, що матимуть неприємності з батьками, фактично вже не мали часу лягати спати. Але все це ніяк не торкалося мене. Я лягав і вставав, коли хотів, робив те, що мені подобається, й ходив туди, куди мав приємність ходити. Вдома був цілковито незалежний і залежав тільки від тих друзів, які потребували мене у праці. Коли прийшов до хати, то ще довго роздумував над побаченим і почутим та інстинктивно відчував, що грядуть якісь нові події.

На них не довелося довго ждати. Вже в наступному 1930 році ОУН була змушена розпочати сильну боротьбу з польською поліцією, щоб відплатити їй за терор, стосований нею супроти членів-оунівців і всього українського народу на західноукраїнських землях, окупованих шовіністичною Польщею. Щоб виявити свої міць і силу та дати добру науку польським займанцям, почалась акція палення збіжжєвих скирт місцевих польських поміщиків і посесорів, які, загарбавши у свої руки родючий український чорнозем, вирощували на ньому збіжжя для своєї власної наживи і для польської держави, а українці, виконуючи всі польові роботи на панських ланах, не мали з цього хліба майже ніякої користі.

В моїх околицях палення скирт відбулося вночі з 10 на 11 жовтня. Правда, в ній, крім членів ОУН, брали участь дуже багато симпатиків і прихильників, бо треба було сподіватися, що після закінчення акції наступить широка хвиля репресій та арештів, і коли під арешт потрапить звичайна особа, то польська влада матиме по відношенні до неї менше підозріння, й вона буде покарана лагідніше, як дійсний член ОУН.

Вечірні години 10 жовтня 1930 року застали мене в селі Кривім. Повертаючись додому, я несподівано зустрів свого

друга Д. Лісового, й він признався мені, що має доручення від літятинського провідника підпалити скирти на току поміщика Войціховського. Почувши це, я одразу залишив його й побіг до одного зі своїх приятелів, якому розказав про зустріч із Лісовим і про те, що він передчасно зрадив сам себе переді мною. Ця справа була передана зверхникові місцевої клітини ОУН, який негайно відтягнув Лісового з акції, а на його місце призначив іншу особу.

Точно о 12.00 годині ночі я на власні очі побачив, як маленькі вогники чотирьох засвічених сірників лизнули чотири величезні скирти поміщика Войціховського. Через кілька секунд вони перетворилися на широкі вогненні язики, а по хвилині всл скирти запалали, наче якісь гігантські смолоскипи. Створилася сліпуча заграва, світло якої і спека вогню сполохали все довкільне птаство, що почало розлітатися по всіх-усюдах.

Наші юнацькі обличчя горіли також, променіли бурхливою радістю з тієї причини, що нам, молодим, була доручена така важлива й відповідальна справа, а в серцях палало ідейне полум'я українського націоналізму, далеко сильніше від того, яке охоплювало поміщицькі скирти.

Тієї самої ночі на всіх польських поліцейних станицях, які гострими кігтями хижаків дійсно по-звірячому вп'ялися в лоно західньоукраїнських земель, зчинився алярм. Спочатку поліцаї пробували гасити пожежі, але вогонь був настільки інтенсивний, що їм цього зробити не вдалося. Тоді шеф польського експедиційного корпусу карної поліції наказав сідлати коней і почати відплатні операції. На світанку поліцейні загони вже були в кожному селі. Поліцаї зганяли на сільський майдан усіх українців, від наймолодших почавши й на сивоголових закінчуючи, всіх допитували, немилосердно били, арештовували, резкидали селянські стіжки, розшивали хати і стодоли, а харчові продукти обливали нафтою або зміщували з побитим склом. Під арешт потрапляли переважно непричетні до акції підпалу особи, бо всі члени, симпатички і прихильники ОУН втекли в ліси задовго перед тим як поліція дісталася до сіл, захопивши зі собою харчі та диспонувану зброю.

Загін КОП прибув і до Ліятина, але поміщик Войціхов-

ський заборонив їм робити будь-які рейди в селі, кажучи, що в ньому ніяких політиків немає й що за це село він відповідає особисто. Незважаючи на це, весь літятинський актив заздалегідь пішов до лісу також, згуртувався у ньому, виставив обсерваційні стійки й був готовий до еventуального зудару з польською поліцією. Настрій був бадьорий, і ми почували себе сильними, бо, крім нас, у Кривецькому лісі було багато друзів із довколишніх сіл.

Молоді дівчата-патріотки відвідували нас, оповідали про звірства, які чинили поляки, приносили нам харчі і зброю, яку деякі друзі не встигли взяти. Вістки були дуже сумні. Ми довідувалися про побиття й арешти наших приятелів та знайомих, що вельми драгувало нас, мов справжніх лісових вовків. Готові були вийти з лісу й битися з поляками не на життя, а на смерть. Не зробили так, бо мали заборону наших провідників.

У певному моменті мені доручили вартову стійку. Я вийшов на узлісся й ліг у високу пожовклу траву. Вона тихо й журно шелестіла, на мене спадало барвисте листя, щебетали пташки, а жаби у струмку перекликалися поміж собою різноголосо, немов би покривляли одна одну. Село Криве було зовсім близько, і я виразно чув, як з нього неслися людські крики та зойки. Мені причувався брязкіт кайданів, закладених на спрацьовані руки українських патріотів-героїв. . .

Ми перебували в лісі доти, доки дівчата не повідомили нас, що карний загін виїхав із Літятина. Одна з них підслухала розмову польських старшин, з якої довідалася, що поліція знала про наше перебування в лісі, одначе не мала даних про нашу кількість, тому не зважувалася робити облаву. Заховуючи обережність, ми провели в лісі ще одну ніч і день, а в село повернулися щойно підвечір.

Я ОЧОЛЮЮ ТОВАРИСТВО «ПРОСВІТУ»

1930 рік був роком бурхливого розвитку праці в культурно-освітній ділянці. При читальні зорганізувалася бібліотека й вечорами в домівці збиралося дуже багато молоді. Але праця хору посувалася вперед досить мляво, бо не було доброго диригента, і я постановив собі знайти його за всяку ціну. Одного разу, будучи на фестині в селі Поручині, я порушив з друзями проблему хору й один із них сказав, що власне в їхньому селі є диригент, який шукає праці. По хвилині я вже був знайомий із п. Грицином і договорився з ним, що він не тільки буде диригентом у Літятині, але й може в мене мешкати.

Ми стиснули один одному руки, й урадуваний п. Грицин сказав, що на тижні прибуде до моєї хати, а покищо запросив мене до себе та познайомив зі своїми батьками й сестрою Катрею. Ввечері ми втрьох пішли до місцевої читальні, де відбувалася забава. В залі я зустрів багатьох односельців, а між ними подругу Ганю та запросив її у танець.

Катря була дуже гарна дівчина: середнього росту, струнка, чорнява, з очима, немов достиглий терен. Я мимоволі задивився не неї з першого погляду й думав про те, якби затанцювати разом знову. Після закінчення танцю до нас приступили брат Катрі Юрій і її, як я довідався пізніше, наречений Степан, тож біля нас згуртувалося більше товариство. На слідуючий танець Степан запросив Ганю, кажучи до мене: »Ви, друже, бавтеся з Катрею, а я танцюватиму з вашою Ганею. Ви є нашими гістями, тож вас належить трактувати як гостей, а гніватися один на одного хіба не будемо«.

Коли кінчався танець, ми знову сходилися разом, гуторили й жартували, кружляли по залі поновно й чудово проводили час. Катря виявилася свідомою українкою й добре орієнтувалася в усіх ідеологічно-політичних питаннях. Увесь її одяг був вишиваний, тому вона здавалася мені якоюсь казковою русалкою чи лісовою мавкою. Танцювала невимушено, граційно й легко, тріпаючи час від часу своїми розкішними косами. Відчула, що мені подобалася. Під час вальсу легенько торкнулася рукою моєї шиї, наче пташиним пір'ям. Напри-

кінці забави я привів Катрю до Степана і сказав, сміючись: «Заберіть, друже, свою наречену, бо вона почала чарувати мене своєю красою. Шануйте цю красу й не віддавайте її іншому, а затримайте для себе на ціле життя»...

До останнього танцю я запросив Ганю, після чого ми попрощалися із друзями та подругами й поїхали додому, а й пізніше довгий час згадував цей чудовий і приємний вечір.

Упродовж літнього періоду майже кожної неділі влаштовувалися забави, й коли одне село робило фестин, то запрошувало на нього молодь зі сусідніх сіл. Такі фестини влаштовувалися не так для звичайної забави, як для вможливлення зустрічів, зв'язків і підпільних контактів ОУН, яка чимраз то більше розгортала свою діяльність.

У 1930 році і я, і мої співпрацівники здобули великий досвід у веденні організаційної праці з молоддю, приєднали багато членів до «Просвіти» та до молодечих організацій, чим виявили своє національно-патріотичне лице перед літятинськими громадянами. Цим самим наприкінці року ми здали від імені нашого села цілковито совісний і багатомовний звіт.

Наступний 1931 рік приніс нам іще більшу навалу всебічної праці в усіх галузях національних чинностей. У січні згаданого року були скликані Звичайні Загальні Збори членів «Просвіти», на яких я був обраний головою Товариства й був змушений повністю відповідати за його діяльність. Я був безмірно гордий з цього вибору, бо він зобов'язував мене на ведення дальшої праці на користь нашого, поневоленого окупантом, народу.

У ЛЬВОВІ З ПЧІЛКОЮ

На червень 1931 року був запланований величавий здвиг української молоді у Львові — «Лугів» і Товариства «Сокіл», у якому могли брати участь усі українські молодечі організації. Кривецькі активісти займалися підготовкою до виїзду на цей здвиг молоді з довколишніх сіл, у тому числі й літя-

тинської. Але не всі мої односельці були спроможні дозволити собі на подорож до Львова з фінансових причин, і тільки Ярема та я вирішили їхати. Вже заздалегідь я був захоплений такою подорожжю і в маріннях уявляв собі, як такий здвиг відбуватиметься, безмірно радіючи тим, що на нього буду.

За тиждень перед від'їздом до Львова я мав дуже цікаву зустріч із членкою ОУН Пчілкою, як її кликали всі. Я називав її цим псевдом також і ніколи не запитував про її справжнє ім'я. Після полагодження організаційних справ, ми розбалакалися про здвиг, і Пчілка сказала мені, що має велике бажання поїхати на нього, але не має грошей. Я подивився на її гарні, засмучені очі, й мені стало шкода цієї дівчини-патріотки. Як то кажуть по-сучасному, «врізав джентлмена» і заявив, що фінансову сторінку візьму на себе, куплю їй залізничний квиток і покрию всі видатки її перебування у Львові.

Я часто бував перед тим у хаті Пчілки, батьки якої, крім неї, мали ще четверо дітей, але, незважаючи на свою вбогість, були свідомими українцями й виховали найстаршу доню в національно-патріотичному дусі. Для української справи вона була готова кожної хвилини віддати своє життя, тож як їй не допомогти в потребі.

Коли дівчина почула мої слова, то здригнулася і з волоними від пережиття очима кинулася мені на шию, кажучи тремтячим голосом: «Чим же зможу вам віддячитися? Хіба Україна заплатить вам за це».

Звичайно при зв'язкових стрічах ми не мали багато часу на приватні розмови, то мусіли скоро розійтися, і при прощанні Пчілка була такою веселою й щасливою, наче б я завісив на її шию якесь дорогоцінне намисто. Попрощавшись, майнула моторною пташкою до свого села Базниківки.

Вертаючись додому, я цілий час думав про цю героїську дівчину, яка може й не мала великої фізичної краси, зате мала красу духову — була великою патріоткою. Тішився тим, що в подорожі й під час перебування у Львові матиму добру товаришку, з якою можна буде поговорити на всілякі теми.

Наступного вечора Пчілка прибігла до моєї хати, щоб іще

раз переконатися у правдивості даної мною вчора обіцянки, і я підтвердив її поновно. В хаті було багато місцевих дівчат і хлопців, які знали Пчілку ближче, тож поставилися до цієї молодої української діячки з належною пошаною. Я також прийняв її, як дорогу гостю, по-дружньому та погостив, чим хата була багата. В між часі мої друзі оповідали про широке розгортання суспільно-громадської та культурно-освітньої праці в Літятині, а Пчілка, яка вміла добре вести себе в товаристві й розмовляти, розказувала нам про своє село.

Літятинці вихваляли мене перед Пчілкою за мою активність і виявили, що я став новим головою »Просвіти«, а мені довелося відмітити, що без їхньої допомоги я не дав би собі ради на такому відповідальному становищі. Опісля розмова зайшла на політичні й національні теми, й у деяких питаннях навіть виринула дискусія.

Пчілка затрималася в мене до пізнього вечора й коли вже вирушила додому, то я ще раз її запевнив, що з подорожжю до Львова все в порядку, а потім привів дівчину майже до її села. Ми йшли вузькою стежкою, зарослою високою й густою травою, а Пчілка наспівувала пісню »Стежечка«. Вечір був погожий і теплий, легенький вітерець ніжно пестив своїм подувом наші обличчя, з безхмарних зоряних небес яскраво світив круторогий місяць, і все довкілля насолоджувалося принадною красою червня.

Мимоволі ми замріялися. Я чомусь почав думати про те, що Пчілка має нареченого, а вона також знала, що в мене є Ганя й, можливо, припускала, що ми вже заручені. Але тоді я був іще замолодий, щоб зрозуміти й відчутти повністю дівочу любов. Та досі не знаю чому, але на околиці села я міцно обняв Пчілку й поцілував її соковиті уста.

Нетерпляче очікуючи, ми, нарешті, діждалися тієї червневої суботи, коли зустрілися на кривецькій залізничній станції. Потім замішалися в натовп людей на платформі й почали чекати прибуття потягу. Ось він, пахкаючи клубами густого диму, підповз до платформи, на яку вийшов начальник станції і заповів, що потяг іде до Львова та матиме лише дві зупинки — в Потуторах і Ходорові. Люди почали всідати до вагонів.

По хвилині потяг рушив, спочатку дуже повільно, а потім

чимраз то більше розгортав скорість. Між пасажирами було багато наших односельців і сусідів, членів молодечих організацій, студентів, студенток і старшого громадянства, яке їхало на здвиг із цікавості. Ми долучилися до кривецьких друзів, повідчиняли всі вікна й вимахували в них синьожовтими прапорцями, даючи знак працюючим у полі селянам, що в потязі їдуть українці. Селяни у відповідь також привітно махали руками, передавали поздоровлення княжому Львову.

В нашому вагоні сиділи п-ства Казимировичі, Волощинські і Ф. з дітьми, одягненими в українські національні строї. Волощинський був добрим гумористом і розповідав різні анекдоти, що слухачам від реготу аж боки вривалися. Звідкіль узялися музичні інструменти — мандоліни й гітари — не знаю, але вкортці залунала музика, й вагон здригнувся від співу українських патріотичних пісень. Ними ми відрізняли себе від польської шляхти, якої в потязі не бракувало. Польські поліційні агенти швендалися поміж нами, підслуховуючи наші розмови, й навіть маскувалися українцями, щоб довідатися щось про український підпільний рух.

Пчілка була дуже вдоволена й весела, але не знала як віддячитися мені за надану їй поміч. Тулилася до мене весь час як ластівочка, а потяг усе мчав і мчав, розсікаючи простір. О 11.00 годині прибув до Львова на станцію Личаків, куди з'їжджалися для участі у здвизі українці з цілої Галичини. Вони висідали з потягів і скеровувалися в головну браму, затоплюючи собою всі поблизькі вулиці. Від п-ства Ф. довідалися, що вони мають замовлені нічліги в готелі українського власника Зарицького, тож всіли разом з іншими людьми до трамваю, приїхали під готель, занесли свої речі до кімнат, а потім пішли відсвіжитися прохолодними напоями.

З'явилися наші керівники й попровадили до собору св. Юра, де саме правилася Архиерейська Служба Божа. Тут я перший раз у своєму житті побачив князя Української Католицької Церкви — митрополита Андрея Шептицького. Під час Богослуження співав чудовий львівський хор, а до катедри натиснулося стільки народу, що важко було й ворухнутися.

Після закінчення Служби Божої ми обидвоє подалися оглядати Львів та його славні місця. Зайшли до українського музею ім. Івана Мазепи, провели в ньому понад дві години, але все таки не встигли оглянути всіх експонатів. Пчілка сказала, що в неї болять ноги, й захотіла відпочити. Ми зайшли до української кавярні, пообідали, а потім рушили далі. По дорозі вступили до Львівського театру, де відбувався концерт дуже популярного хору Дмитра Котка, опісля завітали до цирку й пізньої вечірньої години, проходячи біля поблизького парку, пірнули в альков однієї з його принадних алей. Сіли на лаву під кущем калини. Поруч ріс великий кущ бузку, й місячне проміння ледве пробивалося крізь густе сплетіння їхніх віт. Дурманно пахла свіжо скошена трава, десь тьохкали солов'ї, зоряне небо лягло на землю теплінь червневої ночі, й така сама теплота розлилася в наших молодих грудях. Непомітно сплелися наші руки, а потім я дівчину обняв. Пчілка засміялася й порадила мені прохолонути, бо, мовляв, місяченько бачить мої зальоти й перекаже матері, що вона зрадлива дівчина. Але ніхто з нас не поносив ніякої вини за обійми й поцілунки, — це духмяна нічка зачарувала нас. . .

Почало світати і Пчілка сказала, що треба йти до готелю та заснути бодай на короткий час, бо коли прийдемо на здвиг невиспаними, то не зможемо належно виконувати наших функцій. Вийшовши з парку на вулицю, ми мали велике щастя, бо притрапився нічний візник, який завіз нас до готелю п. Зарицького, де ми розійшлися по своїх кімнатах і заснули дуже твердим сном. Уранці нас збудила Стефця Ф., ми поснідали, сіли на трамвай і поїхали на площу, де відбувався здвиг. Вона називалася Богданівкою, й ми побачили на ній море людей: пластунів і пластунок, соколів і соколенят та решту молоді, яку чотові шикували в лави біля високої трибуни.

Незабаром почалася Архирейська Служба Божа, яку відправляв Преосвященний Владика Кир Іван Бучко в служженні багатьох священників та в супроводі двох львівських хорів, спів яких лунав по цілому місті. Після Богослуження на трибуні один за одним з'являлися промовці, які з великим запалом виголошували свої патріотичні промови. Після того

відбулася понад півгодинна дефіляда української організованої молоді, а коли вона скінчилася, то всі присутні відспівали »Не пора, не пора«. Опісля молодь розійшлася по площі, заповнивши її своїми гарними одностроями та мальовничими українськими строями. Чотові заповіли збірку пластунів і соколів на Львівському Ринку, звідкіля всі організованим порядком мали вирушити до Львівського театру на величавий концерт.

Коли ми прибули до собору св. Юра, то побачили, що по всіх-усюдах матері витягали з кошиків харчі й годували своїх дітей. Ні я, ні Пчілка не мали зі собою ніякої поживи, тож зайшли до кавярні й там добре підкріпилися, а потім пішли розшукувати своїх друзів та подруг і заводити нові знайомства. Прилучилися до кривецької групи, мій друг Ярема познайомив мене з Марійкою Стецьовою, і вчотирьох ми гарно провели час аж до моменту, коли треба було стати в лави й іти до театру.

Концерт був справді величавий. Крім славнозвісного хору Д. Котка, виступали інші хори, солісти й танцювальні ансамблі. Всіх виконавців публіка нагороджувала рясними, довго не змовкаючими оплесками, бо вони були добрими артистами й першорядно виконували програму. Після закінчення концерту ми ще довго блукали вулицями центрального Львова й забарилися до пізньої ночі. І Пчілка, й Марійка почували себе безмірно щасливими, сипали жартами і весь час усміхалися до нас. Не зчулися, як дійшли до готелю, але тут нам, бадьорим легіням, важко було розлучатися з дівчатами. Хотілося гуторити далі на романтичні теми й лишній раз обняти гнучкий дівочий стан. Може, так були б і зробили, та п-і Зарицька, почувши наші розмови і сміх, вийшла на балькон і промовила: »Гей, голуб'ята! А коли то ви думаєте йти спати? Он уже ранок біліє!«

Несподівана інтервенція господині зробила своє. Рад-не-рад, ми мусіли розійтися. А коли вранці повставали, то після сніданку почали готуватися на виїзд додому. Трамваем доїхали до Личаківської станції і знайшли потяг до Бережан, але поки всіли до вагонів, то ще довго прощалися з новими друзями та знайомими. Врешті сіли, й потяг рушив з платформ, цілковито забитої народом. Над головами майоріли

дівочі хустинки, наче білі птахи, аж поки не зникли за закрутом.

Молодь зійшлася до одного переділу. Прийшов друг Свіршун і попросив щось заграти. Миттю з'явилися мандоліни й гітари, забриніли акорди, полинула крізь відчинені вікна в далечінь наша бадьора пісня. Потім друг Галаса, як головний провідник і виховник молоді, розпитував нас про наші почування, про вражіння кожного зі здвигу, настільки він кожному вподобався, і що ми цікавого бачили або чули у Львові. Ми висловлювали свої погляди, давали зауваги й деякі речі навіть критикували, але друг Чуйний заявив, що наш провідник був найкращим промовцем і що його промова мала найзапальніший характер. Його думку підтримав і я. Опісля друг Галаса, який добре розумівся на музиці, подав присутнім голоси, й ми заспівали так, що наш спів став справжнім концертом.

Нам, молодим, хотілося далекої і довготривалої подорожі, в якій ми могли б тримати нерозривну дружність, але невдовзі потяг підійшов до плятформи кривецької станції. Кому треба було, той висів, і я повів Пчілку додому. Тому, що шлях до її села вів через мое, то мені не випадало не запросити дівчину до своєї хати й добре її погостити, як вірну подругу. Пчілка щебетала, як ластівочка, не перестаючи дякувати мені за допомогу й оплату подорожі до Львова. Та це все вже минуло, — ми були знову вдома.

ЖИТТЄВІ ЗАКРУТИ

Дуже цікава і працювита Пчілка хотіла мені прислужитися й віддячитися за приємну подорож до Львова, тож запитала, чи я маю все потрібне, щоб наварити вареників. Відповів, що так. Вона розклала в кухні вогонь, поставила на нього казанок із водою, попросила мене принести їй гречані крупи, а сама заходилася вправно місити тісто. Наготувала смачних вареників не лише для нас двох, а більшу

кількість, бо кожної хвилини ми сподівалися гостей, яких треба було чимсь почастувати.

Я милувався дівчиною, яка поралася біля печі. На ній була гарна запаска, і я, не витримавши, сказав, що вона дуже пасує до моєї кухні. Пчілка дзвінко засміялася, а потім заповіла, що відчитує мої потаємні думки і мрії. Я усміхнувся також і натякнув на те, що було б добре, якби вона стала господинею цієї кухні.

В очах Пчілки блиснули грайливі вогники, й вона, далі сміючись, застелила стіл скатертиною, поставила на нього дві миски з пахучими варениками й рухом руки запросила мене до їх споживання. Дякуючи, я міцно пригорнув її до себе, поцілував, потім посадив на крісло, сам уместився біля неї, і ми почали трапезу.

Вареники із гречаною кашею смакували нам знаменито. Споживаючи їх, ми вели дружню розмову й жартували на всі лади, а вкінці обидвоє не витримали й на повний голос почали співати жартівливу пісню «Гречаники».

Пісню перервали хлопці й дівчата, які почали сходитися. Своім прибуттям вони розігнали наші молодечі мрії, бо почали розпитувати про Львів, про здвиг і про все те, що ми на ньому бачили. Оповідала більше Пчілка, і її розповідь тривала до пізнього вечора. Але їй треба було повертатися додому, й вона почала прощатися з подругами та друзями. Я вважав своїм обов'язком провести цю чудову дівчину й революціонерку до її рідного села Базниківки, яке, незважаючи на те, що було маленьким, відзначалося ідейністю.

Отож іще один вечір дав мені нагоду взяти Пчілку за руку і провадити її стежкою, зарослою високою зеленою травою. Йдучи нею, ми досягли залізничної лінії. Червоний сигнал семафору спинив нас на переході, й ми почали чекати. З'явився потяг, на рампі дещо сповільнив свій рух і проїхав її, а ми й далі вслухалися у стукіт коліс, у цвірінкання горобців на телефонних дротах, насолоджувалися духмяним подихом літньої ночі. А вона нашіптувала нам, що наша зустріч є останньою. . .

Ми не хотіли вірити в це, але життя має свої, часом цілковито незбагненні закрути. Ми їх долали, однак наші стежки, пробігаючи паралельно, в одну стежку не злилися ніколи.

Пчілка сподівалася, що Роман із нею оженився, тому нашу близькість уважала тимчасовою, тим більше, що до матримоніальних справ я був ще трохи замолодий. . .

Ми попрощалися як найближчі друзі під Ліщинецьким лісом і прирікли собі, що ще зустрінемося, що наша дружба не зів'яне ніколи. Пчілка торкнула рукою мою непокірну чуприну й відійшла, а я ще довгий час дивився вслід цій чудовій українській дівчині, перлині з лав борців- революціонерів. Дивився й відчував на своїх устах дратуючий дотик її уст, які пахли свіжоскошеним сіном. . .

Так, невдовзі ми зустрілися поновно на фестині в селі Саранчуках, але на цей раз Пчілка не була сама. Супроводжуючого її Романа представила як свого нареченого, й мене щось ухопило кліщами за серце. Але я, зціпивши зуби, стримав свої недоречні почування й від щирого серця склав цій добре дібраній парі найкращі побажання на майбутнє. Вкоротці Пчілка одружилася з Романом, але підпільну роботу виконувала так само, як і перед тим.

Власне в тому часі мені доводилося зустрічати все більше й більше українських дівчат-революціонерок, і то у своїй власній хаті, яка стала надійним зв'язковим пунктом. Тому, що я, не маючи ніякої родини, жив сам, то почував себе безпечно, бо польська влада не могла мені нічого закинути. Такий стан тривав аж до 1934 року, тобто до часу, коли польські »стшельци« спалили мою хату й перервали діючий зв'язок аж на два роки.

В 1936 році я побудував нову хату, набагато більшу розмірами від попередньої, і вона знову стала осередком нашого національного революційно-визвольного життя.

Після нашого повернення зі Львова, хлопці й дівчата не переставали розпитувати мене і Ярему про перебіг святкування. Ми відповідали, розказували про все докладно й, відчуваючи загальне зацікавлення молоді, набирали більшого бажання до творчої праці на користь загальної справи.

Десь у половині липня наспіли жнива, і я був змушений братися до господарської праці. Вона тривала понад місяць часу, але я не працював сам. Ярема з кількома друзями, працюючи вечорами, викосив ячмінь, овес і пшеницю, а дівчата пов'язали їх у снопи й поскладали в копи.

Відплачуючись за їхню щирю і дружню поміч, однієї неділі я влаштував прийняття, яке в нас популярніше називають обпинками. Правда, не робив його сам — зішлись дівчата і приготували страви на двадцять осіб, які косили і в'язали. В додатку до всього, я найняв доброго музику — Хічійового Івана, і вся молодь бавилася знаменито цілу ніч. Про цю обжинкову забаву пішов розголос на ціле село, я мав багато подяк за те, власне, що молодий господар не пожалував грошей на її урядження.

Такий стан тривав на протязі п'яти років і всебічно переперував доти, доки я не одружився. Але про це згодом. Перед тим я жив споминами, я згадував своїх матір і бабуню, яких мені жахливо бракувало, тож коли надійшов черговий Свят-Вечір, я запросив до своєї хати багатьох подруг і друзів. Вони належали до аматорського драматичного гуртка села, й коли прийшли до моєї хати, то від щирого серця побажали мені веселих свят. Провели час у мене аж до ранку, а потім пішли до церкви на різдвяне Богослуження, після якого ходили з вертепом і колядували.

Служби Божі тривали одна по другій, чергувалися з обідами і прийняттями, влаштовуваними в читальні. На другий день Різдвяних Свят отець Лункевич у нашому селі Богослуження не відправляв, тож ми були змушені мандрувати до сусіднього села Потуторів. І молоді, і старші у веселій атмосфері йшли пішки Бережанським лісом, колядували, жартували, наповнюючи несамовитим гамором ціле довкілля. Після закінчення Служби Божої місцева молодь оточила нас, дружньо вітала, запрошувала до читальні, або до своїх родинних хат, як гостей. Одначе ми не затримувалися в Потуторах довго, бо мусіли вертатися додому й відбути запланований різдвяний концерт, який пройшов дуже успішно.

Після концерту всі учасники програми знову зібралися в мене й забавлялися аж до самого ранку. Назагал Різдвяні Свята пройшли дуже весело й щасливо. Молодь була горда з того, що своєю наполегливою працею, якій приділила максимум уваги, вдовільнила і старших, і саму себе.

НОВИЙ РІК — НОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Наступив Новий Рік (уже 1932) і пригадав нам, ідейно-патріотичній українській молоді, про безмір нової активної праці, яка нас чекала в усіх ділянках. Тож поздоровляючи себе взаємно, бажали один другому всього найкращого і прирікали маршувати раз обраним шляхом нестримно вперед. Власне в цьому році стала ще більше інтенсивнішою завзята боротьба ОУН і цілого українського народу проти польських окупантів, бо їхня поліція також посилила терор, переслідуючи й арештовуючи членів ОУН та національно-свідомих українських громадян. Тож ОУН розгорнула посилений ідеологічно-військовий вишкіл свого членства у веденні акцій спротиву, які мали на меті застрашити польську поліцію, а коли це не вдавалося, то треба було нищити все те, що шкодило діяльності ОУН і українському народові.

Одним з найважливіших чинників було здобуття зброї від польської поліції та вояків, як також і від приватних осіб, бо хоч український патріотичний дух був дуже сильною зброєю, то створена ситуація вимагала наявності інших родів зброї — фізичних.

Вербуванням у члени й симпатики ОУН, а також їхнім вишколом займалися головним чином студенти, які, самозрозуміла річ, мусіли перше бути самі вишколені, знати добре ідеологію українського націоналізму й тактику підпільних дій. Треба відмітити, що в даному випадку сільські студенти були кращими від міських — мали в собі більше національного патріотизму, відзначалися завзятою вдачею, і знали як до сільської молоді підійти. В додатку до всього, цю молодь легше було організовувати й вишколювати, бо сільські хлопці й дівчата виявлялися часто набагато свідомішими та активнішими від міського елементу, дуже часто цілковито спольщеного й зовсім байдужого до українських справ.

Кожний кандидат у симпатики, а пізніше в члени ОУН мусів бути повністю ідеологічно вишколений, мати націоналістичні переконання, тверду волю і здібності виконати кожне доручене йому завдання. Траплялися часто такі симпатики і члени ОУН — вихідці зі села, які, скінчивши 4

кляси народньої школи, пройшли настільки добрий усебічний вишкіл, що дорівнювали студентам вищих шкіл та могли працювати в ОУН краще від них.

Іноді один член ОУН виконував працю за сотню інших, а його чини можна було порівняти зі словами Івана Франка: »Над тобою мільйонів стан стоїть, а за долю мільйонів мусиш дати ти відповідь«. Не бракувало й таких, які не належали до ОУН, але вичерпно знали ідеологію українського націоналізму, любили до безтями рідну Україну й готові були за неї віддати все найдорожче, навіть своє власне життя.

Навесні 1932 року українські активісти з Літятина надали культурно-освітній праці в селі ще більшого розмаху й 10 березня влаштували велике Шевченківське свято. Співав місцевий хор, грала запрошена з Базниківки мандолінова оркестра, виступали багато декламаторів. Свято в цілому випало дуже вдало, й це була заслуга кількох працюючих друзів. У згаданому році мені пішов 20 рік, мої друзі й подруги також стали старшими, мужнішими, набрали більшого авторитету в нашій громаді. Треба було продовжувати почату працю.

В літніх місяцях цього ж року Організація Українських Націоналістів іще більше посилила вишкіл своїх членів, симпатиків і прихильників, у всіх ділянках — загально-освітній, ідеологічній, військовій, стратегічно-тактичній. Повітові провідники часто влаштовували нічні вправи, виводячи одну-дві сотні бойовиків на лісові галявини, пасовиська й сіножаті, де проводили з ними військову муштру. Для добра й успіху загальної справи вживалися дуже суворі заходи конспірації.

Я був гордий з того, що мав повсякчасний доступ до подібного роду вишколів у селах і полях, а це ще в більшій мірі підносило мій патріотизм і той національний дух, який понад десять років прищеплювали мені ідейні діячі зі села Кривого.

Другого липня 1932 року у Львові мало відбутися велике свято — З'їзд Товариства »Соколу«. Коли ж попереднього року я був там на Здвизі Українського Пласту, то тепер не міг відмовитися від участі в новому з'їзді. Майнув до села Кривого й там довідався, що майже всі мої друзі й подруги

вибиралися до Львова, за винятком тих, які мали поважні перешкоди. Ми поїхали досить великою громадою, але, на відміну від попереднього року, подорож до Львова я відбув не з однією дівчиною, а в мішаному товаристві, яке складалося з багатьох нових дівчат і хлопців.

Здвиг Соколів мав перебіг, подібний до пластового, тож я його перебігу не описуватиму. Скажу лише, що своє перебування у Львові знову використав для оглядин міста: тих його пам'яткових місць, яких не бачив попередньо, або тих, які мені в найбільшій мірі подобалися. Повернувся додому через два дні й тоді мав що оповідати своїм приятелям.

Шостого липня, в пополудневих годинах, мій друг Ярکو повідомив мене, щоб перед вечором я вийшов за село, де видаюся у чому справа. Не розпитуючи його ні про що, я прийшов на призначене місце й там зустрівся з двома незнайомими мені друзями. Один із них сказав мені, що маємо вирушити в акцію для здобуття зброї, після чого коротко накреслив плян дії і дав інструкції, як це важливе завдання слід виконати. На тому ми розійшлися й до іншого села йшли одинцем.

Коли прибули до цього села, вже вечоріло, але ще не було темно. Підійшли до означеного будинку й там побачили особу, яка мала подати нам знак, що все в порядку, й ми можемо розпочинати акцію. Тому, що такого знаку вона ще не давала, то кожний з нас добре замаскувався й лише пильно зорив та наслуховував, що діється довкола. Згаданий будинок був одним із забудовань невеличкого фільварку, з подвір'я якого доносився великий гамір. То робітники, скінчивши свою працю, розходилися по хатах, але ніхто з них нас не помітив.

По якійсь хвилині місцева особа дала нам знак, і ми, мов хорти, вискочили зі своїх кришок. Нечутно промайнули браму, пробігли подвір'я та вхідні двері й опинилися у світлиці, де побачили трьох жінок. Шепотом, але різко, наказали їм підняти руки вгору, потім лягти на долівку й не вставати доти, доки їм не скажемо. Друг Кавун став біля вхідних дверей, я вартував біля жінок, а друг Качан, піднявши одну з них, дав наказ відвести його до місця, де переховувалися пістолі. По хвилині вернувся зі зброєю, сказав жінці знову

лягти на підлогу, сам прожогом метнувся у двері, за ним друг Кавун, а я наказав жінкам не підніматися з підлоги протягом десяти хвилин і сам кинувся навтіки. Своїх компаньйонів я більше не бачив, але вже наступного дня знав, що пістолі були доручені в належні руки.

Наш добре продуманий наскок тривав не більше як вісім хвилин, слідів ми не залишили ніяких, а здобута нами зброя стала добрим надбанням для українських бойовиків-революціонерів. Осінню того ж самого року я брав участь у ще одному наскоці, але він був багато більше скомплікований і трудніший від попереднього, бо завдання полягало у здобутті автоматичної зброї. Не дивлячись на великі труднощі ми її таки здобули.

1932 рік позначився дальшим розгортанням завзятої боротьби проти багатьох ворогів України та в обороні українського народу. Для того треба було значно збільшити кількісний стан організаційних кадрів, тож Провід ОУН поширив акцію втягання прихильників націоналістів у симпатисти, а симпатиків — у члени ОУН. Їх вишкіл став іще більше інтенсивним, бо боротьба велася не лише проти польських шовіністів, а й проти мадярських та румунських окупантів.

Та найжорстокішим ворогом України виявилася комуно-більшевицька Москва, яка впроваджувала на східноукраїнських землях колгоспну систему і, зустрівши великий опір селянських мас, зорганізувала штучний голод, бо ним хотіла вбити український дух. Розпочалася широка хвиля арештувань, розстрілів, транспортування найсвідомішого сільського елементу в Сибір, а, поруч із цим, люди по селах умирали голодовою смертю.

Організація пильно слідувала за трагічними подіями на центральних землях України, шпальти часописів зарясніли численними звідомленнями про злочинні дії московських сатрапів і своїх власних яничарів. Люди на західноукраїнських землях читали ці сумні вістки й тільки зціплювали від люті зуби, а в їхніх серцях і душах зроджувалася ще більша хіть до безкомпромісового змагу з усіма поневолювачами України.

У тому часі я належав до всіх українських культурно-освітніх установ і організацій, а поскільки мої співпраців-

ники мусіли бути всебічно вишколені і знати ідеологію українського націоналізму, то я не лишався позаду них, а в деяких випадках повинен мати більші знання, ніж мої побратими, з якими мене єднала спільна доля.

Коли вже мова зайшла за пам'ятний 1932 рік, у якому голодовою смертю гинули мільйони українців й українок, від старих почавши й на немовлятах закінчуючи, то не можна не згадати того, що Провід ОУН наказав своїм членам розпочати загальну жалібну акцію, як протест проти нелюдського знущання комуно-більшевицької Москви над українським народом на Придніпрянщині і проти організованого нею штучного голоду. У виданому закликові Провід доряджував українському населенню Галичини не влаштовувати танцювальних забав або весіль з музиками, а вже категорично забороняв своїм членам брати в них участь. Це був наказ, і за його невиконання винуватці мали підлягати суворим організаційним покаранням.

Згадану жалібну акцію дуже важко було вести в містах, великою мірою спольонізованих. До того ж така заборона танцювальних забав застосовувалася вперше, й різношерсте міське шумовиння майже не звертало уваги на заклик Проводу. Натомість по селах ця справа представлялася зовсім інакше. Сільська молодь була насичена українським націоналістичним патріотизмом, вона мала національну совість, розуміла свої завдання в боротьбі за здобуття української самостійної соборної держави, за визволення українського народу з-під усіх ворожих окупаційних кормиг — тому до наказу Проводу ОУН достосувалася.

Вона цю боротьбу продовжувала, вела її всюди, а члени Організації доконували геройських учинків, зносили тортури і знущання, брязчали кайдани в казематах польських в'язниць, але безмежна любов до страждальної Батьківщини-України давала їм наснагу й гарт до дальших революційно-визвольних чинів. Замість брати участь у танцювальних забавах, вони завзято вишколювались у військовій ділянці, підвищували далі свій ідеологічний рівень і готували себе всебічно до зудару з найбільшим і споконвічним ворогом українського народу — Москвою.

ДВА НОВІ МЕШКАНЦІ

В серпні 1932 року зв'язкові підпілля привели до мене двох підпільників із наказом Організації їх примістити. З огляду на те, що в моїй хаті завжди було повно патріотичної молоді, й ця хата вирувала багатогранним життям, я не міг дати прибулим окрему кімнату, а примістив їх у клуні. Там була велика кількість ще немолочених снопів, тож я їх переніс в інше місце, а там, де вони були, накидав сіна й між снопами зробив отвори на вхід і вихід.

Там, насолоджуючися пахощами сухих квітів і сіна, примістилися підпільники, обидва середнього росту й віком десь під тридцятку. Один із них мав міцну будову й кучеряве волосся рудуватого кольору, а другий був стрункий і чорнявий. Коли я почав дбати про їхні вигоди, то вони мені подякували і сказали, що для підпільника ОУН немає жодних вигод, бо кожний член Організації виконує поставлене йому завдання без огляду на будь-що особисте, маючи на увазі добро українського народу.

Незабаром я зустрів Пчілку, з якою торішнього року їздив до Львова на Пластовий Здвиг. Вона вручила мені організаційну зв'язкову естафету і сказала, що, мабуть, ми не розлучимося ніколи. Її недавнє одруження в даному випадку не грає жодної ролі, бо нас єднає в цілість загальноукраїнська справа.

Пчілка в мене довго не була, бо їй, як одруженій жінці, це не випадало, але сказала, що приходитиме часто для зустрічів із підпільниками і для того, щоб доставити їм харчові продукти.

Та в більшості їжу цим двом друзям постачав я, хоч робив це дуже законспіровано, головним чином під час доїння корови. А вечорами ми втрьох ішли на прохід у ліс, і тоді залюбки виринала розмова на різнорідні політичні теми.

А поруч із тим невпинно розвивалася праця в усіх ділянках нашого національного життя, накопичувалося все більше й більше досвіду в боротьбі.

МАТРИМОНІЯЛЬНІ СПРАВИ

В наступному 1933 році, поруч із культурно-освітньою і політичною діяльністю, в моє життя заглянуло щось таке, про що передчасно й навіть мріяти не хотів. Але призначена кожній людині доля не обмине її, тож вона не оминула й мене. Мова йде про женячку.

Повторюю, що про неї я не мріяв — хотів бути вільним бодай ще кілька років. Але причина полягала в отму, що батьки лишили мені сім моргів поля, а сільські господарі за цим шматком землі вмирили. У багатьох були дорослі дочки, тож ці господарі підманювали мене всілякими способами: запрошували до своїх домів, підлещувалися, радили женитися з їхніми доньками, обіцяли всяку поміч у господарці тощо. Крім того, вони підступали до моїх кривняків — тіток і братанців — та просили їх підмовляти мене й дораджувати до женячки, кажучи, що мені конечно треба мати господиню в хаті.

Від якогось часу до мене залицялася дівчина Параня, часто запрошувала мене до хати своїх батьків. І коли я приходив, то її мати Настя всіми силами намагалася прихилити мене до женячки. Параня хотіла ще якийсь час колегувати зі мною і щойно потім одружитися, але мати так докучала, що змусила мене прислати старостів.

На заручини Настя запросила багато гостей, приготувала смачні закуски й подбала про пиття, але напої мене не цікавили, бо я належав до «Відродження» й тільки дивився як пили гості. Заручини пройшли дуже гучно, й мати тішилася, що матиме багатого зятя.

Однієї квітневої неділі отець Лункевич проголосив у церкві першу оповідь, і моя наречена з невимовною радістю мріяла про те, що ось-ось буде господинею в моїй хаті, але заки прийшло до третьої оповіді, то я роздумав, змінив пляни женячки й цю відмовив. І Параня й Настя були дуже розчаровані, але мене це мало обходило. Я тішився, що ще якийсь час буду вільним парубком.

Та в людському житті завжди буває так, що коли щось

пінчеться, то продовжується далі, прибирає, може, нових форм, але до відповідного кінця дійти мусить.

Десь у місяці липні я познайомився з іншою дівчиною — Марійкою Білою, якою дуже зацікавився. Вона була поставна й гарна з лиця, а, крім того, співала від шкільного віку в хорі та брала участь в театральному гуртку, що мені дуже заімпонувало. Коли в нашому селі відбувалася вистава, то Управа «Просвіти» й керівництво аматорського гуртка вислали запрошення до села Кривого, звідки походила Марійка, й вона з іншими подругами і друзями прибула на цю виставу.

Ще було рано, тож Марійка зі своїми товаришками прийшла до моєї хати, де я пригостив їх доброю перекускою. Після цього вона припняла запаску, мила начиння й порядкувала, а товаришки, бачачи це, почали говорити, що Марійка напевно буде в цій хаті господинею. Вона, сміючись, не відмовлялася й казала, що стала б нею дуже охоче та була б щаслива, якби господар її вподобав й оженився з нею. Посипалися жарти, яким не було кінця.

По якомусь часі я й усі аматори та аматорки залишили гостей і пішли до домівки характеризуватися та вбиратися. Коли скінчилася вистава місцеві господарі домівки зорганізували товариську забаву, але без музики, то ще тривав період жалоби. Бавилися добре, співали українські патріотичні й народні пісні, а впродовж цілої забави Марійка не відходила від мене, тулилася та без кінця щебетала, говорила ніжні слова.

Це збудило в мене гарні почування, й коли після забави хлопці й дівчата з довколишніх сіл розходилися додому, я при прощанні з Марійкою умовився на поновну зустріч. Вона відбулася котрогось вечора за нашим селом, і цей чудовий літній вечір спровокував нас до обіймів та палких поцілунків. Місяць був свідком їх, а в наших молодих серцях спалахнула любов. . .

Слідуюча умовлена зустріч була в містечку Козові, на відпусті патрона св. Івана. Після відпусту й Богослуження мо-лодь зібралася у великий гурт і довго розважалася, а опісля ми цілою громадою пішли пішки до села Кривого. Марійка запросила всіх до своєї хати й добре погостила, а коли прощалися поцілувала мене гаряче й палко.

Через кілька тижнів я післав до Марійки старостів, і ми з нею ходили на оповідь. Все було б добре, але після першої оповіді, оскільки Марійка була гарячого темпераменту дівчина, вона почала натискатися на фізичну любов. Зробила це заскоро і своєю поведінкою вбила в мені правдиву любов, яка так чудово народжувалася. В тому часі я мав дуже високу мораль, як світську, так і релігійну, тому заявив, що з Марійкою не одружуся. Цим її страшенно засоромив і пригнобив, а вона пізніше гірко каялася, що пішла на такий крок і втратила нагоду стати мою дружиною. І для мене, і для Марійки це була добра наука.

Була ще одна причина, чому я відмовлявся від женячки. Мій організаційний виховник, друг Галаса, твердив, що я ще замолодий, і організаційні зверхники не радять мені женитися, а парубкувати бодай іще кілька років. Це виглядало на заборону, і я до неї достосувався. Адже організаційні зверхники потребували мене набагато більше чим інших, навіть із більшими знаннями. Друзі Галаса й Дуб брали до уваги те, що коли я оженюся, то й вони, й Організація втратять мою вільну хату, бо поки я був самостійним господарем у ній знаходився центр усієї організаційної діяльності і зв'язків. Крім того, мої коні й віз повсякчасно були на послугі Організації.

По суті справи Організація не забороняла женитися нікому, бо це приватна й інтимна річ кожної людини, але друг Галаса настільки мене потребував і так багато разів просив, що я, достосовуючись до його прохань, двічі відмовився від одруження.

ДО ТРЬОХ РАЗІВ ШТУКА

Та на тому мої матримоніальні справи не скінчилися, бо сільські господарі й далі продовжували підсувати мені своїх дочок, розраховуючи на те, що з котроюсь із них я таки оженюся. Я відмовлявся й уникав їх, але від однієї, яка вко-

ротці стала мою правдивою дружиною, втекти не зміг. Через те мене й спіткала нещаслива доля.

Одного разу я стрінувся з п. Шанайдою, чи радше він хотів мене зустріти й розпочав розмову з ціллю пов'язати зі своєю дочкою Мариною. При тій нагоді він запросив мене до хати й гарно пригостив, але мав хитрий підхід. Знаючи моє замилювання до книжок, показав свою велику бібліотеку з найрізноманітнішими книжками, яка мене впрост зачарувала.

Шанайда працював на залізничній станції, мав добру посаду й заробляв понад двісті золотих місячно, що за польських часів були добрі гроші. Він побудував наймодернішу на все село хату зі семи кімнат, бо мав дев'ятеро дітей, із яких Марина була найстаршою. Я зустрічався з нею досить часто, але завжди в більшому товаристві. Знав її ще відтоді як був у Кривім і мав 14 років, а Марина — 13. Тоді я косив у полі конюшину, а вона пасла корову. Прийшла до мене напитися води, напилася й сіла на покіс. Я наклав корові конюшини, вона її смачно заїдала, а ми довго гуторили до часу аж треба було повертати додому. Надбігла колежанка Марини Ганя, яка також мала 14 років, і ми разом пішли до села. Я хвацько перекинув косу через плече, бо перед цими дівчуками вже не числився як пастух, був косарем, тож мав чим гордитися. Марина також була в моїй хаті, й пізніше, коли відбувалися постановки, ми з нею зблизилися ще більше.

Прошло шість років, і от я в хаті Шанайди, де було багато його колеґ. Господар поставив на стіл всілякі вина, всі вже були підхмелені й знали чого він мене запросив. Навіть Марина догадувалася, а я був настільки наївний, що думав про обмін книжок між мною і Шанайдою. Тим часом підпиті гості, бездітні і грошовиті, які могли дозволити собі на пиятику, почали жартувати й виразно називати мене зятем Шанайди.

Ми з Маринкою вийшли надвір і пішли у величезний сад, який мав добрих півгектара. Тут були які завгодно овочеві дерева й кущі, квітники і травники, навіть декоративні рослини. Стояв чудовий червневий вечір, місяць розливав довкола своє срібliste сяйво, зазивно підморгували зорі й усе

це створювало якусь казкову ідилію, яка змушувала серце битися частіше.

Перед відходом іще зайшов до хати Шанайди й подякував йому за запрошення. Господар позичив мені книжку «Історичні оповідання про Максима Залізняка», а я також обіцяв принести йому якусь історичну книжку, подав усім руку на прощання й вийшов із хати. Чув, як Шанайда казав доні провести мене за городи, але я не хотів цього. Швидко крутнувся й пішов сам. За цими городами вийшов на стежку, яка вела просто до мого села.

Йдучи самотнім, передумував те, що чув від п. Казимировича, п. Волщинського та ще кількох. Усі вони, а особливо п. Казимирович твердили, що я маю стати зятем п. Шанайди. В моїй душі шаліла якась незбагненна буря, розбурхані думки пролітали поривними вітрами, й усе в мені клекотіло, наче вулкан. Я інстинктивно відчував лихо, так ніби мені ворсжка зворожила й щирю правду сказала, що мене чекає нещаслива доля на ціле життя. Так воно і сталося.

Але чи є людина у світі, яка б заздальгідь могла вгадати, якою буде її доля — доброю чи злою? .. Тож і я не був у стані передбачити свій завтрішній день, свої перспективи на майбутнє. Та й не намагався цього робити. Роздумував над тим, що бачив під час гостини в п. Шанайди. У нього велике, гарне і взірцеве господарство, прекрасний сад і город, хата уряджена по-панському, має дуже вартісну бібліотеку, в якій є значна кількість наукових книжок. Значить мусить бути вченим чоловіком, бож до нього приходить багато інтелегентних людей.

А Маринка? Вона гарна дівчина, тільки волосся її мені не вподобалося: вона не блондинка, а білявка; личко гарне, але щічки не білі, а рум'яні, стан має добрий також. Та в найбільшій мірі мене приманювало те, що вона мала добрий голос, співала в хорі, брала участь в аматорському драматичному гуртку й першорядно виконувала свої ролі в постановках. А я все мріяв мати жінку, яка була б доброю аматоркою, щоб разом із нею виступати на сцені. Все це устійнювало в мені рішення одружитися з Маринкою.

ПЕРЕДЧАСНИЙ ТЕСТЬ І КОНКУРЕНТ

Від згаданого вечора мій передчасний тесть несамовито перейнявся не так мною, як моїми сімома морґами поля й господаркою, і щоб зв'язати мене зі своєю донею, бігав по всіх-усюдах як шалений. Лакомість не давала йому спокою, тож вечорами приходив до моїх тіток і братанців, умовляв їх, щоб вони заохочували мене на одружіння з Мариною, сипав гори обіцянок, прирікав, що відбудує мое господарство, налагодить господарський інвентар, упорядкує все і т. д.

Це заїмпонувало моїм кривнякам, і вони, а зокрема тітка Явдоха, багатократно посилала до мене післанців, які умовляли мене одружитися з Мариною. Та й сам Шанайда ледве не щодня приходив до моєї хати, плів усякі дурниці, щоб додати мені охоти, але за всяку ціну прагнув зв'язати мене зі своєю донею.

Одного дня цей передчасний тесть зайшов на мій город і почав міряти його вздовж і впоперек. Побачивши це, сусіди вчинили шалений сміх, бо таке його поступування виглядало на комедію, в якій Шанайда грав головну роллю. Його зажерливість дійшла до того, що він навіть перестав соромитися людської опінії. Всі дивувалися чому він так чинить, бо вважали його за освіченого чоловіка. Шанайда належав до кожної громадсько-освітньої установи й організації, але був дуже впертим опозиціонером ОУН.

Мій передчасний тесть уявляв у своїх думках, що я запеклий націоналіст, тому ще заздалегідь, вступаючи зі мною в розмови, починав »полокати мій мозок«, перекопувати, приговорювати й натякати, що коли я стану його зятем, то мусітиму залишити працю в Організації Українських Націоналістів, бо, мовляв, якщо я займатимуся політикою, то буду відірваний від господарки й не збагачуватиму її. Називав мене політикантом, немовби це було мое прізвище, замість справжнього.

Почувши його слова і збагнувши, що він хоче відтягти мене від тієї дорогої для мене праці, яку я досі виконував для ОУН, я розпочав із ним широку й досить гостру дискусію на вищезгадані теми. Його опозиційні думки дуже мене

обурили і я заявив йому твердо, що він не матиме сили відірвати мене від націоналістичної ідеї і привернути до своєї ундівської, бо моя молода душа настільки просякла націоналізмом, що його не вирве з неї ніхто й ніщо, доки я житиму. Вкінці різко відмітив, що коли наші політичні ідеї не згоджуються, то нам краще розійтися. Мені з женячкою не спішиться, а я знаю, що в Марині закоханий один з парубків, який не належить до жодної організації, тож міг би бути ідеальним зятем.

Мій опозиціонер, побачивши, що в нашій дискусійній суперечці я розсердився, одразу зм'як і перекинув розмову на інші теми. Можливо, думав, що вже тоді, як я стану його певним зятем, тоді він зможе мене переконати.

Після нашої дискусії Шанайда продовжував заходи для накинення мені своєї доні за жінку, виробляв усякі комедійні штуки, вчиняв шум і галас так, що люди з його села Кривого й мого Літятина мали що слухати і про що говорити. Він добився свого, але заки дійшло до тієї хвилини, коли ми мали скласти шлюбну присягу, відбулися події, про які варто згадати.

В суботу, 26 липня 1933 року ми з Мариною пішли до отця Мінька для запису на оповідь. Нас супроводжували мій братанок Пилип, п. Казимирович і п. Федір Р. Виникає питання — для чого був потрібний цей супровід? Справа в тому, що з Маринкою хотів женитися один із сільських парубків, Іван. Коли він почув, що я її засватав, то хотів перешкодити нашому шлюбові й написав до мене листа, в якому підкреслював, що любить Маринку до нестями, шаліє за нею й тепер не може ні їсти, ані спати. Висловлював іще багато інших жалів, а вкінці кинув погрозу, що коли я не відступлюся від Маринки і шлюбу з нею, то він зробить мене калікою або навіть уб'є.

Я відписав Іванові, що якби він не кидав мені своїх погроз, то я подумав би й може залишив йому дівчину, в якій він закоханий, але коли посипалися погрози й залякування, то коли б я відмовився від женячки, то з мене сміялося б ціле село, всі назвали б мене боягузом, і я був би цим страшенно понижений. А щоб справедливо розсудити нашу суперечку, то я зазначив, що питаю Маринки, чи вона схоче

відмовитися від нашого шлюбу й повернутися до Івана. Тоді моя суджена буде знову його коханою. Отож лишаю остаточне рішення Маринці.

Як кажуть, шила в мішку не утайш. Про Іванів лист, який він до мене написав, невдовзі довідалися обидва села, й люди почали говорити, що коли я з Маринкою одружуся, то мій суперник Іван Ш. мене обов'язково вб'є. Але я у своїх молодих літах був запекло впертий і думав, що коли відмовлюся від одружіння, то всі люди, а спеціально молодь, вважатимуть, що я злякався погроз, і це принизить мене перед моїми друзями.

Власне тому, коли ми йшли до отця Мінька для запису на оповідь, нас супроводжували трьох мужчин. Кожний із них мав при собі прихований рубанець, бо всі сподівалися, що Іван зі своїми колегами може на мене напасти. Я ж чув від Іванових товаришів, що зачинати щонебудь зі мною небезпечно, бо для самооборони я маю при собі пістоль. Та в цей вечір не було жодних наскоків, але Маринка зі страху тремтіла, сподіваючись, що коли напасники її схоплять, то пімстяться на ній за те, що вона не пішла з Іваном.

Цього самого вечора, після запису, всі ми прийшли до хати нареченої. Її мати наставила на стіл і печеного, й вареного, а господар щедро частував пахучим вином. Випивши по чарці, я й Маринка вийшли надвір і знову ж таки пішли в садок. Погожий літній вечір чарував своєю фантастичною красою, впоював духмяними пахощами квітів, і наші серця тремтіли від свідомости, що ми перший раз у житті готуємося до шлюбу. Тим часом гості в хаті веселилися, а батьки Маринки незмірно тішилися, що їхня доня буде великою господинею.

Наше весілля було відкладене аж на осінь, тому що заходили жнива. Вони висунули потребу йти в поле, жати й косити налиті золотим колосом жита і пшениці, ячмінь й овес, складати їх у копи, потім звозити на тік, молотити й у поті чола проводити всі інші роботи, щоб мати хліб насущний і споживати його на протязі цілого року.

Праця йшла швидким темпом, але Іван і його колеги зі своїх погроз не зрезигнували. Одного вечора, коли я, відвідавши Маринку, повертався додому стежкою, яка лучила обидва села, то дійшов до залізничної рампи. Тільки минув

її, як Іван з двома парубками, які, очевидно слідували за мною і сховалися поблизу, вискочили зі своїх криївок і несподівано кинулися на мене, мов бандити. Били мене п'ястками з усіх сторін і куди попало. Самозрозуміла річ, що перед трьома кременними напасниками я був цілковито безборонний.

Як на злість, вечір був темний, небо заволокли густі дощовиті хмари. Ні місяця, ні зірок. У такій темряві важко було орієнтуватися, але я знав, що напасниками керував Іван. По голосу розпізнав Іванового друга Ізя, а третього мені не вдалося ідентифікувати. Не міг бачити облич нападаючих, тільки відчував сильні удари шістьох п'ястуків по цілому тілі. Впав на землю. Ізьо хотів ударити мене боксером, але коли розмахнувся, цей боксер злетів із його пальців й упав у траву. Всі три заходилися його шукати, а я, скориставши з нагоди, звівся на рівні ноги.

В цю мить із темряви залунав сильний голос якогось чоловіка, який шалено швидко біг до нас. Коли наблизився, то я побачив, що це був мій приятель п. Грицишин. Напасники продовжували шукати боксера, а я, набравши відваги, голосно крикнув: »Руки вгору!«. Почувши мої слова й побачивши біля мене п. Грицишина, напасники вмить накивали п'ятами. Його прибуття було наче ділом Всевишнього, бо якби не Грицишин, то хто знає чим би все скінчилося. Можливо, я біля цієї залізничної рампи заkostenів би навіки.

Грицишина здивувала моя помисловість і те, що я вжив такий відважний трюк: ніби маючи зброю в руках, перелякав трьох напасників, змусив їх до втечі й цим урятувався від катастрофічних наслідків бандитського нападу. Я відчував сильний біль в усьому тілі, з носа ще текла кров, тремтіли ноги, але треба було йти додому. Й ми пішли, хоч вірніше я шкандибав, а п. Грицишин раз-у-раз приговсрював, що я щасливий, бо перебуваю в Божій опіці.

Один із товаришів Івана Ізьо походив із німецької родини, другий, М. Кошутина, був польського роду, й усі три були народжені в 1908 році. Українська молодь називала їх »заводовими кавалерами«. Вони часто з'являлися на весіллях або забавах, вчиняли бешкети й замішання, чим перешкождали бавитися й танцювати нашим наймолодшим. Довідавшись

про напад на мене, мої друзі і співпрацівники попередили цих трьох пройдисвітів, що коли вони ще раз мене зачеплять, то з того вийдуть для них дуже погані наслідки. Така погроза вплинула на напасників, і вони залишили мене у спокою.

ВЕСІЛЛЯ

У жовтні я почав готуватися до весілля. В Літятині я не мав жодної рідні, лише трьох сусідів, отож запрошував на весілля своїх активних друзів, старався придбати якнайбільше харчових продуктів, запросив добру кухарку й замовив дуже добру духову оркестру, популярну в цілій околиці.

У п'ятницю, ввечері, у молодой відбувалося плетіння вінка, і я прийшов до неї з друзями, чи як їх іще називають бояринами, та ще з кількома друзями. На вінкоплетінні були понад дві сотні дівчат і хлопців, а дівчата співали стародавні традиційні українські пісні на різні голоси й мелодії.

Прибула весільна оркестра, але велика кількість ідейно-патріотичних дівчат і хлопців не танцювала, бо ще тривала жалоба, заряджена Організацією Українських Націоналістів. Підпорядковуючись наказові, ті, які не танцювали, забороняли танцювати іншим і сперечалися з господарем, щоб оркестра грала тільки народньо-весільні пісні. Переконати, одначе, його не змогли. Тож одні танцювали, а ті, які дотримувалися жалоби, лише співали. Проте, вінкоплетіння відбулося.

В цей вечір у моїй голові клубочився рій думок, які турбували мене, занепокоювали, хвилювали. Настирливо пронизувала мозок думка, що я роблю непотрібний крок, утрачаю свою парубоцьку вільність, своїх друзів і подруг, а в додатку до всього я безнастанно відчував, що моє подружжя не буде щасливим. Хотілося вийти з хати й летіти з буйними вітрами кудись у безкраю далечінь, щоб уникнути нещасливої долі.

Помітивши мою стурбованість, друзі й подружки почали зі мною розмовляти, сипати жартами й потішати мої знудьговані серце й душу. Мій найвірніший друг Ярема заходився картати мене і сказав, щоб я відкинув від себе те, що мені тепер долягає. Приніс вина, ми випили по кілька чарок, і це мене одразу підбадьорило, поправило мій гумор, знищило песимізм.

У суботу, 10 жовтня, цей песимізм повернувся до мене знову. Поновно з'явилося передчуття, що наше подружжя не принесе щастя ні мені, ні Маринці. День був похмурий і непривітний. Сівав дрібний дощик, і мимоволі впроваджував у стан пригнічення. А в мене була безліч турбот: я мав нести відповідальність за моє маленьке, скромне весілля сам, бо не було в мене ні батьків, ні братів, ні сестер. Сестрами стали подружки-дівчата, а братами — найближчі друзі.

Вже раннім ранком до моєї хати почали сходитися дружки, потім свахи і свати, які приїхали возами; тітка Параска поставила на столи різні закуски, а старший дружба наливав усім чарки. За питтям і їжою довго не затримувалися, бо спішилися на виїзд до молодої. Але свахи мали свої витребеньки: вони почали прикрашувати різнокольоровими паперами й живими квітами вози та упряж коней, співаючи при тому весільні пісні.

Свахи радили мені і дружбам одягти чорні убрання й вишивані сорочки, бо спочатку ми вбрали шаравари й натягли на ноги чоботи. До шлюбу мене благословила тітка Явдоха, як посажена мати, а деякі з учасників весілля казали мені припадати до землі і кланятися, як велить стародавня українська весільна традиція. Я чомусь засоромився і цього не зробив. Тоді старші свахи назвали мене «великим паном», який соромиться цієї традиції. Посипалися жарти, залунав сміх, і ми зі співом вирушили польовими дорогами до села Кривого. Там у церкві мав відбутися наш шлюб.

Сидячи на возі, я відчував, що цей шлюб стане для мене тим самим лихом, як кайданки, накладені на руки польською поліцією. Але від своєї долі не втечеш, тож і я мусів бути терплячим та ризкувати на зле чи на добре. А легенький вітерець нашіптував мені без перерви втікати десь далеко-далеко, щоб не вплутатись у велике нещастя. Я вслухався в

таємниче шепотіння вітру й буз би готовий так зробити, але сором перед людьми не дозволяв мені піти на такий крок.

Перед нашим шлюбом у церкві відправилося Богослуження, на якому були кілька сотень вірних. Опісля наступила церемонія самого шлюбу, після чого всі запрошені гості прибули до хати молодої. Цих гостей було дуже багато, панувала весела атмосфера, всі знаменито бавилися, тільки я не відчував найменшої веселости від самого початку й аж до кінця.

По якомусь часі дружби молодого, свахи і свати забрали молоду до молодого. Пізньої ночі ми приїхали до моєї хати, в якій було повно української молоді. Старші жінки зустріли нас хлібом і сіллю й почали з гумором контролювати молоду, чи вона буде доброю господинею, чи не сліпа, глуха або кривобока. Звичайно, це був старий весільний звичай на селі.

Всі засіли за столи, й відбувся перепій, пов'язаний із даруванням. Дівчата і хлопці стали у два ряди, створивши так званий шпалір, а потім поодиночки підходили до мене й Маринки. Першим підійшов друг Миклишин і вручив мені подарунки від аматорського гуртка й Товариства «Просвіти» — годинник і портрет Тараса Шевченка. Потім підходили мої близькі співпрацівники — друзі й подруги, обдаровували, стискали руку й бажали всього найкращого в подружньому житті. При тому безперервно співали весільні пісні.

Але кілька дівчат, змовившись, почали співати пісні, скеровані проти молодої, мовляв, вона чіплялася до мене й бігала за мною, щоб підманути мене і стати мсею дружиною. Називали її прийдюхом із чужого краю, якого ніхто не бажє. Такі пісні довели Марину до плачу.

Вже світало, як гості розійшлися, і в хаті лишилося тільки нас двоє. Марина почала морочити мені голову, чому дівчата співали пісні проти неї і з якої причини вони її не люблять. Я відповів, що це напевно були жарти, й ми лягли спати, але спали дуже коротко, бо до нас прибули в гостину її батьки із шістьома дітьми, а я мав роботи, як то кажуть, «по уха». Ввечері мала відбутися постановка, в якій виконував важливу роль. На постановку пішли всі разом, а коли вона скінчилася, знову зайшли до моєї хати, але жінчина рідня довго не затрималася, бо вже була пізня година і треба було рушати додому.

Так пройшло наше весілля й хоч я був перемучений до краю, постановка дала мені більше вдоволення, бо пройшла дуже добре, я грав зі своїми друзями-аматорами, почував себе щасливим і навіть забув за всі свої життєві турботи.

НЕСПОДІВАНИЙ АРЕШТ

Після тієї пам'ятної неділі я, хоч був дуже втомлений, мусів раненько встати, нагодувати худобу і їхати в поле орати. Моя жіночка вилігувалася в ліжку, тож я не чекав поки вона встане, з'їв дещо і поїхав у поле. В полудне дав коням об-рік, напоїв їх і знову запряг до плуга. Зробивши кілька бо-розен, побачив, що поблизьку дорогу перейшли якісь два панки і прямують до мене. Наблизившись, вони спинили коні і спитали моє ім'я та прізвище. Я їм відповів. Тоді один із них сказав, що вони є поліція, відчитав свій поліцейний ПРФ і заявив мені про наказ мене арештувати.

Поліцейні детективи допомогли мені скласти все на віз і наказали їхати до громадського солтиса. Я виліз на віз, а поліцаї сіли з обидвох сторін. Узяв віжки в руки й ударив коней батогом. Вони гнали дуже швидко, й тоді поліцаї нака-зали мені їхати повільно. Одного з них я добре знав, бо це вже втретє він мене арештовував. Говорив до мене по-укра-їнському, підкреслюючи, що я тепер уже маю жінку, то треба залишити всякі політичні справи, а я продовжую ними займатися. Відповів йому, що ще не було часу вивітритися з політики, бо я щойно дві доби жонатий. Поліцай засміявся і сказав, що поліція скоро вивітрить з мене все те, що в мене вмовила Організація Українських Націоналістів. . .

День був соняшний і погожий, сонце пригрівало, наче влітку, в полі працювали багато людей, і всі вони бачили мене й мою поліцейну ескорту. Ставилися до того по-різному: одні співчували мені й жаліли, що я арештований, інші ки-вали пальцями й казали, що так мені і треба, але я почував себе гордим і ніякого страху перед польською поліцією не

мав, бо під час двох попередніх арештів вона відіграла від мене всякий страх. А я ж не був зайцем — я був чоловіком живого духа, любив Україну безмірно, хотів жити і працювати для неї, а до глибини душі ненавидів усе те, що для українського народу було вороже.

Приїхали до польського в'їта, й він сказав поліції, що негайно хоче мене бачити й зі мною говорити. Справа полягала в тому, що перед кількома тижнями хтось написав протипольську відозву і приліпив її на телеграфічному стовпі. Тож як і під час попередніх арештів він знову почав допитувати мене чи я написав цю відозву. Прирік, що коли я признаюся, то поліція звільнить мене з арешту, а коли не признаюся, то буду битий іще більше, як попередньо, бо польська влада вже має досить моєї політики, якою я засмічую все село, і мусить щось зі мною зробити.

Я клявся перед в'їтом, що ніякої відозви не писав і її не вивіщував. Тоді в'їт, розлютившись, закричав, що має свідка, який підтвердить мою причетність до цієї справи. Мовляв, я написав цю відозву, і дав своєму товаришеві наліпити її на стовпі. В'їт передав мене в руки поліції, поліцаї кинули мене під дубову лавку, копали чобітьми, лаялися і кричали, що коли я не признаюся, то з-під лавки живим не вилізу. Я терпеливо зносив побої, лише оберігав від них голову.

Нарешті мене витягли, вхопивши за волосся. Один із поліцаїв так ударив мене під груди, аж в ушах зашуміло, а в очах пожовкло. Я втратив пам'ять, і не знав, що зі мною діялося, тільки почув холод у голові, яка стала мокрою. Поліцаї положили мене на лавку й чекали коли я піднімуся й сяду. В між часі я опритомнів, але голови не підносив, удавав, що й далі знаходжуся в непритомному стані.

Поліцаям набридло таке довге чекання. Вони підвели мене силоміць, потягли до воза і привезли до моєї хати. Тут зробили докладний обшук, перевернули все догори ногами, зазирали в кожний куток й оглянули кожну хатню річ. Переглянули звітову книжку, різні звіти й розписані ролі до постановки. Все це були легальні речі, а нелегального нічого не знайшли. Але в очах поліції кожний найменший шматок

чок паперу стає підозрілим, бо вона вважає, що у ньому можуть фігурувати політичні справи.

Поліцаї забрали все зі собою, написали поквитування і сказали, що воно буде повернене після того, як його переглянуть і перевірять. Дали мені час розпрягти коні й завести їх до стайні, а потім наказали мені йти з ними до домівки читальні «Просвіти». Там мене замкнули в гардеробі, в якій аматори перебиралися й характеризувалися, а самі розпочали скрупулянтний обшук цілого приміщення.

Сидячи в гардеробі, я передумував усе те, що сталося. Відчував вдовolenня з того, що моє тіло не було ушкоджене. Тільки численні синяки щеміли й пекли, але болю не відчував. З другого боку, снувалися думки, що коли б я був неодружений, то відповідав би за себе сам і нічим не турбувався. Тепер справа виглядала зовсім інакше. Я передчував, що тесть безперервно морочитиме мені голову цим арештом, казатиме, що перестерігав мене й радив залишити політику, а пильнувати господарства та жінки. Ця ж дружинонька також буде сочити мене без кінця і краю. А потім подумав, що мене заарештували не за вбивство чи грабунок.

Мої роздуми перервав брязкіт ключів. Поліцай відчинив двері і сказав різким голосом: »Ходзь, пане, поєдземі на постерунек!«. Присутні друзі (а було їх семеро) дали мені все необхідне на випадок, якщо мене посадять до в'язниці. Поліцай приніс забраний у мене звіт і віддав мені, я передав його другові Яремі, й ми поїхали до Потутор, на поліційну станицю. Тут мене замкнули в камеру, а по якомусь часі викликали до слідчого. Він посадив мене за стіл, поклав переді мною згадану відозву й наказав переписувати її. Я переписував її, мабуть, із п'ять разів.

Поліція зробила це для того, щоб узгіднити чи моє письмо утотожнюється з письмом на відозві. Але з того нічого не вийшло, бо коли я її не писав, то й тотожності не могло бути. Відмінність письма була очевидною, слідчий не мав про що питати, не було причини тримати мене довше на станиці, й у вівторок рано мене з неї звільнили.

Я бадьоро вийшов на гостинець, насолоджувався цілющим соняшним промінням, яке вливалось в моє зболіле тіло нові сили, нову наснагу. Забувся біль від побоїв, і ноги ступали

легко-легко, немов би несли мене на крилах вітру. Тішився тим, що на станиці в Потуторах поліцаї мене не лупцювали, і думав як шалітиме тесть із приводу мого арешту й мені докорятиме. Що ж, нехай журиться, нехай казиться, а я буду тримати чоло високо й гордо. Він добре знав, якого зятя собі бере.

В цій хвилині надїхав Данилишин Михайло. Він був у млині в Саранчуках і тепер вертався додому. Їхав почерез мое село до Кривого, знав уже, що я був заарештований і випущений з поліційної станиці, тож підвіз мене до Літтятина.

Приїхавши додому, я застав Марину в хаті. Вона нібито зраділа в першій хвилині, але надулася, мов сич. Мабуть, тато вже її добре накрутив і настроїв проти мене. Адже в часі моєї відсутності довелось таки добре попрацювати. Їй треба було раненько вставати, годувати худобу, рубати дрова й виконувати багато інших робіт, зв'язаних із господарством.

Подивившись на її похмурніле обличчя, я не знав спочатку, що маю вчинити. В перших днях нашого подружнього життя мені не хотілося розпалювати незгоду між нами і створювати прикрі ситуації, тож почав жартувати. Пожальів її, що вона так сильно напрацювалася, а я в той самий час »відпочивав« на станиці. Це був болючий жарт, бож відома річ, що на поліційному слідстві арештований не відпочиває, а веде завзяту боротьбу за свою долю й розумово, й фізично.

Наступного дня пригнав до моєї хати розлючений тесть. Одразу накинувся на мене з обвинуваченнями, що його дочка через мене терпить, бо я, замість дати їй вигідне й щасливе життя, тиняюся по поліційних станицях. Я терпеливо слухав його докори, але вкінці терпець мені урвався. Треба було стати в обороні української національної справи. Відповів йому, що він добре знав мій характер і ту працю, якій я посвятився. Про це ми дискутували ще перед женячкою, й тоді я категорично заявив, що йому не вдасться звести мене з раз обраного шляху. Тоді показав пальцем на двері і сказав, що коли йому й далі щось не подобається, то нехай виноситься з хати, забирає свою дочку й дасть мені святий спокій.

Як і попереднього разу тесть зм'як, почав говорити, що я хіба так серйозно до цієї справи не ставлюся й через кілька

днів після шлюбу з Мариною не розійдуся. Пізніше промирав: »Роби, як знаєш, але пам'ятай, що сам для себе робиш зле«. Пробурмотів іще щось і вийшов з хати.

ВИМУШЕНИЙ ПЕРЕХІД ДО ТЕСТЯ

В 1934 році літятинські »стшельци« повели проти мене руїнницькі акції. Провідник посилав їх на моє господарство чинити шкоду. Вони виривали з корінням городину на грядках, а полі викосили коноплі і льон, а в стайні понабивали великі залізні цвяхи, щоб коні й корова попробували собі ноги. Подібного роду саботажних акцій було дуже багато.

Я завжди ненавидів »стшельцуф«, але тепер мене охопив невимовний гнів. Їхні чини вимагали пімсти, і я тільки чекав нагоди, щоб це зробити. З другого боку, така ситуація ще в більшій мірі скріплювала в моїй душі українську ідею, підсилювала ідейно-патріотичний національний дух, наснажувала до дальшої праці на користь знедоленого українського народу.

Такі самі акції вели »стшельци« і в господарстві мого друга Яреми. Ними керував Д. Марушак, напівукраїнець, яничар і таємний агент польської поліції. Але йому не довелося довго вислужуватися польським окупантам, бо невдовзі його знайшли мертвого у Кривульському лісі. Причини смерти не вдалося встановити, але фактом було те, що польський вислужник уже не жив. Здається, його рабську, зрадницьку душу скосило проміння пекучого українського сонця, яке не могло терпіти знуцань над українськими борцями-революціонерами і кривд, заподіяних їм.

А коменданта польських »стшельцуф« хтось так змасакрував, що він довгий час перебував у шпиталі й ледве »не врзав дуба«. Польська поліція почала шаліти, агенти нишпорили по всіх-усюдах, рознюхували все, й підозріння впало на друга Чабана, який жив на хуторі біля Кривульського лісу. Його заарештували й поставили під суд, але засудили

лише на один рік, та й то за якісь інші справи, зв'язані з політикою. Суд не міг знайти потрібної нитки, але якби друг Чабан був признався, що Марушака таки спалило українське сонце, то дістав би засуд на довгі роки тяжкої тюрми. Але його геройську українську міць і твердість польські чинники не зламали.

Мені було прикро, що Чабан перебуватиме за в'язничними ґратами цілий рік, і я не матиму змоги з ним зустрічатися та ділитися думками, але через кілька днів мене спіткала ще більша прикрість. У травні 1935 року «стшельци» підпалили мое обійстя. Згоріла хата і стайня, а в ній корова-ялівка й підсвинки. Господарство було знищене цілковито. І тесть, і друзі радили мені не будувати нової хати на згарищах, а в іншому місці. Тесть навіть приобіцяв мені відступити шматок свого городу на будову, а поки до цього дійде, запропонував перенестися до його хати.

Я опинився у безвихідному положенні, не було іншої ради, тож я перенісся і зробив дуже велику помилку, бо тесть мене шалено використовував у всіх господарських роботах. Коли наспіли жнива, то ми із жінкою працювали і на своїй, і на його нивах. Моя нива дала дуже добрий урожай, тож лакомий тесть долучив мій збір до свого.

На жнива, крім жінки, ходили чотири молодші жінчині сестри. Я косив ярину, а жінки жали жито і пшеницю, в'язали снопи та складали їх у копи. Працювали важко, як то кажуть, у поті чола, але були бадьорі й веселі. При праці дівчата приспівували й жартували.

У часі польових робіт виникла пригода із жінчиною сестрою Ганею, яка тоді мала сімнадцять років. Коли я їхав у поле орати чи щось іншого робити, то тесть вислав мені для допомоги Ганю. Вона була свідомою дівчиною, вихованою в українському дусі, й ми, працюючи в полі, часто дискутували на різні українські політичні теми. Пізніше така дискусія набрала інтимно-романтичного характеру. Одного разу Ганя сказала мені, що якби я не був чоловіком її сестри, то ми могли б любитися. Відмітила, що, одружившись із Мариною, я зробив дуже велику помилку. Треба було зачекати ще кілька років, ми були б одружилися й зажили щасливим життям. Із великим жалем промовила, що у присутності Ма-

рини вона нібито жартувала, але це не були жарти. Якби батько дозволив, то вона з великою охотою вийшла б за мене заміж. Ганя любила мене, говорила правду, навіть подобалася мені за свою ніжність і щирість, тож промайнула думка, що я зі своїм одруженням справді поспішився.

В НОВІЙ ХАТІ

Я перебув у тестя повний рік і вкінці не міг стерпіти того, як він мене всебічно використовував, а ще й до того не виконав своєї обіцянки відступити шматок городу на будову нової хати. Розсердившись, я рішив будувати хату на полі за селом, де через другу межу жили мої тітка і дядько та свідомо родина Адамових. Тесть відмовився допомогти мені в будівельних роботах, навіть заборонив допомагати дружині і своїм дочкам. Тоді я сам найняв будівничих, сам купував потрібний будівельний матеріял і робота закипіла. Сніданки, обіди й вечори для робітників готувала моя тітка.

Коли мої приятелі довідалися, що тесть ані пальцем не рушив, щоб мені допомогти в будові хати, то вони подали поміч. Звозили возами матеріяли, допомагали в будівельних роботах, працювали від світанку до пізнього вечора і, завдяки їхній дружній допомозі, за місяць часу хата вже була побудована. Я був дуже перемучений, але мене потішала думка, що я дав собі раду без тестя. Щоправда, незважаючи на його заборону, на будову часто прибігала моя приятелька Ганя й робила що могла, а опісля й жінка приходила допомагати в кухні, щоб накормити багатьох робітників та моїх подруг і друзів. Коли одна кімната вже була повністю викінчена, жінка принесла на руках нашу маленьку донечку Орису, й ми осіли в новій хаті.

Невдовзі друг Явір сказав мені, що потребує кімнати для двох підпільників, але тому, що решта кімнат іще не була готова, то він прислав кількох майстрів, які зробили все за кілька днів. Тоді прийшли підпільники і приходили так аж

до 1944 року, до останнього дня, в якому я цю хату залишив.

Вона була не тільки хатою для моєї родини, а стала притулком для членів Організації Українських Націоналістів, які ховалися від польських поліцейних агентів. Збудована з червоної цегли з бляшаним дахом, вона пишалася на горбочку, й підпільники чомусь назвали її »Королівкою«. Трапити до неї не справляло жодних труднощів, бо її добре було видно з усіх сторін — із двох горбків, із Лисої гори й поблизького лісу.

Коли в хаті перебували підпільники, то на піддашші завжди сидів обсерватор і стежив, чи не наближаються польські конфіденти або агенти таємної поліції. У випадку прибуття поліції він мав дати знак, і тоді всі мусіли втікати до лісу, який розлягався на віддалі двох сотень метрів від хати. Вона була справді щаслива, бо за вісім років у ній перебули сотні підпільників, але не трапилося ані одного поліцейного наскоку. Тож »Королівка« гордо пишалася на пагорбку серед розкішної природи, а в ній знаходили притулок не тільки підпільники. Під її дахом ховалися від бур і дощів пташини, будували там гнізда й раннім ранком виспівували на всі лади, чаруючи своїм співом мешканців хати.

НЕБЕЗПЕЧНА АКЦІЯ

В жовтні 1936 року наспіла нова, важлива й небезпечна акція. Прийшов наказ ліквідувати велику крамницю польського »кулка«. Друг Явір сказав мені прибути о 12.00 год. ночі на цвинтар біля польського костюлу й до людей, яких там зустріну, звернутися кличкою »Місяць за хмарою«. Відповіддю на неї мало бути »Місяць проясниться«. Прибувши в означеному часі на місце й обмінявшись кничками, я побачив трьох замаскованих друзів. Один із них, відповідальний за акцію, представився мені як Яструб, інші назвали себе Явір і Лиско.

Друг Яструб почав розподіляти функції, вказуючи кож-

ному, що має робити. Мені сказав, що я приділений для допомоги й виконуватиму те, що він накаже на місці. Подав до відома, що біля крамниці є два вартові, яких треба зліквідувати, але так, щоб не пошкодити фізично. Коли ми прибули до «кулка», то ця ліквідація відбулася блискавично. Один з вартових був українець і, як то кажуть, свій чоловік, тож друг Яструб наказав йому йти додому й нікому ні про що не говорити, а другого вартового — поляка ми зв'язали, і друг Лиско з пістолем у руках став біля нього.

Польське «кулко» було при головній дорозі, а його вхідні двері й велике вікно поблизу них були закриті бляхою й забезпечені грубими залізними штабами з колодками. Колодки друг Яструб зламав дуже скоро, але бляшана заслона вікна мала замок, який зламанням не піддавався. Виникла проблема — що робити? Друг Яструб і я роздумували деякий час, а потім вирішили загнути бляху вікна догори настільки, щоб крізь отвір міг просунути чоловік. Ми знали, що коли підважуватимемо бляху залізною штабою, то постане великий брязкіт, але іншої ради не було.

Обвинувши штабу шматом, ми запхали її під бляху, добре потиснули, й заслона відігнулася. Підклали під неї шматку, щоб не було чути ніякого звуку, підірвали заслону ще вище, вибили вікно й натрапили на ґрати. Вигнули їх на два боки так, що крізь прогалину вже можна було пролізти до крамниці. Друг Яструб наказав мені всунути першим, потім поліз сам, а за ним друг Явір. Яструб перш за все скочив до каси й коли вже мав гроші в руках, наказав відкрити бочку нафти й облити нею всі продукти. Перед відходом, ми підпалили крамницю.

Акція в середині «кулка» тривала всього кільканадцять хвилин, була виконана чисто, без найменшого шуму, стуку й гуку, після чого всі ми з масками на обличчях розбіглись у свої сторони, а вартовий поляк мусів присягнути, що не зголосить нашої акції польській владі, а головно поліції. Ми вважали, що затерли за собою сліди.

Другого дня, 5 жовтня, все село знало, що «кулко» згоріло. Польська поліція була заалармована й шалено вганяла по хатах свідомих й ідейних українських патріотів, переводячи допити. Впавши до хати друзів Явора й Лиска, поліція знай-

шла в хаті Лиска лампку-батарейку, яка була власністю крамаря »кулка« й мала на собі вирізьблені дві літери »ЯЯ« (Ясько Яськевич). Це викликало в поліції підозріння, й вона Лиска заарештувала.

Він виявив себе великим слабодухом і на перших же допитах, після побоїв, признався, що був учасником акції. В поліційній практиці ведеться так, що коли арештований признається на перших допитах до вини, то на нього натискають, щоб назвав прізвища співучасників. Тож Лискові так пришкварили, що він виявив друзів Яструба і Явора, яких поліція негайно заарештувала. Але обидва вони були міцні, мали тверду вдачу й на допитах, не дивлячись на жорстокі побої, витримали по-геройському все й ані слова не сказали про свою участь в акції.

Тоді поліція привела слабодуха Лиска до арештованих друзів Яструба і Явора, щоб він наочно засвідчив їхню причетність до акції »кулка«. Але обидва вони вперто відмовлялися від свідчень Лиски і твердо та непохитно стояли на своєму. Поліція їх довго мучила й немилосердно тортурувала, але Яструб і Явір відмовлялися признатися до вини аж до самого суду.

Мене Лиско не пізнав, бо я жив не в тому самому селі, що й він, тож йому не могло прийти на думку, що я також брав участь у цій акції. Мене залишили у спокою, але в моїй душі клекотів гнів і зродилася ненависть до Лиски за його ганебний вчинок. Одночасно, мені було безмірно жаль друзів Яструба і Явора. Хотів їм чимось допомогти, але не міг, тож глибоко переживав усе, не виявляючи нічого начовні, щоб підозріння поліції не впало на мене.

Усі три, а саме два герої й один слабодух стали перед польським трибунальним судом у Львові. Після досить довгого розгляду справи, друзі Яструб і Явір були засуджені на шість років тяжкого ув'язнення, а Лиско — на вісім. Польський крамар, Ясько Яськевич, свідчив на друга Явора за лампку-батарейку, але боївка ОУН узяла його в свої тверді руки, загрозила карою смерти й цим примусила його відмовитися від свідчень на Явора.

В між часі оборонець Явора подав апеляцію до вищого польського суду, й коли для свідчення був покликаний Ясько

Яськевич, то сказав, що він помилився, бо згаданий ліхтарик не був його власністю, а потім додав, що польська поліція змусила його свідчити на друга Явора. Зміна свідчень Яськевича зробила своє й надала цілій справі інший перебіг. Термін ув'язнення для друзів Яструба і Явора був зменшений зі шести до двох років, а Лиска лишили далі при восьми роках.

ПОБАЧЕННЯ З ЯСТРУБОМ

Після засуду моїх друзів на дворічне ув'язнення, за яких сім чи вісім місяців, я вибрався до Львова, щоб з ними побачитися. Тішився, що невдовзі побачу їх, ми по-дружньому стиснемо свої правиці, я довідаюся про їхнє в'язничне життя, а зі своєї сторони оповім їм усі новини, розкажу, що ми робимо в наших українських установах, опишу в загальних рисах перебіг українського політичного життя в наших сторонах і по всій Україні, що напевно їх буде дуже цікавити. Адже, сидячи під замком у понурих в'язничних камерах, вони нічого не знають про те, що ми робимо на волі.

Я мав адресу в'язниці й коли приїхав на Личаківську станцію, то спитався, який трамвай їде в напрямку вулиці Картиша. Доїхав ним аж під саму залізну браму тюрми. Привіз із собою посылку ув'язненим друзям. Вартовий на брамі перевірів усе й показав мені місце, до якого відносяться всі посылки. Її я віддав службовцям, підписавши від кого й кому ця посылка, а потім сказав, що хочу бачитися зі своїми друзями. Службовці заповіли, що треба мати дозвіл від начальника в'язниці, але коли я пішов до нього, то він мені сказав, що для такого побачення потрібний спеціальний документ від Львівської української централі.

Я послухав начальника й уже виходив із його бюро, але він несподівано мене затримав і сказав: »Чекайце, я вам напише пас, бо пан у Львові заблондзі«. Й дійсно написав дозвіл на побачення з друзями, а службовий запровадив мене

до кімнати побачень. Я пильно вдивлявся в широкий в'язничний коридор і тремтів зі зворушення, що ось-ось побачуся зі своїми друзями. В'язничний сторож клацнув ключами в замку камери, залізні двері відчинилися, і я побачив друга Яструба, який твердими, рішучими кроками вийшов із камери на коридор і прямував до кімнати побачень.

Ми не могли подати один одному рук, бо нас розділяло вікно із сіткою, тож привіталися лише рухами і словами й, перебиваючи себе, запитували про життя та здоров'я. Друг Яструб висловив велике вдовolenня, що після довгих місяців має нагоду мене бачити й говорити зі мною. Я поспішно розповідав йому про се, що його могло цікавити, й він був підбадьорений та веселий, тримав чоло по-геройському і сказав, що про своє в'язничне життя не розповідатиме, бо я його добре знаю сам. Натомість попросив мене оповісти ще щось про друзів і подруг з огляду на те, що призначені на побачення п'ятнадцять хвилин уже кінчалися. Я оповів йому про ще якісь речі, а вкінці друг Яструб дякував мені безмірно за те, що я потрудився приїхати до в'язниці, привіз цікаві новини, й ми могли поділитися своїми думками.

В'язничний сторож був людяним чоловіком. Спостерігаючи нашу інтелігентну поведінку й чуючи спокійну візитну розмову, він наприкіці дозволив другові Яструбові зайти до кімнати побачень, і ми міцно-міцно стиснули собі руки, після чого сторож повів друга Яструба до камери. Я довго дивився їм услід, чув як поновно клацнув замок, але чомусь не міг рушити з місця. Повернувшись до кімнати побачень і побачивши мій пригноблений вигляд, сторож зрозумів, що мені жаль мого колеги, щось промимрив собі під ніс і показав рукою на двері.

Із другом Явором я не бачився, бо на таке побачення не дозволив короткий час.

Коли повернувся зі Львова додому, то до моєї хати негайно позбігалися приятелі друга Яструба, щоб довідатися, як він виглядає і як почувається. Його любили й шанували всі за тверду геройську поставу в боротьбі за права українського народу й українську самостійну соборну державу.

БУДОВА КРИЇВКИ Й ПІДПІЛЬНИЦІ В НІЙ

До кінця 1936 і на протязі 1937 років я, як і попередньо, далі продовжував працювати в усіх ділянках українського суспільно-громадського життя. Завзятий змаг з польським окупантом не вгавав, а все більше й більше посилювався. Українські націоналісти всіми можливими засобами героїчно боролися проти терору окупанта й польонізації українських шкіл, а польська поліція скаженіла. Арештування траплялися майже кожного дня, й вони були такі численні, що для заарештованих польська влада спорудила карний концентраційний табір, до якого їх заганяла в мученицьке ярмо. Багато членів ОУН ховалися від польських поліцейних арештовань, і для них ОУН потребувала відповідних приміщень, у яких геройські підпільники й підпільниці почували б себе безпечно.

В початкових місяцях 1938 року друг Галаса доручив мені побудувати в пивниці під хатою добре замасковану криївку. В цій пивниці була стайня для корови, але тому, що була доволі простора, то друг Галаса прислав майстрів, які перегородили пивницю стіною. Меншу її частину лишили для корови, а більша була призначена на криївку для підпільників. Стіни криївки гарно вималювали, змайстрували полиці на книжки, крісла й маленькі бюрка. Потім прикрасили стіни барвистими килимами й портретами видатних українських діячів, науковців та поетів і привезли друкарські машинки.

Однієї квітневої ночі друг Галаса в супроводі ще двох друзів привів до мене чотири молоді студентки, які мали зі собою багато літератури й необхідного для друкування матеріялу. Підпільниці оглянули криївку, й вона їм дуже подобалася за гарне устаткування. Зі своїми килимами, портретами й розвішаною на вішаках зброєю виглядала на історичний музей. У криївці були два виходи: до кімнати й на горище, яке мало служити дівчатам для відпочинку та снання.

Після цих оглядин друг Галаса привів студенток до моєї кімнати і назвав по черзі їхні організаційні псевда: подружки Чайка, Чуйна, Соловійка й найменша — Птичка. Тоді пред-

ставив мене і сказав, що буду для них добрим господарем, бо маю кулінарні здібності і знаю всі найкращі присмаки. Підпільниці по-дружньому привіталися зі мною, стискаючи своїми маленькими ніжними рученятами мою тверду і шкарубку руку.

Студентка Чайка була смілива й жартівлива дівчина. Одразу спитала мене скільки я маю років, бо їй іще не доводилося зустрічати такого молодого господаря, а моя молодість конечно потребує материного плекання. Дівчина мала рацію, бо хоч я в тому часі вже мав двадцять п'ять років, то виглядав на двадцять. Мені довелося відповісти Чайці, що вона понижує мою особу, бо я вже жонатий і маю чотирирітну донечку. Дівчата ахнули, а тоді посипалися жарти.

Я подав дівчатам перекуску й чай і спостерігав із приємністю як вони смачно все заїдали та хвалили. Чайка зі своїм пташиним псевдом була моєю ровесницею, мала серйозний вигляд і геройську вдачу, відзначалася великою твердістю й рішучістю (що постановила, те зробила). Була гарна, середнього росту, з брунатним волоссям й очима-тернінами, які завжди дивилися одверто. Студювала не пам'ятаю вже що й була арештована із своєю подругою Чуйною польською поліцією у Скалатщині, але боївка ОУН вирвала їх із поліційної станиці. Чабан, Птичка й Соловійка також утекли з-під польського арешту й уже два місяці ховалися від поліційних агентів, які заповідливо їх розшукували.

Підпільниці були втомлені й попросили запровадити їх на місце снання. Я спитав їх, чи вони хочуть помитися, й вони відповіли, що вмивають тільки лиця, а митимуться вдень, бо вже надходив ранок. Мали зі собою простирала й коци, які дала їм їхня організаційна опікунка. Я виніс усе це на горище, а потім запровадив туди по драбині дівчат. Вони приготували собі постелі на вівсяній соломі й пахучім сні, подякували за все та побажали мені доброї ночі.

Вранці, коли сонце підійшло вже досить високо, я пробудився й почув дівочий голос: »Сніданок готовий, вставайте снідати!«. Прийшов до кухні і привітався з Чайкою, яка там господарювала. Занесла в посудинах сніданок своїм подругам на горище, а потім знову повернулася до кухні і спитала мене чи я не магиму нічого проти того, що вона снідатиме

при моєму столі. Я відповів, що зроблю це з великою приємністю, але попередив, щоб вона була обережною. Чайка сказала, що вони вартують самі себе по черзі і сьогоднішній день проведуть на відпочинку.

Чайка — найстарша з усіх підпільниць — була їхньою провідницею, розподіляла кожній функції, службові обов'язки, працю в кухні, вартування тощо. Все це торкалося нутра хати, а назовні час від часу вартували друзі призначені зверхником.

Після закінчення сніданку, Чайка почала оповідати про свої пережиття. Її і подругу Чуйну арештувала польська поліція, підозріваючи, що в дівочій бурсі вони вербують дівчат у членки ОУН та розповсюджують підпільну літературу. Заарештувавши їх, польська таємна поліція тримала на станіці півтори доби в поодинчих камерах, а потім поліцай запровадив Чайку до слідчого, котрий представився як Корчінські. Він посадив дівчину напроти себе і сказав таке: «Ви студентка вищого навчального закладу, живете в бурсі, й ми знаємо та маємо свідків, що належите до ОУН. В бурсі ви розповсюджуєте українську підпільну літературу й вербуєте інших студенток у ряди ОУН, тож за те вас арештували. Ви дієте протизаконно і своїми чинами підриваєте польську державу. Як слідчий польської поліції, пропоную вам признатися до своєї підпільної діяльності, а якщо ви цього не зробите, то мені доведеться вжити певних заходів, щоб вас примусити».

Чайка відповіла, що не має до чого признатися, хоч би він допитував її сотні разів. Слідчий розізлився, почав кричати, вживати брудних слів, ударив п'ястком по бюрку й заповів, що таки змусить її признатися. Поведінка Корчінського обурила Чайку, й вона сказала, що навіть на слідстві із жінкою так не можна поводитися. Слідчий засоромився, зм'як, перепросив за зневагу, а після цього підсунув Чайці кусник паперу й наказав підписати, що вона признається до своєї вини. Дівчина сказала, що вона не є дитиною, а студенткою вищої школи, й обманути її підступними діями нікому не вдасться. Корчінські багато разів намагався змусити Чайку до підпису, але мети не осягнув.

Тоді він викликав поліцаю і сказав йому завести дівчину

до камери. Через півгодини її повели до іншого слідчого, який мав дуже звірячий вигляд. Він посадив Чайку близько перед собою, втопив свої налиті кров'ю очі в її обличчя, наблизив пику майже впритул, почав називати брудними словами ОУН, лаяти українців і вимагав від неї признання до націоналістичної діяльності. Дівчина відповіла, щоб він не ображав український народ і сказала, що на його облудно-фальшиві запитання більше не відповідатиме.

Розлючений твердою поставою Чайки слідчий зірвався із крісла, вхопив її за волосся і так сильно скрутив їй в'язи, що вона знепритомніла. Скориставши з нагоди, почав її роздягати. Саме в цей час до дівчини повернулася притомність, вона розплющила очі й побачила, що має цілковито оголені груди. Зрозуміла, до чого прямує слідчий і, хоч відчувала в собі безсилля, кинулася йому в очі своїми нігтями, вигукуючи, що на неї напав бандит. Переляканий слідчий утік, пригнав Корчінські з поліцаєм, Чайку завели до камери, але вкортці викликали на поновний допит і тортували понад годину. Дівчина вже була близька до втрати притомності, надходив вечір, як раптом на коридорі вчинився великий рух, почувлися чийсь приспішені кроки, двері катівні з гуркотом відчинилися, й Чайка побачила в них п'ятьох членів боївки ОУН із пістолями в руках. Тих, які мене мучили, бойовики пов'язали, а її і Чуйну звільнили з лабет польської поліції.

Обидві вони не повернули до своїх домів, а одразу пішли в підпілля й мандрують по всіх-усюдах досьогодні. Закінчуючи свою розповідь, Чайка прирікла, що ніколи не забуде польським сатрапам тих кривд і знущань, які вони заподіяли українському народові взагалі, а членам ОУН зокрема.

Вислухавши оповідання Чайки з великим зацікавленням, я сказав, що така історія для мене не нова, бо під час моїх арештів я сам переживав подібні тортури від польських терористів, тому все дуже добре розумію, а Чайку зокрема.

Після нашої розмови я поїхав у поле, Чайка мала свою роботу, а ввечері я знову зустрів підпільниць при вечері, під час якої вони висловлювали своє вдовolenня з перебування на горішці. Крізь великі вікна вони мали можливість оглядати довкільні ліси й поля, бачили працюючих на нивах селян, вигрівалися на сонці, мов на курорті, і з насолодою

вдихали у свої молоді дівочі груди свіже повітря та пахощі садів, які саме в той час квітували. Пізніше прийшли два підпільники, доля яких була такою самою, як і чотирьох перебуваючих у мене дівчат. Вечір пройшов у дружній гутірці й у плянуванні праці на завтрішній день.

Минали дні, нанизувалися на нитку життя, наче намистини, позначалися важкою працею. Підпільниці сумлінно виконували покладені на них завдання для добра української підпільно-політичної справи, і я допомагав їм чим тільки міг. Поруч із цим, у мене було багато найрізноманітніших робіт, зв'язаних із господарством та жнивими, які зближались. Треба було важко працювати, щоб здобути хліб, який упродовж року мав годувати й мою родину й підпільниць. Вони, хоч були студентками й мали тендітні руки, не жаліли їх і вечорами, наражуючись на небезпеку потрапити в руки польських агентів, допомагали в'язати снопи пшениці, ячменю й вівса. Казали, що бодай цим мусять віддячитися мені за мою гостинність. А я, зі своєї сторони, був їм також безмірно вдячний, бо їхня допомога набагато прискорила збирання врожаю.

Коли проминули жнива, наспіла оранка й сіяння озимини — жита і пшениці. Працюючи від раннього ранку до пізнього вечора на полі, я не відчував ніякої втоми. Я відчував молодечу енергію, у м'язах відчувалася невичерпна сила, в очах променіла бадьорість, і з Божою допомогою я досить скоро виконав усі необхідні роботи, незважаючи на те, що моя дружина не жила зі мною, а з донькою перебувала постійно у своїх батьків.

МАНІФЕСТАЦІЯ

В суботу, 9 жовтня 1938 року, я отримав повідомлення від активного члена ОУН, друга Чавуна, що на слідуючий день, тобто в неділю, в Бережанах відбуватиметься велика українська політична маніфестація, і я та ще чотири друзі обо-

в'язково мусимо на ній бути, бо кожний з нас матиме важливі завдання. Друг Чавун мав виголошувати найважливішу промову, а я і друг Велетень мусіли мати зі собою жіночий одяг, щоб після закінчення промови в нього перебрати прелегента. Нас наперед повідомили, що всі ми повинні забезпечити себе алібовими свідками, що, мовляв, кожний з нас прибув до Бережан не на маніфестацію, а у своїх приватних справах. Це я зробив таки того самого дня.

В неділю, о годині 7.00 ранку, до моєї хати прибули згадані друзі. До нашої п'ятки приєдналися ще дві подружки, й ми рушили в дорогу. Цей недільний ранок був дуже похмурий і непривітний та ще й до того дощовий. Не переставало дощити на протязі цілого дня, й наш одяг невдовзі був мокрий, але ми незважали на це — виконували наказ прибути на маніфестацію.

Від мого поля ліс простягався аж до Бережан, і ми просували до міста лісовими стежками. На краю лісу була досить стрімка гора, з якої ми дуже добре бачили місто й рух у нім. Польська поліція вже розганяла селянські колони й заарештувала кожного, кого могла спіймати. В доквітлі вешталися члени польської боївки, але нам пощастило пробитися крізь їхній кордон і на час прибути до церкви. Всі ми були мокрі наскрізь і тряслися від холоду, але, незважаючи на це, вистояли в церкві до кінця, очікуючи моменту виконання наших завдань.

Богослуження скінчилося о 12.00 годині дня, і, вийшовши з церкви, маси людей почали збиратися на церковному подвір'ї. Поліція тимчасово припинила всякі акції і чекала на вислід маніфестації та дії її учасників. Троє з нас протиснулися в саму середину людської маси до місця, з якого друг Чавун мав виголошувати промову. Двоє здоровенних парубків підняло його на своїх раменах над головами людей, запанувала тиша й полилися палкі слова промови.

Друг Чавун почав її організаційним вітанням «Слава Україні!». Ця промова не була надто довгою, проте дуже патріотичною та запальною. Промовець сказав, що українці прибули сьогодні на це місце, щоб заманіфестувати свій протест проти польських окупантів, які загарбали західноукраїнські землі. Говорив про їхні знущання над українським

народом і стосований супроти них терор, пацифікацію й насильну польонізацію українських шкіл, про багато інших речей, а тоді вигукнув: »Польські окупанти, геть з української землі!«. Його вигук підхопили люди, церковне подвір'я загуло, завирувало, й тоді до акції приступила польська поліція, розганяючи меніфестантів і арештовуючи українських активних патріотів.

Друг Чавун уже не міг продовжувати промову й, щоб його не накрила поліція, дав нам знак. Ми блискавично натягли на нього спідницю, зав'язали голову хусткою й дали якесь жіноче пальто. Після цього промовцем заопікувалися інші друзі і схоронили від поліційного арешту.

Щоб уникнути його, почали втікати всі, але втечу ускладнювала велика кількість поліції. Десь із п'ятдесят осіб, у тому числі й мене вона загнала в глуху вулицю між церквою й довжелезним будинком, і тут наскочила польська поліційна боївка. На цій вулиці було багато каміння, й ми використовували його, щоб відбити напад поляків. Билися довго й відважно, доки не зужили своєї »зброї«. Кілька войовничих »каменярів« були покалічені так, що опинилися у шпиталі, багатьох поліція арештувала, а декому пощастило втекти.

Кажуть, що де дрова рубають, там тріски летять. Не знаю яким чином, але вдалося втеки й мені. Я проскочив дорогу і вбіг до великого парку, але мене помітили поліцаї й погналися за мною. Я біг дуже швидко й був певний, що втечу від них, бо вони знаходилися на віддалі яких ста метрів від мене. В кінці парку мене спинив пліт. Він був на досить високому місці, й мене, коли я продерся крізь нього, спіткала велика прикрість. Зсунувшись зі схилу, я потрапив просто до корита з дощівкою, мов би до ванни. Вискочив з корита й полетів далі. Добіг до якогось будинку, де служницею в польській родині була українська дівчина, й вона сховала мене в коморі.

По якомусь часі до будинку вгналися поліцаї і провокативно заявили господині, що я український бандит. Повіривши їхній заяві, господиня видала мене їм у руки. Поліцаї витягли мене з комори, поліційний агент прочитав мені параграф про арештування, на мої руки заложили кайдани й повели на головну поліційну станицю. Уніформований полі-

цай вів мене за поясок, до якого були причеплені кайдани, мов собаку, а агент ішов із-заду. Ми проходили вулицею Адамівкою, де знаходилася централь всіх українських установ, а на галерії цього будинку були багато моїх односельців, які втекли з маніфестації і тут сховалися від поліційного арешту. Побачивши, що мене ведуть поліцаї, вони почали кричати, що я невинний ні в чому, і просити, щоб мене вони пустили. В цій хвилині наскочили »сцшельци«, вирвали мене з рук поліцаїв і збили »на квасне яблуко«. Коли односельці повернулися додому, то розказали про все, що бачили, й ціле село говорило, що польська поліція буде мене немилосердно мучити та тортурувати.

Тим часом, проходячи біля нашої церкви, ми побачили чоловіка, важкопобитого, який лежав на землі. Поліцаї затрималися біля нього, щось переговорили між собою й наказали мені нести його на комісаріят. Я ледве тягнув свої власні ноги і сказав поліцаям, що ледве чи зможу це зробити, але нести не відмовлюся, бо цей поранений чоловік є моїм другом. Вони завдали мені його на плечі, але тому, що я був малого росту, а він досить високий, то його ноги тяглися по землі, а один з поліцаїв мусів їх підтримувати. Так, із великими труднощами, я заніс свого земляка на місце, куди привела мене поліція.

Пораненого українця забрали до лікарні, там його вилікували, а тоді арештували і привезли до тієї самої в'язниці, в якій я перебував. Зустрівшись зі мною, він не знаходив слів, висловити мені подяку за те, що я приніс його до головної станиці й поставився до свого земляка-українця як справжній друг.

У дні маніфестації поліція заарештувала щонайменше 350 осіб, але, здається мені, що ніхто з них не пройшов такого катування і знущань, що їх мені довелося зазнати.

ЖОРСТОКІ ДОПИТИ

Прибувши на коридор станиці, я побачив дванадцять моїх односельців, які стояли рядочком під стіною. Коли порівнявся з ними, то вони поглянули промовистими поглядами на мене, а я на них. Говорити ми не могли, але порозумілися між собою очима. Я бачив, як ворушилися їхні уста, і зрозумів вишептані слова: »Тримайся міцно й не дайся зламати себе ворогам України!«. Всі вони знали мою твердість і були певні, що навіть у жорстоких тортурах я не піддамся польським поліційним катам.

Поліцай привів мене до начальника станиці, подав йому записку про мій арешт і моє ім'я та прізвище. Начальник запитав мене, чи я так називаюся, я відповів йому українською мовою й за це дістав здоровим п'ястуком між очі. Був ослаблений, але не хотів перед ворогом виявити цієї слабости, а, пригадавши погляди своїх друзів, рішив не посоромити ні своєї чести, ані чести гордих воїнів України.

Начальник сказав поліцаєві: »Везь го оде мне«, а до мене звернувся такими словами: »Нех пан сякі-такі інним разом одпов'яда по-польську, бо як тего не зробі, то достане знову в клапач«. Поліцай завів мене до підвалу, відчинив двері однієї з камер і впхнув до неї. В камері я побачив чи не сотню маніфестантів, а таких камер у пивниці було чотири, отже разом у них перебували близько чотири сотні осіб.

Між цю густу масу втиснулися численні польські агенти, які підмасковувалися під українських маніфестантів, кричали, нарікали, лаяли на всі лади поляків тощо. Своєю провокаційною поведінкою, вони намагалися здобути довір'я українців, завести з ними розмови на політичні теми й зібрати прізвища визначних українців, щоб їх потім обвинуватити в протипольській діяльності й засудити на довгі роки ув'язнення. Їхня підступна тактика не увінчалася жодним успіхом, бо українці були настільки політично розвинені і свідомі, що одразу зрозуміли хто з перебуваючих у камері арештантів був польським агентом. Слухаючи балаканину провокаторів, усі мовчали та ще й остерігали менше свідо-

мих маніфестантів не вступати з ними в будь-які розмови, так що агенти не змогли нічого довідатися.

По якомусь часі задзвенів ключ у замку, двері камери відчинилися, в них стали кілька поліцаїв, які заходилися вичитувати прізвища поодиноких маніфестантів і забирати їх на слідчі допити. Між багатьма іншими, назвали моє прізвище, й поліцай завів мене до тієї самої залі, де мене допитували попередньо. Тут було холодно, мій одяг іще не висох, тож я відчув страшенний холод. Щоб завітися, почав бігати по залі.

В цій хвилині до залі ввійшли чотири агенти й, побачивши, що я бігаю, голосно зареготалися. Один із них, іронічним тоном звернувся до мене: »Відзе, же колега змарзл. То ніц, ми зараз его загжеми...«. Почали допит, а тому, що я на їхні запити не відповідав, то через кілька хвилин так мене »загріли«, що піт залив чоло, в ухах дзвеніло, я навіть не міг сконцентрувати своїх думок і утратив притомність, а кати відійшли.

Опритомнівши, побачив, що лежу на широкій лавці й відчув несамовитий холод. Мій одяг був іще мокрішим, бо перед своїм відходом поліцейні агенти виляли на мене відро холодної води. Повільно підвівся й сів. Усе тіло затерпло, в ухах шуміло далі, але мої думки повільно кристалізувалися й набирали міцності. Пригадалися глузування агентів і їхні побої. Очевидно, вони думали, що я якийсь малий, недосвідчений боягуз, якого можна легко зламати, й він виявить усє те, що їм потрібно знати.

На моїх устах мимоволі з'явилася злісна усмішка. Відчув у душі ще більшу ненависть до ворогів, які своїми тортурами не тільки не заломали мене, а, навпаки, підбадьорили й сильніше загартували дух. Постановив собі триматися далі непохитно-твердо і тримати чоло гордо піднесеним, щоб ніякі катування не примусили мене низько впасти, стати боягузом і зрадником. Тож заспокоював свої дещо розхитані нерви й так само спокійно чекав дальших допитів польських сатрапів.

За якийсь час я почув на коридорі тверді ритмічні кроки й цокання підків поліцейних чобіт. Двері залі відчинилися, й у них я побачив дві кремезні постаті. Вони підійшли до мене, стали обабіч, узяли за руки й піднесли догори так рвучко,

мов би хотіли мене розірвати. Кричали, лаялися, сипали погрозами, вимагали зізнань і відповідей на кожне поставлене ними питання. Я сказав, що їхні намагання даремні, бо я своєї вини не визнаю й не відповідатиму на ніщо. Тоді один із катів зірвав одяг із верхньої частини мого тіла, а другий немилосердно шмагав мене нагаєм доти, доки я поновно не знепритомнів. Як і попередньо, вони облили мене холодною водою й відійшли.

Над ранком мене забрали з катівні до кімнати, в якій я побачив двох слідчих. Вони почали новий допит, ставили безліч питань і звинувачували мене в приналежності до Організації Українських Націоналістів. Головною їхньою метою було довідатися котрий з організаційних провідників наказав мені взяти участь у недільній маніфестації, а якщо зробив так, то яке завдання мені призначив.

Один зі слідчих у підступний спосіб атакував мене тим, що на перших допитах я нібито признався до членства в ОУН, і він має моє зізнання запротоколоване. Бажаючи мене заскочити, він витягнув із теки якийсь папір, прочитав його мені й запропонував підписати. Я відмовився від підписування, кажучи, що прочитані »зізнання« не відповідають правді, бо їх писав не я, а хтось інший. Нічого подібного я не говорив, і ні до чого не признавався, а на першій допиті сказав, що тієї неділі я прибув до Бережан, щоб відвідати свою сестрінку й п. Шевчука — мешканця цього міста. Вкінці заявив, що більше нічого зізнавати не буду й на ніякі питання не відповідатиму. Слідчі притискали мене всякими способами, але я свою постанову виконав і не промовив більше ані словечка.

Слідчі залишили мене, але при відході один із них сказав, що покличе до себе ще раз, радив мені за цей час надуматися й підписати протокол зізнання. Його слова я сприйняв як німий і глухий, а самого слідчого вже ніколи більше не бачив.

Після відходу слідчих, з'явився поліцей, повів мене знову до пивниці, відчинив двері до спеціальної камери і штовхнув мене в її середину. В цій камері були 28 арештованих маніфестантів, яких польська поліція підозривала в найактивнішій маніфестаційній участі. Я пройшовся між арештованими

й раптом почув, що хтось штовхнув мене. Оглянувшись, побачив друга Шила Голяша, який гукнув до мене: »Гей, друже, й вас якийсь чортяка з'єднав з нами!«. А потім по-дружньому привітався зі мною.

Розглядаючи обличчя заарештованих, я впізнав між ними друга Гору, моїх односельців — І. Фордуна й М. Карого — та багатьох інших. І хоча всі ми були замкнені в підвальній камері, то нас пов'язували приязнь і дружба, українська кров у жилах та спільна участь у маніфестації протесту українських націоналістів-революціонерів проти дій польської загарбницької влади. А зустріч із друзями Шилом і Горою була для мене величезною несподіванкою, бо всі три ми попереднього року сиділи в одній в'язничній камері польської в'язниці й мали нагоду добре себе пізнати.

Знову забрав чав ключ у замку, й поліційна служба принесла кожному з нас по два перекладанці й по горнятку кави. Ця перекуска не була надто смачною, але ми заїдали, бож півтори доби не мали нічого в роті. Під час перекуски деякі друзі питали один одного, що означає це поліційне »прийняття«. Виринали різні думки, а хтось навіть сказав, що поліція хоче затамувати наш голод перед звільненням із арешту. Почувши цей вислів, я і друзі Шило та Гора підсміхнулися, бо знали, що з цієї камери всі ми потрапимо тільки до польської в'язниці.

По хвилині котрийсь із друзів побачив на станичному подвір'ї кілька поліційних »чорних круків«, тобто автомашин, якими перевозила заарештованих до тюрем, і сказав про це всім.

За дверима камери ми чули голоси наших батьків і братів, матерів і сестер, які прийшли відвідати своїх рідних — синів і дочок. Матері слізно просили поліційних наглядачів дозволити їм бодай поглянути на своїх синів і промовити до них кілька слів, але сторожа навіть не хотіла їх слухати.

Польські »чорні круки« під'їхали до головних дверей станиці, двері камери відчинилися, нас виводили з неї п'ятками, наче яких кримінальників, проводили коридором і впихали до автомашин. На коридорі зчинився великий рух. Матері підняли шалений лемент і з плачем кидалися своїм синам в обійми, намагаючись вирвати їх із рук поліції, але вона пе-

регородила їм дорогу й оточила арештованих таким щільним кордоном, що ніхто не міг до них приступити. Вже коли сиділи в автомашинах, наші чуйні вуха й далі вслухалися в материнські ридання, але їх заглушили влучені водіями мотори. »Чорні круки« рушили з місця й повезли всіх нас уздовж Бережан до в'язниці.

ЗА В'ЯЗНИЧНИМИ МУРАМИ

Для нас трьох, які попередньо вже проходили крізь в'язничну браму, ні вона, ні сама в'язниця не були страшними. Перелякалися лише ті, що потрапили в тюремні мури перший раз, але й вони стримували себе.

Автомашини завезли нас до будинку в'язничного начальника і його канцелярії. Тут в'язнична сторожа перебрала нас від поліції і вишикувала всіх в один ряд. Друг Шило сказав: »Зараз будемо випорожняти кишеньі«. І дійсно, в'язничні службовці наказали нам це зробити та ще й порозшнуровувати черевики. Наші кишеньі були майже порожні, а службовці позбулися клопоту з детальним списуванням належних до кожного речей. Одначе, ті, які мали їх, здавали все й підписували відповідний тюремний документ.

Потім усіх нас повели до канцелярії начальника, секретар якого прочитав нам зобов'язуючі в'язничні приписи. Начальник уважно оглянув кожного з вишикуваних у два ряди новоприбулих в'язнів і коли побачив мене та друзів Шила й Гору, то засміявся і сказав: »Виглядає, що моя в'язниця вам подобалася й ви настільки полюбили її, що не лише самі повернулися до неї, а ще й колег зі собою привели. Скажіть їм, що коли вони добре виконуватимуть усі в'язничні правила й накази, то і я буду до них добрим«.

Стався цікавий збіг обставин. Начальник тюрми призначив нашій двадцять вісімці камеру, яка мала таке саме число. Службовці завели нас до неї, і ми безмірно тішилися з того, що й далі будемо разом, а друг Шило відразу взяв на

себе обов'язки старости камери, бо в'язничні правила вимагали, щоб кожна камера мала старшого, який відповідав би за всіх.

На друзів, які опинилися у в'язниці вперше, вона справила гнітюче і пригноблююче враження. Це була величезна будівля, обгороджена високим муром, по верху якого тяглися густі спіралі колючого дроту. На масивних вежах удень і вночі безперервно вартувала сторожа. Партер і нижчі поверхи склалися із загальних камер, але на вищих поверхах були камери-одиночки, які називали «анцлями». Коли ми переходили в'язничне подвір'я, на якому снувалися сторожі й видзвонювали жмутами ключів, то бачили, як за ґратами цих подинчих камер з'являлися обличчя в'язнів, що вимахували до нас руками, вітаючи новоприбулих.

Сидячи в камерах ми не переставали слухати передаваних через радіові голосники новин про те, що проголошена незалежність Карпатської України, що горстка найзавзятіших воїнів-січовиків уперто боролася за її повне самостійницько-державне життя і ставила запеклий спротив багатократно переважаючим, озброєним по зуби мадярським військам. Ми вірили в перемогу борців непокірної Срібної Землі й надіялися, що згодом їх змаг перекинеться на терени Польщі й доведе до її розпаду. . .

Вечеряли ми в залі, куди кухарі принесли вечерю — юшку, гречану кашу, скибку хліба й каву. Все це не було надто смачне, але ми виголоднівшись таки добре, заїдали з таким апетитом, наче б у житті нічого кращого не їли. Потім повернулися до камери, яка мала два леговиська — одне для двадцяти, а друге для восьми осіб. На двох в'язнів призначалося: один матрац, пара простирал і пара коців. Усе це було досить чисте, так що на «житлові умови» нарікати не приходилося.

Після вечері до нас прийшов заступник начальника й почав ознайомлювати з усіми в'язничними приписами, а пізніше припоручив нам вибрати старшого камери та ще й сам запропонував на це становище друга Шила, бо він уже третій раз у цій в'язниці і знав докладно всі в'язничні параграфи.

Того ж самого вечора я розхворівся, все тіло чомусь ослабло, очі підпухли, у вухах шуміло, а коли пройшовся по

камері, то впав на долівку. Друзі мене підхопили й положили на лавку, а друг Шило повідомив службового про мій стан і попросив, щоб він прислав лікаря. Оглянувши мене, лікар сказав, що я мушу бути перевезений до в'язничного шпиталю. Там мене покладали на ліжку, і я міцно заснув.

Коли пробудився пізно вночі, то побачив, що біля ліжка сидів санітар, який на моє велике здивування заговорив до мене по-українському. Почувши українську мову, я вельми зрадів, а санітар, знаючи моє прізвище, представився, що називається Смачило. При тому він зазначив, що вжив цю мову тільки з причини сну всіх хворих у шпитальній палаті, яких, до речі й не було багато, але прилюдно він мусить уживати польську мову, бо до цього зобов'язують в'язничні приписи. Просив, щоб і я достосувався до них. Незважаючи на це, ми одразу відчували, що обидва належимо до одного народу, що ми — брати.

Через кілька днів я подумав і сам зголосився, щоб мене поновно перевели до камери моїх друзів. Із допомогою Смачила, який ставився до мене дуже прихильно, я міг лежати в шпиталі довший час, але справа полягала в тому, що мені набридло перебування між поляками й ті безнастанні «цокання» та «пшикання». Моє прохання узгляднили й перевели мене до камери. Але я ще не встиг добре розглянутися довкола, як на слідуючий день з'явився службовий «пшодовнік», тобто старший тюремний службовець, прочитав моє прізвище й наказав мені йти з ним.

Усі в'язні підняли протест і почали допитуватися службового за причину, чому лише мене одного відлучують, але ніхто не знав суті справи й того, куди мене забирають. Тим часом службовий завів мене до подинчої камери, а вкоротці я довідався від «пшодовніка», що поліція з мого села надіслала начальникові в'язниці спеціальний протокол, у якому писалось про мою участь в українських політичних справах.

Перебування в камері-одиночці мене зовсім не турбувало. Я тримався спокійно, бо відчував, що довго в ній не пробуду, але час до часу надходили хвилини нудьги. На превелике щастя, я знайшов у матраці українську книжку «Тарас Бульба», прочитав її три рази й ледве не знав її напам'ять. А в перервах між читанням ходив по камері від стіни до

стіни, ходив тисячі разів і напевно зробив багато-багато кілометрів.

Таке траплялося зі мною щодня. А »пшодовнік« мав кожного дня таку службу: вранці о 6.00 годині — контролю ґратів, о 7.00 годині — обуд-виклик до молитви, о 8.00 годині — сніданок, після сніданку — чищення камери, в 11.00 годині — прохід по в'язничному подвір'ю, потім обід, вечеря тощо. Слідувала вечірня молитва й поновний огляд ґрат, після чого сирена гула до нічної тиші.

»Пшодовнік« бачив мене дуже часто, а моя культурна поведінка йому подобалася. Одного разу, почавши зі мною розмову, він запитав мене, чи я не потребую чогось для розради. Я не повірив йому спочатку й на його слова не зареагував, а він зрозумів у чому справа й почав мене ще більше шанувати. Однак, на моє превелике здивування, за кілька днів »пшодовнік« приніс мені українську книжку, в якій описувалися Дніпрові пороги, за що я йому щиро подякував.

НАШ ПРОТЕСТ

На другий день »пшодовнік« запитав мене, чи я маю бажання перейти до своїх друзів, бо якщо так, то він постається про мій перехід. Але при тому радив іще якийсь час почекати, кажучи, що моя камера розпочала протест проти заборони вживання української мови, й не знати, чим це все закінчиться. Відповів йому, що коли перехід є дійсно можливий, то я готовий до нього кожночасно.

Ще того самого дня я опинився в камері, з якої мене заборони, знову зустрівся з друзями й від них довідався, що згаданий протест уже триває два тижні. Щоденно різні в'язничні службовці відчиняли двері камери, й на кожний їх прихід старший у ній заповідав збірку у два ряди й мав привітати прибулого словами »Дзень добри, пане пшодовніку« (чи вжити якогось іншого титулу, в залежності від ранги прибулого), але українці не відповідали »дзеньканням«, а

говорили »Добрий день, пане передовику« (чи щось у цьому роді).

В'язничні службовці просили нас не робити так, бо вони будуть змушені зголосити про це начальникові в'язниці, який нас покарає. Один з них сказав, що служить у в'язниці 25 років, але ніколи ще не бачив і не чув чогось подібного, а другий додав, що начальник і так уже про все знає, при чому запитав, чи ми зрезигнуємо зі свого протесту. Коли почув одностайне »ні«, то сказав, що йому нас дуже жаль, але він про нашу поставу таки мусить зголосити начальникові.

Після обіду загула сирена, даючи знак, що до нашої камери прийде заступник начальника в'язниці. Друг Шило негайно вишикував нас у два ряди й наказав продовжувати початий протест далі й не заломлюватися, бо хто заломиться, того суворо покарають таки побратими. Всі стали »на струнко« й завмерли. По хвилині в дверях клацнув ключ, увійшов заступник і поздоровив нас словами »Дзень добри, панове«, а ми відповіли »Добрий день, пане заступнику«. Він три рази повторив своє привітання, й ми два рази відповіли »Добрий день«, а на третій відповіді не було взагалі.

Заступник начальника був інтелігентним чоловіком. Почав просити нас відмовитися від своїх протестанційних акцій, і при тому підкреслив, що не має права нас покарати, але коли прийде сам начальник, і ми йому не покоримося, то будемо покарані.

Наступного дня до камери справді прибув начальник в'язниці й так само, як його заступник, тричі вітався »Дзень... дзень... дзень«, а ми українською мовою твердо й відважно відповідали »Добрий день, пане начальнику«. Начальник був брутальною людиною, мав дуже поганий характер, тож почав уживати вульгарні слова й лягтися. Ми мовчки стояли в двох рядах і спокійно слухали доти, доки його брудна лайка не скінчилася. Тоді друг Шило попросив начальника, чи може промовити до нього кілька слів. Одержавши дозвіл, він сказав, що є старшим у камері й говорить від імені нас усіх. Наголосив той факт, що ми потрапили до в'язниці не за якісь там кримінальні злочини — грабунки чи мордерства. Ми є українські політичні в'язні і як такі відчуваємося ображеними, що начальник почав лягтися такими брудними словами.

Що ж торкається нашого протесту, то він ведеться нами в обороні своєї рідної української мови. Із нього ми не зрезигнуємо й розмовлятимемо цією мовою доти, доки будемо перебувати в цій в'язниці.

Вислухавши тверді й резолютні слова друга Шиля, начальник обвів нас усіх пильним поглядом, помітив наші незламні поставу й рішучість, горду українську поставу, тому зразу злагіднив. Сказав, що за нашу непідпорядкованість польським в'язничним приписам карає всіх двотижневою голодівкою і твердим ложем. Якщо б у між часі ми змінили свою настанову й достосувалися до правил, то кара буде знесена. На закінчення промовив »До відзеня, панове« і вийшов із камери.

Вкоротці після його відходу, четверо старших хлопчаків, які сиділи знами, мало не розплакалися й почали нарікати на решту. Ми зганьбили їх за це, ще й присоромили, потім почали піддавати їм ідейно-патріотичного українського духа, кажучи, що ворогові підкорятися ніколи не можна. Вкоротці наші молоденькі побратими зрозуміли свою помилку, збачнули, що всі ми є друзі тих самих долі й недолі, й уже без нарікань сприйняли покарання.

Наша голодівка практикувалася що другого дня, тобто одного дня ми одержували повний приділ харчів, а на другий — узагалі нічого. Два рази в тиждень нам передавали рідні з дому пакунки, але служба їх нам не передавала. Забирала все до магазину й мала ці пакунки доручити аж після відбуття нашої кари.

А покарання твердим ложем заключалося в тому, що вечорами, перед тим як іти спати, ми виносили на коридор усю постіль й лишали тільки голі дошки, на яких спали лише в підштанцях, а вранці приносили їх до камери й акуратно, по-військовому, застеляли наші »ліжка«. Слід зазначити, що в нашій камері панувала взірцева чистота, й ми утримували її не на чийсь наказ, а з власної волі, щоб показати польським наглядчачам нашу українську культуру. Тому ціла камера виблискувала порядком і свіжістю.

Польські інспектори або »пшодовніки« ані разу не звернули нам уваги на те, що в камері щось не в порядку. Коли приходили, то тільки водили очима довкола й, не сказавши

жодного словечка, зникали у дверях. Після нашого покарання, ми свobodно вживали свою рідну українську мову, а за свою тверду поставу дістали гратуляції і похвали від усіх польських службовців. Один із них навіть сказав, що розуміє нас і те, що ми ув'язнені за оборону українських ідеалів, а потім додав, що не є нашим ворогом, а працює у в'язниці тому, щоб заробити на щоденний хліб.

Знову ліниво потяглися дні за днями, але ми лінюхами не були. Завдяки тому, що між нами були освічені люди, ми використовували кожну вільну хвилину, щоб від них чогось навчитися й підвищити рівень своїх українознавчих або ідеологічних знань. Ми вчилися, але водночас всі нетерпляче очікували дня судової розправи, про що повідомлялося кожного особисто.

У СУДІ

Через шість тижнів Організація прислала мені оборонця, й коли він прибув до в'язниці, то службовий викликав мене з камери на зустріч із ним. Оборонець представився як Іванчик і сказав, що такі й такі люди прислали його мене обороняти. Він уже мав своїх власних свідків до моєї справи, а від мене хотів знати все те, що я зізнавав на поліційних допитах, і мої зізнання докладно записав. Потім спитав мене, чи я знаю, що він колись був моїм односельцем.

Я напружив свою пам'ять і пригадав, що дійсно в 1920 році я сидів із цим самим Степаном Іванчиком на одній шкільній лавці, а біля нас син учительки Славко. Всім нам тоді було по сім років. А коли старий Іванчик, батько Степана, перевозив мене з Кривого, то я навіть був у його хаті. На радість Степан мене обняв і втішився, що зустрівся зі мною, тільки пошкодував за оточення. Посипалися й попливли далекі спомини, але одверто говорити ми таки не могли, бо за нашими плечима стояв польський жандарм. Це було 18 жовтня 1938 року.

На закінчення оборонець сказав мені, що судовий розгляд моєї справи призначений на день 12 листопада, а коли працював зі мною, то запевнив мене, що цю справу він виграє, і я скоро опинюся на волі. Степан був сином священика, який, разом з родиною, у 1920 році виїхав із нашого села, тобто 18 літ ми не бачилися. Весь цей час він присвятив науці, вивчився на адвоката, тож не диво, що міг забути і шкільну лавку й мене, і Славка й багатьох інших тодішніх школярів.

Коли в'язничний службовий привів мене до камери, то всі зацікавилися причиною мого виклику. Друзі обступили мене з усіх сторін і почали допитуватися, а я з веселою усмішкою відповів їм, що моя судова розправа призначена на день 12 листопада й що я матиму оборонця, з яким 18 років тому сидів на одній шкільній лавці. Мої останні слова для всіх були несподіванкою, але друзі підкреслили, що я все своє життя пережив у несподіванках, тож ця остання для мене хіба не стане новиною.

Нарешті прийшов очікуваний день. В 11.00 годині ранку двері камери відчинилися, і службовий сказав мені, що коли я готовий стати перед судом, то мушу йти з ним. Усі — і друзі, і службовий — побажали щасливого судового висліду і скорого виходу на волю.

Службовий завів мене до судової залі й запровадив на призначене для відсудних місце. Сидячи на лаві як підсудний за участь у політичній маніфестації, я в душі počував себе гордим, і спокійним поглядом оглядав публіку, серед якої побачив багатьох своїх приятелів, односельців, двоюрідну сестру й п. Кукурудзу з Бережан. Присутні теж, незважаючи на те, що я малого росту, весь час із цікавістю споглядали на мою скромну особу. Моя присутність на лаві підсудних напевно пригадувала їм про те, що польські суди часто-густо засуджували на різні покарання тисячі українських патріотів, але цим не могли вбити їх незламних національних ідей і живучого духа.

Суд розпочався з того, що предсідник наказав усім встати, зі мною включно, а секретар прочитав судовий порядок, після чого назвав моє ім'я і прізвище та запитав, чи я дійсно є Михайло Рева. На моє ствердження, предсідник покликав

поліційного свідка, таємного польського поліціяї якого записавши, спитав чи він мене знає, а якщо так, то що він може про мене сказати.

Поліційний агент відповів, що я для нього відома особа, а тоді почав свої свідчення. Назвав дату й місце маніфестації, а тоді ствердив, що бачив мене на тому місці, де вона відбувалася, а пізніше на вулиці між церквою й таким то числом будинку. Сказав, що я приєднався до п'ятидесяти українських демонстрантів і кидав каміння на польську поліцію, а потім зі згаданої вулиці через іншу втікав до парку. Він назвав парк і його величину, а далі відмітив, що я, пробігши через парк, сховався в сусідньому будинку, але його господиня показала поліцаям місце мого перебування. Своє свідчення агент П. Яськевич закінчив словами, що поскільки він був очевидцем моєї участі в маніфестації, то мав право мене арештувати й це зробив, а потім, разом з іншим поліцаєм, відставив мене на головну поліційну станицю.

З черги свідчив поліційний слідчий, який мене допитував, і сказав, що в початкових зізнаннях я підтвердив свою активну участь в українській маніфестації, а також признався до членства в Організації Українських Націоналістів, однак пізніше відмовився від своїх попередніх зізнань і їх не підписав. Констатував, що тільки підписані підсудним зізнання можуть бути доказом його вини.

В тій хвилині мій оборонець встав, перепросив суддів і заявив, що слідчий подає проти мене неправильні свідчення, й це можуть підтвердити свідки оборони, але суддя дозволив слідчому продовжувати. Слідчий відзначив, що на чергових допитах я не промовив жодного слова й так тривало до самого кінця, тобто виходить, що ні до чого не признався взагалі. Суддя покликав до свідчення ще одного поліційного слідчого, який сказав також, що я не відповідав на його питання.

Суддя надав слово моему оборонцеві, й той покликав, як свідка, Марійку Бод. На запит судді, чи вона знає мене, Марійка відповіла, що знає дуже добре, бо ми сусіди і стрічалися кожного дня, а коли суддя спитав, що вона може посвідчити в мою користь, то сказала приблизно таке: »Як я довідалася, що підсудний перебуває у в'язниці, то сама зго-

лосилася до свідчень. На судовій залі почула, що підсудний був заарештований за участь у маніфестації, але це не відповідає правді, бо знаю, що він ішов до Бережан у приватній справі. Отож у суботу, 9 березня, я прийшла до хати підсудного і просила його вигнати наші коні разом на пасовисько, але підсудний сказав мені, що мусить іти до Бережан, щоб замовити п. Шевчука на виправлення кухні й будову печі. Говорячи таке, підсудний ані одним словом не згадав про якусь там маніфестацію, бо якби дійсно йшов на неї, то був би похвалився переді мною. Отже, хатні справи підсудного були набагато важливіші від цієї маніфестації».

Суддя ставив Марійці багато різних питань про моє особисте життя, але вона заявила, що їй не випадає й не личить говорити про чийсь приватні справи, тож предсідник сказав їй сісти на своє місце.

Слідували свідчення п. Шевчука: »Я знаю підсудного досить довго. Коли працював у селі Кривому, то він підійшов до мене і просив, щоб я виконав у його хаті певні роботи. Не будучи певним, коли матиму вільний час і можтиму виправити кухню та вимурувати піч, я сказав йому прийти до моєї хати в Бережанах, і тоді ми вияснимо та уточнимо справу. В неділю, 10 березня, о 10.00 годині ранку, підсудний прийшов до мене, і я прийняв його як клієнта. А тому, що я збирався йти до церкви, він виявив бажання піти зі мною. Коли ми йшли, то підсудний запитав мене, чому сьогодні так багато людей на вулицях, отже я мав певність, що про маніфестацію він нічого не знає. В церкві ми стояли поруч, і підсудний з ніким не говорив. Коли ж Богослуження скінчилося, то мерщій вийшли з церкви, скрутили цигарки й закурили, а тоді почули, що на майдані хтось промовляв. Невдовзі зчинилася бійка, й люди почали розбігатися. В метушні, яка створилася, я загубив підсудного й побачив його щойно сьогодні, в суді«.

Після переслухання всіх свідків, судді пішли на свою нараду, а коли повернулися, то предсідник сказав мені встати й почав читати вирок, у якому говорилося, що підсудний Михайло Рева не дав ніяких мотивів до звільнення його від кари. Польські поліційні свідки доказали, що власними очима бачили підсудного на маніфестації в Бережанах, що нею

керувала підпільна Організація Українських Націоналістів. Опісля він кидав каміння на польську поліцію, чим виявив своє вороже ставлення до польської держави та її урядових чинників, а потім утікав від поліції, яка його арештувала й ув'язнила, а сьогодні привела сюди, на судову розправу. Згідно з параграфами карного кодексу польської держави (тут були названі відповідні числа) суд засудив підсудного Михайла Реву до ув'язнення терміном шість місяців, але поскільки він два місяці вже відсидів у в'язниці, то йому лишається ще чотири місяці. Коли ж підсудний не погоджується із проголошеним вироком, то має право внести відклик до вищого суду.

На судовій залі зчинився рух. До мене підійшов мій оборонець, потім приступили односельці, і в'язничний »пшодовнік« лишив мене з ними на досить довгий час, так що я мав добру нагоду обмінятися думками із друзями і приятелями. Коли ж він підійшов, щоб забрати мене до в'язниці, то всі почали прощатися, а моя сестрінка Марійка й жінчина сестра Ганя та ще кілька дівчат розплакалися.

Я був зворушений дівочими слізьми у глибині душі, але назовні цього не виявляв, бо мені, як українському політичному в'язневі, було б соромно показати якусь внутрішню слабкість, а тим більше заплакати. В між часі мої приятелі пхали до кишень »пшодовніка« все, що могли, — цигарки, горілку, а під полу — навіть книжки, й усе це він заніс до призначеної для мене камери-одиночки ч .2.

ЗНОВУ В ТЮРМІ

Я знову у тюрмі. Камера з малесеньким вікном, і доволу царює моторошна тиша. В ухах іще лунають голоси односельців, хотілося мені бачити їх знову, але коли вдивлявся у простір перед собою, то бачив лише напівтемряву в камері, а, вслухаючись, не чув абсолютно нічого. Жодного звуку. Почав переглядати наголовки книжок, і саме в цій

хвилині кухонний службовий приніс мені ріденьку в'язничну юшку. Її я з'їв, але вже від вечері відмовився. Зробив це не тому, що мав намір чинити бойкот або розпочинати голодівку, а з тієї простої причини, що друзі передали мені багато пакунків, і харчів я мав на кілька тижнів. Тим часом службовий, не зрозумівши мене, зголосив мою відмову старшому »пшодовнікові«, кажучи, що я розпочав голодовий протест у зв'язку зі сьогоднішнім засудом.

Почуваючись утомленим, я поклався на тюремну прічу й досить твердо заснув, але довго спати мені не довелося, бо двері камери відчинилися, й вечерю принесли мені аж троє службовців. Роздратований тим, що вони мене розбудили, я гостро сказав їм, щоб від мене відчепилися й забрали свою вечерю геть. Службовці відійшли й напевно були переконані, що моя »голодівка« є таки правдивою, а я вже не міг заснути аж до самісінького ранку. Лежав, кури́в, пригадував, мріяв. . .

Вранці, після першої перевірки в'язничних ґратів, заговорив радіовий голосник, і я почав прислухатися до передаваних вісток. Почув, що карпатські січовики далі змагаються за волю Срібної Землі. Але цього було мало. Душа стрепенулася, й мені шалено захотілося добути якимсь чином українську газету, щоб докладніше довідатися про події в Хусті, про героїчну боротьбу українців із мадярами та про інші новини, зв'язані з Карпатською Україною.

Наспіла година сніданку, що його служба розвозила по всіх камерах. Коли я почув звук ключа у дверях моєї камери, то мерщій ліг на прічу і вдав, що сплю. В камері з'явився старший »пшодовнік«, підійшов до мене й порухав за плече, а коли я розплющив очі, то запитав, що зі мною діється. Вчора було аж два зголошення, що я відмовився прийняти вечерю, а якщо таке станеться із сьогоднішнім сніданком, то вийде велика неприємність. Коли ж я сказав йому, що постановив розпочати голодівку як протест проти вчорашнього неправильного засуду, то »пшодовнік« порадив мені скомунікуватися зі своїм адвокатом для внесення відклику до вищого суду, бо голодівка, як така, мені нічого не pomoже.

Послухавши його, я прийняв сніданок, бо, кажучи правду,

навіть на думці не мав голодувати, а просто хотів роздратувати в'язничну службу. Що ж торкається »пшодовніка«, то він був дуже вдоволений з моєї слухняности та з того, що я його »пошанував«. Із того дня він допомагав мені, чим міг, приносив до камери українські книжки, часописи й папір до писання, так що на нудьгу нарікати не доводилося.

Час до часу мене відвідували мої приятелі, приносили новини, інколи навіть дуже сумні, розповідали про непослабну боротьбу ідейних українських патріотів, про численні їх арешти, засуди й ув'язнення. А через кілька тижнів до моєї камери привели одного мудрого і стійкого українця, якого я знав особисто, тож наша в'язнична зустріч була дуже прийнятною й радісною.

Друг Кавун оповів мені про свій арешт і про тортури, які зазнав від польської поліції за те, щоб був співвиконавцем важливої підпільної акції. Його »засипав« один слабодух, але перейдені на допитах знущання не заломили духа завзятого націоналіста й хоч він не визнав своєї співучасті в акції, то все одно польський суд засудив його на два роки в'язниці, з яких йому лишилося відбути ще місяць.

Через кілька днів, коли ми вже наговорилися вдосталь, друг Кавун сказав мені, що від сьогодні буде менше говорити, а більше читати і вчитися, що я повністю зрозумів. Однак в перервах між наукою він знову починав розмови, сипав жартами й розказував різні цікаві історії, так що понурі та безрадісні тюремні будні проминали непомітно.

АПЕЛЯЦІЯ Й ВОЛЯ

Мій оборонець подав апеляцію в моїй справі на розгляд вищого суду, і я чекав місяць часу на виклик. Чекав нетерпляче, маючи в душі надію, що апеляція допоможе мені вийти на волю, на ясне світло з тієї сірої камери, яка вже починала мені ставати огидною.

Так воно й було. Українська пословиця каже, що »хто тер-

пить, той спасений», тож і моє спасіння прийшло. 5 січня 1939 року мій оборонець п. С. Іванчик прибув до в'язниці, й ми разом пішли до вищого суду, який звільнив мене з вини й кари. Я розпрошався з ненависною в'язницею й вийшов на волю, а друг Кавун був звільнений на самий український Свят-Вечір, так що для нас обидвох Різдвяні Свята стали щасливою несподіванкою.

Слід відмітити, що моє звільнення я у великій мірі мушу завдячувати своєму оборонцеві. Коли лава присяглих завагалася з вироком у моїй справі, він використав нагоду й почав говорити про те, що на суді подав багато доказів моєї невинності, бо я жодним кримінальником не був, а з маніфестацією сталася якась прикра помилка. В усякому разі — винний я чи невинний, — але думаю і мрію про те, щоб провести Різдвяні Свята в родинному колі й потішити свою дружину та п'ятилітню донечку, які так хочуть бачити чоловіка й батька за святочним столом.

Розсудлива промова оборонця зробила своє діло. Серця членів лави присяглих і судді зм'якли, й він сказав мені йти додому, до своєї родини та разом святкувати. Виглядало на те, що я діставав тимчасову відпустку з в'язниці, але насправді це було цілковите звільнення.

Коли повернувся до своєї хати, то застав у ній багатьох приятелів і друзів, які порядкували на моїй господарці й поробили все, що було потрібне на Свят-Вечір і на Різдво Христове: приготували обрік для коней, пашу для корови, нарізали дерева на паливо, навели порядок у стайні і зробили багато дечого іншого, що треба було на три дні свят. Тепер вони відпочивали, й коли я з'явився у дверях та привітався, всі невимовно зраділи й почали доповідати про все, що робили і зробили в часі моєї відсутності.

А я, слухаючи їх, був зворушений їхньою допомогою, їхніми добрими серцями й не міг знайти потрібних слів, щоб висловити їм свою безмежну вдячність за пам'ять про мене та про мою родину.

Наступного дня я робив кінцеві приготування до Свят-Вечора, бо сподівався прибуття друзів і хотів їх належно погостити, аби бодай тим віддячитися їм за їхню велику прислугу. Справді, друзі прийшли, й то не менше п'ятнадцяти

осіб. Посідали за стіл, і всі страви нам дуже смакували. Провели Свят-Вечір у родинно-дружній атмосфері й колядували до самісінького ранку, але спати вже не було часу, бо залунали дзвони, які кликали нас на Різдвяну Утреню помолитися за багатьох наших побратимів, що перебували в підпіллі й каралися в польських в'язницях.

Коли повернулися з церкви, знову засіли до столу, трапезували, співали колядки, потім трохи відпочили й гуртом рушили до читальні «Просвіти», щоб поздоровити друзів і подруг традиційним привітом великого християнського свята «Христос Родився!» й почути у відповідь «Славимо Його!».

Різдво Христове проминуло щасливо, повільно пройшла зима й настала весна, яка нагнала починати необхідні польові роботи. Треба було працювати й на господарстві, а, крім того, продовжувати непослабну боротьбу з польськими окупантами, які все сильніше й сильніше затискували своє ярмо. Отож праці не бракувало на всіх відтинках.

СЕРЕД ПІДПІЛЬНИЦЬ

ОУН і далі вела безкомпромісову боротьбу за волю України, і кожний свідомий українець це розумів та підтримував її всіми можливими засобами, а я не відставав від загалу й лишався позаду. В підпільній криївці моєї хати геройські дівчата продовжували друкування тисяч різноманітних брошур і листівок, які великими посилками відсилалися по всіх-усюдах.

Часто-густо траплялося так, що бракувало працівників для складання такої великої кількості літератури, то підпільниці запрягали до праці мене, і я їм радо допомагав. При тому завжди знаходив хвилинку часу, щоб переглянути бодай нашвидкуруч те, що в брошурах і листівках писалося, й уривки текстів лишалися в моїй пам'яті, підвищуючи свідомість. Час до часу до криївки приходили два високопоставлені і добре вишколені пропагандисти, які дискутували з

підпільницями на різні організаційно-політичні теми, а я з цікавістю до цих дискусій прислухався.

Пам'ятаю випадки, коли підпільникам приносили організаційні накази та доручення дванадцятилітні хлопці або дівчата. Очевидно, вони мусіли бути синами ідейних українських патріотів, і їхні батьки напевно запевнили Організацію, що сини й доньки ніколи не зроблять ніякої помилки та не вчинять зради супроти неї.

Старша звенова підпільниць Чорнява перебувала в моїй хаті вже довший час, відповідала за всіх і все, тож коли прибули нові дівчата, то вона відразу представила мене їм як господаря хати, а опісля ми обидвоє повели їх до криївки, яка їм дуже подобалася. Про те, як ця криївка була влаштована й удекорована, я вже згадував попередньо, тож повторюватися не буду, зазначу лише, що підпільниці мали в мене всі вигоди.

Новоприбулі молоді дівчата були безмірно втомлені і страшенно забруджені, бо кілька днів блукали лісовими стежками та яругами. Щоб освіжити їх, Чорнява гріла воду в казані на кухні, а я носив її відрами із криниці й наповняв ванну, яка стояла в корівнику. Підпільниці почали купіль, у часі якої я зайнявся готуванням вечері. Коли ж вони вже викупалися, перебралися в чисту одержу й потаємним ходом дісталися до кухні, то здалися мені справжніми янголами.

Для забезпечення від евентуального наскоку поляків кількох друзів тримали назовні стійкову варту, а ми, не гаючи часу, взялися до вечері. Підпільниці були виголоджені, тож смачно заїдали спочатку холодець, відтак смажену капусту з шинкою, а потім пили каву із солодким печивом.

Звенова Чорнява й ще три підпільниці перебували в моїй хаті вже понад рік часу, творили для мене немов би рідню, і я ставився до них, як до сестер. А новоприбулі дівчата покищо не мали сміливости, й тоді Чорнява посипала жартами, вказала їм на мою всебічну гостинність, підкреслила те, як я допомагав підпільницям у всьому, навіть у їхній праці. Наприкінці сказала новачкам, щоб почували себе як удома, бо господар добре розуміє жарти та навіть і докори, якщо вони трапляються.

Згодом почала оповідати дівчатам, що коли я потрапив до

в'язниці, то ті підпільниці, які стаціонували в моїй хаті, були змушені перенестися до інших криївок, але на протязі півроку згадували мене безперервно й безмірно тужили як за мною, так і за моєю криївкою, бо нічого кращого не зустрічали ніде, або навіть подібного. Відмітила також, що кожного дня вони молилися до Всевишнього, щоб допоміг мені пережити всі тюремні невігоди і скоро повернутися додому, бо це вможливило б і їм поворот до моєї щасливої криївки й дальшу працю для добра підпільного руху та для України.

Коли вечеря скінчилася, Чорнява підкреслила, що таких смачних страв і такої приятельської атмосфери підпільниці не бачили вже довгий час, тому від імені всіх дівчат подякувала мені за гостину, подякувала так щиро й сердечно, що на її очах від радості виступили сльози.

Вечеря відбувалася в малій кімнаті, яку ми перетворили на кухню і яка знаходилася між двома іншими кімнатами. Одиноке її вікно було щільно заслонене, маленька ляпчочка ледь-ледь блимала, й це все створювало якусь таємничість. Не диво, отже, що в розмові між собою дівчата часто переходили на шепіт. Цього не раз вимагали закони підпілля, і коли я дивився на порухи дівочих уст, з яких не вилітало жодного звуку, мені здавалося, що всі підпільниці — німі. Лише вряди-годи, із причини якогось жарту чи дотепу, буйні молодечі груди здригалися від реготу, й тоді дівчата закривали долонями уста, щоб утишити звуки.

Після вечері підпільниці розсілися, де котра могла, а новачки почали оповідати про свої довгі й важкі мандрювання по околиці. Їх викрила польська поліція й за ними гналася, але по якомусь часі згубила їхній слід. Небезпека минула, а зв'язковий, котрий вів їх, добре знав терен і те місце, де стоїть моя хата, тому старався добитися до неї якнайшвидше й нарешті дівчат привів.

З черги подруга Чорнява попросила мене оповісти про мої в'язничні пережиття та про перебіг судової розправи, і я розказав у найголовніших рисах усе те, що дівчат могло цікавити, що мене спіткало в тюремних мурах і на судовій залі.

Час минав хутко. Надходила ніч, а тому, що новачки були страшенно змучені, то Чорнява дала їм умовний знак, прис-

тавила драбину до входу на горище й полізла по ній перша, а за нею потяглися шнурочком, наче гусенята, підпільниці. Коли вже були нагорі, то через дверцята всі побажали мені шепотом доброї ночі. Напевно заснули одразу, тільки покладали голови на подушки, а що їм снилося — не знаю.

Наступного ранку, тільки перші проміння сонця впали на землю із-за сивастої хмарки, я пробудився. Швидко зірвався з постелі, вмився й, навіть не снідаючи, почав господарювати на обійстю: наклав худобі в жолоби паші, птаству розкинув зерно, видоїв коровину й виконав багато інших робіт, а коли все скінчив, то сонечко підбилося вже досить високо. Зненацька промайнула думка приготувати сніданок для дівчаток, які так віддано працюють для добра і слави українського народу і проводять свої підпільні будні у вічній небезпеці.

Стрімголов метнувся до кухні, зварив пшоняної каші на молоці й насмажив яєшні, а коли все було готове, видряпався по драбині на горище й застукав до дверцят. Мав певність, що дівчата ще сплять, але помилився. Дверцята негайно відчинилися, й підпільниці шепотом привіталися зі мною. Запитав, чи вони вже одягнені й, одержавши стверджувальну відповідь, виліз наверх. Дівчата вже давно не спали, сиділи біля вікон, вигрівалися на сонці й оглядали зацікавленими оченятами довкільний краєвид.

Я приніс їм велике відро холодної води й рушники, щоб освіжилися, а опісля доставив сніданок, який для них приготував. Саме у цьому моменті з візитом до підпільниць прийшли двох друзів — Ясень і Сірко. Ми зналися ще від дитячих літ, обидва вони часто відвідували мою хату й були підпільними пропагандистами. Друг Сірко розмістив стійкових на обсервацію, а коли впевнився, що довкола все в порядку, тоді з підпільницями почалися розмови на важливі організаційні теми.

Члени і членкині Організації Українських Націоналістів, які приїжджали до моєї хати, або перебували у кріївці, належали до грона справжніх героїв. Це були люди з твердими характерами й незборним національним духом. Вони не боялися нічого й нікого, витримували мужньо і стійко всі небезпеки підпільного життя, їх не могли зламати жодні тортури в

польських катівнях, ніякі допити і знущання — вони стояли до кінця в могутніх лавах непоборних когорт українських націоналістів-революціонерів.

Я захоплювався підпільницями і їхнім безмежним патріотизмом. Жіноча тендітність відходила на задній плян, а в моїй криївці я бачив завжди непокірних і волелюбних орлиць, які впевнено розправляли свої крила й летіли в соняшні простори, до світлого ранку рідної землі, до голубих висот безмежного українського неба. Правда, й підпільниці, й підпільники часто змінювалися. Одні відходили, інші приходили, але всі вони були моїми братами й сестрами, борцями за здобуття волі й незалежності рідній Матері-Україні. Тож їх я не забуду ніколи!

ВІЙНА Й РОЗВАЛ ПОЛЬЩІ

Першого вересня 1939 року, неначе грім з ясного неба, вдарили гармати, пронизливо завили літаки, й німецькі армії почали нищівний наступ на Польщу.

Війна! . .

Це слово, хоч і жорстоке, породило в наших душах і серцях надії на краще майбутнє, на омріяну волю.

Несповна за три тижні Польща перестала існувати, а зі сходу на західноукраїнські землі посунули війська комуністсько-більшовицьких «визволителів». Наш станичний скликав у клуні Брикайчика надзвичайні сходини, на які прийшли майже двісті осіб — старших і молодших, і кожний приніс зі собою зброю, яку мав. Один з членів ОУН виголосив запальну промову, й так була організована самостійна українська міліція, станиця якої знаходилася на залізничній станції.

А мені трапилася пригода, про яку я навіть не снів. Одного дня до мене прийшли два друзі, з якими я сидів разом у польській тюрмі. Погода була тепла й чудова, тож нам спало на думку взяти ровери й відбутися прогулянку. Не

встигли ми від'їхати від моєї хати й на сто метрів, як побачили перед собою двох мужчин, які виглядали жебраками. Спочатку не звернули на них жодної уваги, й нам було байдуже хто вони, але коли порівнялися з ними, їхні обличчя видалися ам знайомими. Вдали, що «жебраків» не впізнали, але між собою погодилися, що це були два начальники з Бережан — в'язничний і поліційної станиці.

На роздумування не було часу, бо вони простували до села, а краще спіймати їх перед селом, щоб не побачили селяни і не вчинили якогось руху. Я прожогом метнувся до хати і привіз довгого мотуза, а мої друзі тим часом під'їхали до «жебраків» і наказали їм підняти руки догори. Вони слухняно виконали наказ, але не дивилися нам в очі прямо, лише зиркали на нас, мов би злодії, з-під лоба. Кольори їхніх облич безперервно мінялися, — то червоніли, то блідли, а самі вони прийняли вигляд покірних ягнят.

Тоді ми спиталися їх, чи панове-начальники нас не пізнали. Напевно не забули трьох українських політичних в'язнів, які сиділи за мурами польської тюрми. А я показав пальцем на Кузінського й саркастично відмітив, що мене він таки мусить пам'ятати, бо ми стрічалися в Бережанській в'язниці двічі. Опісля звернувся до начальника поліції Мешковіча, кажучи, що і йому моє обличчя повинно бути знайомим, бо при першій же зустрічі він мене частував своїм п'ястуком.

Мешковіч помітно змішався, але заговорив до мене по-українському. Визнав мої слова правдою, а потім почав на всі лади вибачатися переді мною за заподіяну кривду. На це друг Сірко сказав, що він, може, й не сподівався поновної зустрічі, а при тому пригадав колишньому начальникові знану українську прислів'я про те, що гора з горою не сходиться, а чоловік із чоловіком таки зустрінеється. Так, власне, сталося тепер.

І ця несподівана зустріч була цікава. Ми трьох, які нещодавно були здані на ласку чи неласку обидвох начальників, тепер стояли перед ними як справжні українські поліційні детективи. Наші лиця були суворі, але ми ставилися до поляків лагідно й по-інтелігентному, щоб цим продемонструвати свої чесноти й українську культуру.

Розмова відбувалася українською мовою й у витриманому

тоні, проте начальники, маючи багаторічний поліцейний досвід, розуміли добре, що наша лагідність лише зовнішня, а в серцях палає ненависть до них, як до запеклих ворогів українського народу. Незважаючи на це, обидва вони трималися спокійно, по-поліцейному, й назовні не виявляли ніяких ознак страху.

Згодом заговорив Мешковіч. Він визнав і свою вину, й Кузінського перед нами, українськими революціонерами, які належали до ОУН, і за це були арештовані та запроторені до польської в'язниці, де ми не бачили людяности, а тільки ворожість. Опісля почав просити, щоб ми були людяні й помилювали їх, тоді вони присягнуть і перед нами, й перед Україною, що доки житимуть не заподіють нікому з українців найменшої кривди. . .

Ми мовчали, Мовчали й дивилися на двох польських панів, які ще недавно пописувалися своєю владою й могутністю. Мешковіч розсилав по всіх-усюдах своїх поліцаїв, наказуючи їм арештовувати якнайбільшу кількість українських ідейних борців-революціонерів. Їх приводили на поліцейну станицю й жорстокими тортурами відбирали здоров'я, а часто навіть і життя. Що ж торкається Кузінського, то він сидів у своєму кабінеті за бюрком і наказував тюремним »пшодовнікам« жорстоко карати ув'язнених мучеників — синів і дочок непокірної України.

Обидва поляки були середнього росту і кремезної будови, з гладкими обличчями й широкими носами, вгодовані українським хлібом. Але тепер вони вже не мали колишнього панського вигляду: були одягнені у дрантиве лахміття й подерті капелюхи, босі, із черевиками на раменах і торбами. Одним словом, замаскувалися добре.

Мовчанку перервав Кузінський, запитуючи, що ми думаємо з ними зробити. Відповіли, щоб заховували спокій. Звільнити не можемо, бо цим осоромили б себе й перед Організацією, і перед українським народом. А коли б таке вчинили, то стали б справжнім посміховищем. Тому сказали, що поведемо обидвох на український революційний суд, нехай він вирішує їх дальшу долю, хай судить так, як вони судили українських патріотів.

Я забрав усі ровери й попростував до хати, а коли вер-

нувся вже з підводою, то застав поляків зв'язаними. Висадили ми їх на підводу і рушили на залізничну станцію, до станиці нашої тимчасової оборонної міліції. Під час подорожі розмова не клеїлася, але ми все таки сказали затриманим, що за ними не слідкували, ані не думали їх зустріти, а якщо зустріли, то в тому повинна бути Божа воля. Що буде далі — нас не торкається. Їхньою справою займеться суд, а ми матимемо чисте сумління.

Невдовзі прибули до станиці і здали заарештованих комендантові. Почалися допити, які тривали довгий час, і ми, не дочекавшись кінця, від'їхали. Чи дістали поляки в шкіру так, як ми діставали від них не знаємо, але опісля чули, що після розгляду справи комендант пустив обидвох на всі чотири сторони. Напевно подалися до Румунії, куди тяглися валки польської урядової шляхти, яка втікала і від німців, і від большевиків.

БОЛЬШЕВИЦЬКА ОКУПАЦІЯ

Червона армія заливала Галичину й чимраз далі просува-лася на захід. Довжелезні колони советських військ переїхали й через мої околиці. А невдовзі з'явилася »нова влада«. Прибули всіляких ранг партійці, комсомольці, пропагандисти, енкаведисти, міліціонери.

Москалі відразу взялися до свого діла. Людей зганяли на мітинги, де советські пропагандисти кричали на всі голоси, що червона армія визволила західніх братів-українців з-під гніту капіталістичної Польщі, що ця Польща вже більше не існує і що на західноукраїнських землях розпочнеться нове життя. А водночас московсько-большевицькі агенти, знаючи, що в Галичині існує широко розгалужена сітка ОУН, почали розшукувати її провідних членів та українців-патріотів.

Кожну особу, прізвище якої було у списках або запідоз-рену у приналежності до ОУН кликали до сільради, яка пе-редавала їх у руки слідчим НКВД, звідки вже ніхто не по-

вертався, бо починалися безконечні допити, катування й тортури, потім справи опинялися в суді, а підсудних розстрілювали або вивозили в Сибір. Тоді прийшов наказ не зголошуватися в сільраді, а у випадку появи большевицьких післанців утікати з дому й іти в підпілля.

Москалі скоро зрозуміли в чому справа, збагнули, що мають до діла з міцною націоналістичною організацією й застосували тактику вербування слабодухих українців, які ставали большевицькими агентами, йшли на вислужництво новим окупантам, сліdkували за діями своїх власних братів і сестер та видавали їх енкаведистським катам.

Трапилось, що один провідний член Організації Українських Націоналістів, Мальчук, пішовши на службу московським окупантам, видав їм сорок активних українських революціонерів, у тому числі вісьмох з нашого села. Змовившись з москалями, цей мерзенний запроданець скликав сходини членів ОУН, а перед тим подав большевикам час і місце їхнього відбування. На зібраних наскочив великий загін енкаведистів, і всі учасники були заарештовані та оставлені перед суд. Мальчук передав сліdkим велику кількість організаційних документів і сам свідчив проти членів ОУН.

Кілька з них мали слабкі характери, заломилися на допитах, призналися до вини й навіть свідчили проти решти підсудних. Одначе, 37 одчайдухів, усі як один, видержали тортури сліdkих, не зрадили Організації, ані українського народу й до вини не призналися. Все ж таки їх судили. Суд відбувався при замкнених дверях, а судді, базуючись на зізнаннях вислужника Мальчука, проголосили свій вирок — десять років заслання в табори важкої примусової праці для кожного.

Є відомості про те, що після засуду чотирьох підсудних замордувала в'язнична служба в Козовецькій тюрмі. Решта була вивезена до в'язниці у Скалаті й там затримана до часу вивозу в Сибір, але зреалізувати цей вивіз большевикам уже не вдалося, бо перешкодили грядучі події. Та про це згодом.

Настав 1940 рік і позначився загостренням боротьби Організації Українських Націоналістів із комуно-большевицькими загарбниками. Частішали вивози окремих осіб або й цілих родин у Сибір, чимраз то більша кількість українсь-

ких патріотів переходила в підпілля, здобуваючи зброю нападами на вояків червоної армії чи енкаведистів. Треба було обороняти населення від жорстокого терору окупантів. Озброєні по зуби бойовики не сиділи на одному місці, а безперервно рейдували, щоб замести за собою сліди.

Але большевики не дримали також. Групи енкаведистів грасували по селах, їздили від хати до хати з наїженими на крісах багнетами, вичитували українським сім'ям вироки чи накази советської влади й забирали їх у незнане. Тоді всюди відбувалися трагічні сцени, лунали зойки й ридання, а підпільники, дивлячись або чуючи, що їхні родини впали жертвами московських катів, злісно затискали п'ястуки. Не завжди можна було діяти, з огляду на величезну перевагу наїзників.

Їхній терор тривав усю зиму, а з приходом весни для підпільників покращали умови для оперативної діяльності. Організовувалися міцні групи, які перебували в лісах і з них вели свої акції, наганяючи страх на большевиків. Малолітні хлопчики й дівчатка часто ставали добровільними зв'язковими, розвідниками й інформаторами. Вони повідомляли про наближення ворогів, приносили різноманітні вістки, а також і харчі, що у великій мірі підтримувало бойовиків і фізично, й морально. Такий стан протривав до червня 1941 року.

ВІЙНА, МОБІЛІЗАЦІЯ І ВТЕЧА

Раннім-ранком 22 червня 1941 року почалася німецько-советська війна, й майже безпосередньо після цього я дістав від большевицького воєнного комісаріату мобілізаційну карту з наказом негайно прийти до сільради. Виходу не було. Почав збиратися в дорогу й до валізки поклав додаткову блузу і штани. Цим я заздалегідь приготував себе до втечі, бо відразу постановив при першій же нагоді дезертувати з червоної армії.

Побачивши це, моя дружина, яка повернулася до мене в

1940 році, сказала, що додаткове убрання мені не потрібне, й викинула його з валізки, а я вхопив одяг у руки знову та поклав на попереднє місце. Між нами почалася досить гостра суперечка, але щоб не дійшло до більшої сварки, я похапцем вибіг з хати. За мною вслід полетіли прокльони, а вкінці я почув жінчине побажання, щоб мене на фронті не минула перша куля. Таке незвичайне «благословення» дала мені власна дружина, і його я не забув. . .

У сільраді зібралися нас дванадцять, і всі були відтранспортовані на збірний пункт до містечка Козови, де зразу ж одержали військову большевицьку уніформу. На другий день до чоловіків прибули їхні дружини, до хлопців — матері й сестри, а мене відвідали тільки двоюрідні сестри. Моя ж дружина навіть носа не показала. Мене це вразило до глибини душі, але я не з тих, що плачуть. . .

Коли настала ніч, советський військовий конвой відвіз усіх рекрутів під Тернопіль, до місцевості, яка називалася Гаї Великі. Тут, у великому парку, для нас уже були приготовані намети. Нашу дванадцятку приділили до однієї сотні (по-московському роти) якогось там полку, де всі старшини й підстаршини були жидки. Кожний з них носив пістоля, а на грудях перевішену через плече «фінку». Вони записали нас у свій реєстр і повели до кухні. Перший кухонний харч був навіть смачний, а пізніше ми діставали якусь зіпсовану рибу й черствий хліб.

Почалися різні рідні вишколи. З раннього ранку й до пізнього вечора ми відбували теоретичні заняття, на яких советські старшини безперервно товкмачили нам советську конституцію й різні військові параграфи, кричали про непереможність червоної армії тощо. Нас називали «галічанами» і завжди тримали на оці. Ніхто з нас не міг одинцем відійти від гурту. Оточення не виглядало на військове, а мало характер концентраційного табору.

Через два дні німецькі літаки виявили наш табір у парку, але його не бомбардували, лише обмежилися до інтенсивного обстрілу бортовою зброєю, чим викликали загальну паніку. Вона помітно зросла тоді, коли прийшла вістка про наближення німецьких військ. Одного дня вранці команда табору отримала алярмовий наказ негайно залишити табір. Нас ви-

шикували в маршову колону трійками, на кожних дев'ять стрільців призначили одного конвоїра й заповіли, що кожний, хто вийде з колони, дістане кулю в лоб. . .

Під палючими проміннями сонця ми промаршували через кілька сіл. Усім нам немилосердно докучала спрага, але коли селянки зближалися до колони і пропонували воду, то конвоїри їх відганяли. По полудні вже й советчики не витримали, почали брати від жінок жбанки з водою й нам давали пити, але з рядів і далі не дозволяли виступати.

Так ми дісталися до якихось хуторів під Скалатом. На головній дорозі панували справжні Содом і Гомора. Тут збилися докупи кілька військових обозів, які загородили один другому шлях і не могли продовжувати дальшого відступу. Всюди несамовита метушня, страшний клекіт, чутно прокльони й московську лайку. До нас поновно наблизилися жінки з водою й запропонували мені та моїм друзям утікати, а вони нас переховають. Я відповів, що час до втечі ще не наспів, та й обставини не є відповідні. Тримав себе зовсім спокійно й холоднокривно. Постановив утікати тоді, коли настане слушний момент, і твердо вірив у своє щастя.

Коли проходили через місто Скалат, то бачили всюди повно большевицького війська, і я збагнув, що й тут утікати не можна, бо в місті важко буде переховатися. Краще це зробити в якомусь селі. Десь перед вечором наша частина пробилася через місто й наблизилася до села, яке подібно до мого, називалося Криве. Тут іще за небіжки Польщі я був зі зв'язком і мав багатьох знайомих, але й цим разом не було можливості для втечі.

Вона виринула щойно тоді, коли наша частина вийшла на дорогу, що тяглася попід ліс. Тому, що вона також була забита поспішно відступаючими військовими колонами й обозами, то нас відтиснули під самий ліс, який від дороги відділяв досить глибокий рів. Сонце вже сіло, довкілля почало затягатися павутинням сутінків, і голову прошила блискавична думка, що слухна пора прийшла. В метушні я подав своїм друзям знак, мовляв, хто хоче, хай слідує за мною. Коли ж вони не виявили рішучості до втечі, тоді я раптово присів, скочив скільки було сили і, як валок, скотився в за-

рослу кущами яму. Тут причаївся й пильно вслухався в усе, що діялося довкола.

По якомусь часі переконався, що конвоїри не зауважили моєї втечі, але задля власної безпеки пролежав у цій глибокій ямі аж до самісінького ранку. Тому, що я мав зі собою цивільний одяг, то скинув советську уніформу і »змінив обличчя«. На превеликий жаль, у мене була обстрижена голова, яка говорила сама за себе, тому я ніде не міг »парадувати«. Якби хотів її прикрити, то мусів би вжити для цього червоноармійську »фуражку«, а це до нічого доброго не привело б, тому що довкола вешталися енкаведисти і всяка большевицька голота. Вони мене одразу викрили б.

Уранці я проснувся на край лісу, одначе не бачив можливости пробитися до села Кривого. Біля лісу був лан пшениці, й у ній я просидів аж до вечора. Сонце пекло так немилосердно, що важко було дихати, справа жахливо палила губи, але я витерпів усе до вечора, а коли стемніло, щойно тоді дістався до Кривого. Там знайшов своїх приятелів, які були вражені моєю появою, але прийняли мене дуже гостинно, і в них я переночував.

У місті Скалаті вже функціонувала німецька поліційна комендатура, й мої господарі дорадили мені, щоб я пішов туди й попросив перепустки. Я так і зробив, але коли увійшов до приміщення комендатури, то на коридорі зустрів українського поліцає. Після кількох слів, він порадив мені втікати звідси якнайшвидше, бо хто з вояків червоної армії зголошується в комендатурі, того німці не випускають, а скеровують до таборів військовополонених.

Звичайно, така перспектива мені не усміхалася, тому я послухав його поради й поспішив залишити цей непривітний будинок. Попростував у напрямі свого села, скористав з того, що мене кілька разів підвезли проїжджаючи господарі, й у Святу Неділю, о 2.00 годині дня, був уже вдома.

В дорозі стрінув чоловіка, який, подібно до мене, також утік з червоної армії, тож запросив його до хати, щоб голодного погостити. Коли ми зайшли до хати, то в кімнаті застали мою дружину, але вона, побачивши нас, не промовила жодного слова не тільки до мене, але й до мого побратима. Той одразу зрозумів, що »шафа не грає«, коли рідна жінка

вітає свого чоловіка, який щасливо вирвався з московсько-большевицьких пазурів, такою холодною байдужістю.

Я оповів йому, що коли виходив з хати на війну, то вона побажала мені, щоб на фронті я дістав першу ж кулю. Бачачи поведінку дружини, чоловік мені повірив, але сказав, що я є дуже терплячий, бо такої жінки він у своїй хаті не тримав би ані хвилини.

Звичайна річ, я мав усі підстави вигнати її зі своєї хати, але чекав і спостерігав, що вона чинитиме далі. Вкінці дружина переді мною дуже провинилася, я мав усього забагато і далі спільне життя було неможливе. Ми знову розійшлися і жінка перейшла до своїх батьків. Про це не варто писати, але фактом є те, що очевидець жінчиного »привіту« живе сьогодні на еміграції і напевно добре пам'ятає той день.

АКТ 30 ЧЕРВНЯ 1941 РОКУ

В ніч з 30 на 31 червня 1941 року львівська радіостанція передала населенню західньоукраїнських земель радісну вістку, що у старовинному граді князя Лева, волею українського народу, Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголосила Акт відновлення української державности, за яку поклали свої буйні голови цілі покоління найкращих синів і дочок України.

Цей Акт мав особливу вимову й величезне значення, бо став офіційною заявою українського народу всьому світові, що цей народ бажає жити як єдино законний господар своєї української землі, жити вільним життям у власній суверенній і від нікого незалежній державі.

Львівська радіовисильня передавала виступи провідних особистостей Екзекутиви ОУН, червона армія панічно втікала на схід, а всі уряди в залишених нею містах і селах займали українці і бралися до муравлиної праці для налагодження господарювання у власній вільній державі.

Акт 30 червня благословили митрополит Андрей Шеп-

тицький та архієпископ Української Автокефальної Православної Церкви Полікарп. З волі Всемогутнього Бога почалася нова епоха в державному житті соборної самостійної України.

Промовам не було кінця. До народу промовляли провідні мужи Організації Українських Націоналістів, ті, яких мучила й тортувала польська поліція; ті, які у 1936 році були підсудними на варшавському процесі. Провід ОУН негайно почав розпрацьовувати пляни українського самостійницького життя і всебічного розвитку всього українського народу.

Коли західньоукраїнські терени були звільнені від московсько-більшевицьких окупантів, то всі почали дихати вільніше і свobodно розмовляли про все, що могло принести добро українській справі, не боячись підслухів комуністичних агентів. Обличчя кожної української людини було усміхнене. Пам'ятаю факт, що два сусіди, які гнівалися між собою й довгий час не розмовляли, в день проголошення Акту відновлення самостійности Української Держави помирилися й подали один одному руки. . .

Тим часом німецька армія заливала Галичину. Військові чинники не вмiщувалися в українське самостійницьке життя, ані в чинності Крайового Проводу ОУН, члени якого зайняли керівні становища у правлінні молоді держави і швидким темпом завершували Акт проголошення її відновлення. З ініціативи Організації Українських Націоналістів в залі «Просвіти» у Львові були скликані Національні Збори з участю всіх провідних українських діячів, а 1 липня відбувся З'їзд усіх українських політичних партій та одногосно затвердив згаданий Акт. Ці партії висловили признання ОУН за ініціативу, а Національні Збори ухвалили створити Тимчасове Українське Правління, очолене Ярославом Стецьком.

Коли гітлерівські урядові чинники довідалися про затвердження Акту проголошення відновлення самостійности української держави, почали домагатися, щоб проголошення було відкликане, а коли Провідник Степан Бандера від цього відмовився, то його зразу ж арештували.

МАНІФЕСТАЦІЯ

Та заки репресії гітлерівських окупантів набрали розмаху й поширилися, відбувалися всюди всенародні національні маніфестації для відмічення Акту проголошення відновлення української державности. Такі маніфестації відбулись в усіх містах Західньої України в неділю, 15 липня 1941 року.

Наше село Криве не пасло задніх і узяло в маніфестації дуже активну участь. Люди повдягалися в барвисті народні строї, а ми створили кінний відділ, так звану бандерію, вибравши для того найкращі коні, які були в селі. Сільський актив розгорнув широку акцію серед селян за участь у маніфестації, тож у неділю вранці до читальні «Просвіти» звіду-сіль почали сходитися чоловіки, жінки, члени, молодь і шкільна дівчора.

Тут усі почали формуватися в похідну колону, й кожна з них мала свого провідника чи провідницю та прапороносця. Мені ж припала честь вести бандерію — сорок вершників. Частина була одягнена в козацькі жупани, а частина в гуцульські кожушки, а коні мали трьох мастей — каштани, карі і шпаки. Я ще й досьгодні маю цю світлину, як добру пам'ятку з давно минулих років.

Головним організатором у нашому селі був голова громади Антін Милина, ідейний патріот і добрий провідник. Не раз він оберігав своїх друзів від німецьких агентурних напасників, які невдовзі почали діяти, але не зміг оберегти сам себе від Кріпо. За ним довгий час слідкували, на нього чатували, аж поки не схопили й не завезли до німецької катівні в Авшвіці, де в 1943 році його закатували й навіть тіло спалили, а село втратило свого провідника.

Та покищо він усім керував, і коли групи були готові, то приказав рушати в похід і сам його очолив, мов би справжній козацький старшина. Колона рушила в напрямку Бережан, де на Лисонській горі мала відбутися маніфестація.

На чолі колони три дівчини несли образ Матері Божої. Той образ Пречистої Діви Марії, який увійшов до української традиції ще від козацьких часів, коли козаки вибрали Матір Божу як свою Опікунку й Покровительку. За хоругвами і

прапорами їхала кінна бандерія, і я був дуже гордий із того, що її очолював. Мав тільки одну турботу: мій каштан ніяк не міг звикнути до сідла, норовився, скакав на всі сторони, і його важко було заспокоїти та скерувати в потрібному напрямку.

Довжелезна колона повільно сунула сільською вулицею, по обидвох боках якої пишалися біленькі хатки, милували очі своїми сніжнобілими стінами, охайністю солом'яних стріх. Старенькі бабусі стояли біля воріт і пращали нас у щасливу путь на Лисонську могилу, шепотіли тремтячими вустами молитви за спокій душ чоловіків і синів, які згинули героїською смертю в боротьбі за волю України.

Ми вийшли за село, на широку польову дорогу, яка тяглася вниз поміж двома похилими горами. Від подуву легенького вітру стиха шумів ліс, немов би наспівував якусь казкову мелодію про колишні дні, про сьогоднішній екстаз і про те незнане, що гряде.

Колона проминула села Шибалин і Потутори, а потім вийшла на головний шлях і по якомусь часі наблизилася до бережанської Золотої Липи та підійшла до Лисонської гори. Зупинилася біля самої могили, і я, сидячи на коні, побачив силу-силенну українського народу, що прибув з усіх поблизьких околиць, а також з Буковини, Волині й Карпатської України.

Лисонська стрілецька могила була засипана незлічними вінками й китицями квітів, а на фронтівому її боці стриміла висока трибуна, з якої згодом промовляли провідні члени Організації Українських Націоналістів та видатні суспільно-громадські діячі. Ці промови були виголошені свobodно, без боязні, що за плечима того чи іншого промовця стоїть польський поліцай або агент НКВД, і вони линули в довкілля, немов би гарматні постріли, запалюючи присутніх невмирущими українськими ідеями.

Можливо, я помилився, коли сказав, що за плечима промовців не було ворожих наставників. Адже недалеко від могили стояли кілька сотень німецьких гестапівців. Бистручені, наїжені, мовчазні й насуплені, вони пильно обсервували все, що діється довкола, але до нічого не вмішувалися.

Маніфестація була просякнута наскрізь патріотизмом і

революційним духом. Вона закінчилася вигуками гасел на прославу України, її безприкладних героїв та Проводу Організації Українських Націоналістів, а, як фінальна точка, всі спонтанно проспівали »Ще не вмерла Україна«.

Промовці, які говорили про волю й самостійність України, про її соняшний завтрішній день, запалили присутніх патріотичним героїським духом, наповнили їхні серця снагою золотогінного літа, дали поштовх до дальших дій, скерованих для добра Батьківщини-України.

Наша бандерія була готова до від'їзду. Я сидів на своєму каштані і, тримаючи гордо та високо синьо-жовтий прапор, розглядався по Лисонській горі. Тисячі учасників маніфестації сходили з неї вниз. І знову, як колись, барви їхніх чудових народніх стрій переливалися красою у проміннях пекучого літнього сонця, наче в дузі красуні-веселки. З Наравських і Лисницьких лісів повівав легіт, колихав звільна барвисті прапори, які від цього лопотіли й наче промовляли: »Слава тобі, Самостійна Україно!«, »Слава тобі, Проводе ОУН!«.

Зійшовши з Лисонської гори, люди уставлялися на головній дорозі у чвірки своїх призначених груп чи колон, а потім на команду чотових чи чотовичок рушали додому. Проходили вулицями Бережан і бачили, що місто кучерявилось кольорами синьо-жовтих прапорів, які були вивішені на всіх українських будинках — урядових і приватних. Маяли прапори, лунали пісні, цвіли жагучі квіти.

Наш відділ проїжджав попри ріку Золоту Липу, і я мимоволі задивився в її чисту, мов кришталь, воду, заслухався в заколисуюче до сну плюскотіння хвиль. Був збуджений пережитими вражіннями. А виголоднілі коні голосно форкали і рвалися вперед, хотіли швидше дістатися до жолобів своїх стаєнь. Скрипіли сідла, ритмічно вистукували по гостинцю кінські копита і збивали куряву, мов дим, яка осідала на наш одяг і змушувала примружувати очі.

До нашого села нам було найближче, тож через півгодини ми вже прибули додому. Криве сповивала тиша, в якій бабусі колисали своїх онуків. А за селом зринала бунтівливим птахом пісня української молоді, яка поверталася з маніфестації.

НА ВИШКОЛІ

Невдовзі в містечку Козові, за дозволом німецького уряду та в порозумінні з українськими націоналістичними чинниками, була організована поліційна школа. Мої приятелі запропонували мені зголоситися на вишкіл до неї, що я і зробив.

Школа приміщувалася в козовецькому урядовому будинкові й нараховувала понад сто курсантів. Усі інструктори були підстаршинами чи навіть старшинами й добре знали військову справу. До нашої розпорядимости мали кімнати для снання, кухню та їдальню, а на озброєнні — звичайні кріси та автоматичні кріси чеської продукції. Носини уніформи стрілецького крою, а на головах мазепинки з тризубцями, тож виглядали на регулярну військову формацію.

Регулярні чи розподіл дня також був поставлений на військовий взірець. Вставання о 7.00 годині ранку, молитва, руханка в рядовій збірці, сніданок, потім чищення крісів, а відтак загальна військова збірка й вимарш на вправи — в поля чи ліс. На самому початку займалися вивченням частин кріса, потім вишукували замість окопів якісь рови або ярки і практикували тактику наступу та відступу, а під час відпочинку старшина вказувала нам на зроблені нами помилки.

Ми виконували свої обов'язки дуже сумлінно, крім практичного військового вишколу слухали теоретичні виклади, відповідали на запитання інструктора, а потім шикувалися в колону й маршували до свого постю. Тут складали у відповідне місце кріси, милися й обідали, після обіду відпочивали. А пополудні знову йшли на військові вправи, які тривали аж до вечора. Після вечері слідувала молитва, а потім розподіл військових постів. Котрі поліцаї мали поблизу родини, то йшли ночувати додому, а решта парубкувала, як це звичайно у війську буває.

Як згадувалося, наші вишколи відбувалися в лісах і полях, серед чудової української природи — буйної зелені, квітів і пахучих трав. Уже були стиглі черешні, які здавалися чорними дівочими очима, а ягоди на кущах виблискували, наче коралі на дівочих грудях. Часто ми бували в лісі біля

мого поля, яке тяглося аж до хати, й вояки не раз приходили до мене бодай чистої джерельної водиці попити, бо чим же я міг їх прийняти, коли у своїй хаті й сам бував рідко.

Родинна незгода була важливим чинником, який примусив мене піти у військовоє життя, що його я дуже шанував і любив. Своє господарство передав другові Василеві, з яким ми завжди «спрягалися». А втім, у моєму житті справа стояла повсякчас так: спершу організаційна ділянка, а щойно після неї — господарська.

Коли наблизилися жнива, то командир дав мені двотижневу відпустку, а друзі прислали хлопців і дівчат — молодих, бадьорих, тож за кілька днів усе було зроблене, і я знову повернувся до військової частини. Пововно потяглися вишколи й вимарші в поля, ліси й діброви. Все довкола було українським духом, не було над нами ні польських, ні большевицьких наглядачів, і тільки український лісничий, друг І. Личук, часто-густо приглядався до вправ, які ми відбували, вишколюючись на боротьбу з усіми ворогами України.

НОВА КРИЇВКА

Мій вишкіл у поліційній школі не тривав довго — всього два місяці. Організація прислала дві пари коней з возами, якими мені треба було роз'їжджати в підпільних справах. У моїй хаті й далі стаціонували підпільниці — Чорнява, Чайка й інші, які віддано працювали для добра української справи, нехтуючи всім, навіть життям.

На початку 1942 року друг Галаса покликав мене й іще двох друзів і сказав, що ми маємо вибудувати нову криївку за хатою, на городі. Вона мусіла мати шість метрів довжини, стільки ж ширини і два з половиною метра глибини. При тому він зазначив, що для допомоги не може дати більше нікого, бо ця криївка є підпільною таємницею.

Виконуючи наказ, ми взялися до праці, наче Франкові ка-

менярі. Звозили необхідний матеріал, товкли каміння й «лупали скалу». Надворі тріщав дошкульний мороз, а з нас ллявся піт, бо ми працювали дуже інтенсивно. Через два місяці криївка була готова. Ми викінчили стіни, вставили підлогу й перенесли зі старої криївки все устаткування — шафки, килими тощо. Вхід до неї був із кухонної печі, а вихідні двері ми дбайливо замаскували.

Тоді покликали на оглядини дівчат-підпільниць, і їм нова криївка здалася справжнім історичним музеєм. Адже вона була втричі більша від старої та набагато краще уряджена, манила очі українською красою. Отож ми, трьох «каменярів» закінчили важку й відповідальну роботу, вклали нову цеглину в розвиток українського революційно-визвольного руху.

Наприкінці березня потепліло, й дівчата не мусіли душитися без повітря у старій криївці. Я влаштував для них спальню на горищі, дав їм перини й ковдри, тож вони за це мене мало не розцілували.

Весна принесла нове життя й велику полегшу для дівчат-підпільниць, а також і для мене, бо з розв'язався зі своєю дружиною, позбувся родинного клопоту, мав вільні руки, тож міг більше присвятити часу й господарству, й організаційній праці. Був задоволений. Коли збудився наступного дня, то нагодував дві пари коней, які були забрані з німецького фільварку й віддані під мою опіку, а потім запитав організаційного зверхника, чи можу цими кінями виорати свою ниву. Він дав дозвіл, і я попросив свого товариша Василька Ф., щоб мені допоміг. Той погодився та ще й у додатку привів свого коня, й разом із моїми трьома парами поїхали в поле. Коні були великі й сильні, так що ми впродовж двох днів зорали й засіяли шість моргів — чотири вівсом і два ячменем, а решту поля коло хати я зорав під городину. Три дні був дуже зайнятий і своїх підпільниць бачив мало, хіба при вечері чи тоді, коли бажав їм доброї ночі. Вони розуміли, що я займався господарськими справами, й нічим мені не дорікали. Опісля я попросив на поміч сусідніх дівчат і молодичь. Вони охоче збіглися, і за пів дня весь город був засаджений. Їхню метку працю спостерігали підпільниці з горища.

На обід я приніс трудівницям шинку, сир, смажену капусту та ще й велику пляшку самогону роздобув. Добре поївши й попивши, вони завели голосний спів, а потім почали жартувати. Попрацювали ще трохи, а потім заповіли мені, щоб я не заходився з вечерею, бо вони не голодні. Я щиро подякував жіноцтву за допомогу, й воно розійшлося по своїх хатах, а сам ще якийсь час лишився на городі та роздумував над своєю долею. Мабуть, Бог мав мене у своїй опіці, що післав таких моторних помічників. Коли б не вони, то не знаю чи з городом упорався б за тиждень.

Підпільниці приходили й відходили, а новоприбулих звенова Чорнява завжди брала під свою опіку, давала їм відповідні інструкції та ознайомлювала з підпільною працею. Тепер їх було сім, і коли вони сідали за друкарські машинки й починали друкувати, то це здавалося звуками машинових крісів. Але ці звуки назовні не виходили.

Остільки все на полі і в городі було зроблене, то я мав більше вільного часу, й коли назовні вартували стійкові, заходив до криївки, помагав підпільницям сортувати чи пакувати листівки та інші надруковані ними підпільні матеріяли. Любив цю працю, бо завжди міг щось нове прочитати й чомусь навчитися. Тексти цих матеріялів урізувалися в мою пам'ять, наче стрічки віршів декляматорові, й це допомагало мені підвищувати моє політичне знання.

СЕРЕД УПІВЦІВ

Минули жнива, віддаленіло гаряче літо, й осінь почала золотити буйнолісті віття дерев. Члени Організації Українських Націоналістів, її симпатики і прихильники, як також уся ідейно-патріотична молодь, були завантажені працею по вуха. Новий окупант «показав зуби», його неприхильність до української справи викликала серед народу обурення, і для всіх ставало ясным, що з ним треба буде боротися, боротися звязано й відстоювати свої одвічні ідеали.

Праця в моїй криївці розгорнулася на повну пару. Підпільниці продовжували друкування пропагандивних листівок та інших підпільних брошур. До криївки часто заходили зв'язкові й бойовики, котрі оповідали, що вже дійшло до створення нових спеціальних кадрів підпілля — Української Народньої Безпеки.

Всюди організовувалися сильні бойові групи, початковим завданням яких було збирання зброї та амуніції, як також військового виряду. До них приймали всіх українців, незалежно від того, чи вони були членами ОУН, чи ні. Приймали всіх патріотів, які добровільно зголошувалися, а відома річ, що добровільці — це найкращі воїни за свій народ і державу.

В жовтні 1942 року розійшлася чутка, що в поліських лісах під проводом ОУН почали творити відділи Української Повстанської Армії. Неоднократно мені доводилося давати до диспозиції зверхників приділені до мене коні й вози або й свій власний віз та коня. Друзі вантажили на них зброю, амуніцію, матеріали на військові уніформи, столярське і слюсарське приладдя, машини до шиття, харчові продукти, медикаменти тощо й усе це відвозили до найближчої станиці збірного пункту в Бережанський ліс, який підпільники називали інакше Чорним лісом. У простори лунала гучна повстанська пісня:

Ой, там, на Поліссі, на Волині,
Там вже створилася УПА,
Там вже воскресла Україна
І завітала свобода! . .

В той час поліські терени вже були давно звільнені від фронтових оперативних боїв між гітлерівськими й большевицькими військами. Вони стали вільною територією, над якою грізно блищав священний меч, твердо триманий цупкими руками упівських вояків. Підпільні кузні й верстати готували всіляку зброю, виробляли набої, чистили заіржавлені частини наявної зброї, поправляли ложка і продукували вибухові міни.

Котрогось вечора друзі-підпільники конечно потребували транспорту для перевезення певних речей і попросили мене

знайти когось із сільських господарів, який став би їм у прислузі. Я звнурвся до дядька Степана, але він сказав мені, що не хоче вмішуватися в політичні справи, й відмовився їхати. Перемучені й невиспані друзі прийшли до його хати й ще раз просили, але дядько викричався на них та ще й вилаяв.

Із попередньої практики хлопці знали, що можна дядька Степана примусити. Вони принесли з подвір'я колоду, на якій рубалося дрова, поклали його не неї і всипали йому двадцять п'ять горячих. Потім запрягли коні до воза, посадили дядька Степана на нього, привезли до моєї хати й тут почали навантажувати віз. Неподалік уже чекали дев'ять возів, а Степанів був десятий, тож коли його завантажили, то наказали дядькові їхати разом із валкою. Він підкорився наказові, але був розгніваний і не промовив ані слова. Інші візники почували себе бадьоро, весь час гупорили й жартували.

Впродовж ночі ми проїхали добрий шмат дороги, але у великому лісі несподівано зустрілися з німецькими гестапівцями, які хотіли забрати наші вози на комендатуру. Їх було в'осьмеро, а нас десять візників та ще десять членів підпільної боївки. Всі ми несподівано наскочили на них і пов'язали, як баранів. Молоді есесівці, мало не плачучи, просили, щоб їх розв'язати і звільнити, після чого вони вже не будуть нас зачіпати. Командир боївки погодився на це, але під умовою, що німці нічого не скажуть своїм командирам про нашу валку, так як би ніколи її й не бачили. Угода була осягнена. Есесівці поспішно відійшли, а ми відїхали в дальшу дорогу.

Ліс був довжезний, і нас захопив ранок. Старший транспортний наказав нам зупинитися на цілоденний відпочинок. Підпільні зв'язкові почали шукати контактів із місцевими боївками з ціллю підсилення охорони нашої валки, а ми зайнялися влаштуванням табору. Наносивши хмизу й гілляччя, розпалили ватру, хтось приніс води, яку порозливали в баняки, зготували з липового цвіту чай, підігріли м'ясо й цим усім підживилися.

Листопадовий день був непривітний і хмарний, до того ще й вітряний. Пополудні почало мрячити, й ми всі грілися біля ватри. Коли звечоріло, звели коней, які паслися на галявині,

до возів, запрягли їх, перевірили все й рушили далі в напрямі поліської твердині УПА.

Того самого вечора ми зустрілися з групою польських партизанів, які зупинили нашу валку й, оточивши її, поставилися до нас досить вороже. Але котрийсь із членів боївки пронизливо свиснув і біля нас, наче з-під землі, вирости кремезні постаті підпільників. Перелякавшись, польські напасники негайно повтікали.

Пізною ніччю наша валка прибула до упівського табору й зупинилася перед брамою, обабіч якої височіли вартівничі вежі. Командир боївки подав старшині варти свою кличку й почув не неї відповідь, яка згоджувалася Брама відчинилася, члени боївки пройшли крізь неї перші, а потім в'їхала вся валка.

Зближався ранок. Небо прояснилося, й місяць залив своїм сріблястим сяйвом табір. Він іще спав, і довкола панувала тиша. Не спали тільки ті упівці, які виконували службу. Вони збудили кільканадцятьох вояків, і в дуже короткому часі наші вози були вже розвантажені. Коней випрягли й завели до шопи, а нас усіх запровадили до їдальні, де почастивали перекускою і смачною кавою.

По якомусь часі почувся голосний звук сурми, й табір миттю перетворився на справжній мурашник. Сотні упівців бігли до вмивалень, а звідти спішили на табору площу й шикувалися в ряди до молитви. Перед нею чотові зголошували старшому бунчужному стан своїх чот, а після молитви призначили кожному воякові певного роду службу. Потім усі снідали пшоняну кашу й пили каву.

В таборі я зустрів двох своїх односельців, вісімнадцятилітніх юнаків — Василька Кіша й М. Шила. Я вже знав перед тим, що вони були вислані на упівський вишкіл, бо займали певні становища в боївці й потребували підвищення своїх кваліфікацій. Ці два підпільні воїни-одчайдухи завзято воювали як із гітлерівцями, так і з московськими бандами впродовж довгих років і згинули в 1947 році від кульєнкаведистів.

Але я висловився не цілком докладно, бо справа представлялася інакше. Вони були поранені в бою з московськими посіпаками й дострілили себе самі, щоб не потрапити живи-

ми в їхні руки. Таких випадків було багато. Пам'ятаю добре один із них, коли двох моїх друзів, разом зі своїми дружинами, були оточені в лісовій криївці великою групою енкаведистів. Вони боронилися до останку, а як надійшов кінець, то за взаємною згодою спочатку застрілили дружин, а потім постріляли себе. Коли москалі вдерлися до криївки, то побачили на підлозі лише безмовні трупи. . .

Та в той пам'ятний листопадовий день я бачив своїх односельців живими й за дозволом чотового з ними говорив, навіть жартував. По якомусь часі старший бунчужний заповів, що приїжджі можуть збиратися в поворотну дорогу. Ми запрягли коні, сіли на вози, й тоді службовий старшина дав нам інструкції, щоб не верталися додому всі разом, а їхали різними дорогами, ще й до кожного воза приділив упівця-провідника.

Ми рушили. В таборі були всього кілька годин, але побачили дуже багато, чули удари ковальських молотів, які гартували рушничні багнети, і скрипіння токарських верстатів, що виробляли порожняки для набоїв. Ця своєрідна «фабрика» продукувала зброю. Валки возів прибували безперервно — одні щось привозили, другі відвозили, й життя в поліській твердині УПА кипіло. Але всюди панувала залізна дисципліна. З цієї твердині вийшли тисячі незламних, безстрашних і добре вишколених воїнів, які на протязі довгих років завзято боролися за волю й незалежність страждальної української землі.

Ця боротьба була дуже жорстока і кривава, бо УПА мала надто багато ворогів. Спочатку боролася проти німців, а коли вони відступили з українських земель, то упівці в першу чергу громили нового окупанта — московських большевиків, а разом із ними поляків і інших запеклих ворогів українського народу.

ЧАЙКА РОЗПОВІДАЄ...

З Божою опікою три вози, які були під моєю опікою, приїхали до моєї хати. Я напоїв коні, завів їх до стайні й дав їм їсти. Підпільниці й далі квартирували в моїй хаті, перебуваючи у криївці, тож коли я ввійшов до кухні, то за кілька хвилин Чорнява зготувала мені смачну вечерю, а поскільки знала, куди я їздив, одразу почала випитуватися про свого брата, який був упівцем.

Я сказав їй, що упівці є між собою всі брати, але кожний із них має псевдо, тож імені брата Чорнявої я не чув, кажучи іншими словами, перебував у таборі УПА дуже коротко й не мав часу добре розглянутися довкола чи про щось довідатися, але навіть те, що бачив, запам'ятав на ціле життя.

Слухаючи мою розповідь, подруга Чорнява глибоко замислилася. Потім заявила, що охоче пішла б у ряди УПА, але з огляду на відповідальність за сім підпільниць цього зробити не може, а якщо і зробить, то тільки тоді, коли зміниться ситуація, й вона дістане спеціальне покликання. Потім, продовжуючи розмову про українське підпільне життя, сказала, що є горда зі своєї причетности до нього й до виконання спеціальних завдань, а потім (не знаю в котрий уже раз) почала дякувати мені за всі ті вигоди, які підпільниці мали в моїй криївці.

По хвилині з цієї криївки вийшла нова підпільниця — Чайка. Тема розмови одразу змінилася, й Чайка почала розповідати про своє перебування в лабетах Гестапо. Це сталося в українському народньому домі міста Тернополя, коли вона вже збиралася йти додому. Двох гестапівців наскочили на неї несподівано, накинули на її уста хустку, щоб не кричала, й повезли на станицю. Тут слідчі при допитах рвали 16-літній дівчині волосся, крутили в'язи, тортували й цим довели її до неприємности.

Коли вона її відзискала, допити продовжувалися, при чому слідчі загрозили гвалтом, якщо на їхні питання не відповідатиме. Але Чайка була в такому стані, що майже нічого не розуміла й не могла давати відповіді на жодні питання. Її

завели до камери, куди вкортці прийшов новий слідчий і забрав арештантку до свого кабінету. Він хотів довідатися, де перебуває її брат і з ким утримував зв'язок перед тим, як пішов у підпілля.

Молода дівчина була перелякана вкрай і хоч знала, де знаходиться її брат, на питання слідчого не відповідала. Гестапівець застосовував супроти неї найрізноманітніші тортури та ними не досягнув своєї мети. Дівчина знепритомніла, але не промовила ані слова. Тоді знову запровадив її до камери, куди по якомусь часі прийшов інший слідчий. Чайку поновно забрали на катівню, роздягли її цілковито й ремінними канчуками шмагали дівоче тіло. . .

Дівчина була безвладна й безсила. Відчувала, що зближається кінець. Та в цю мить на коридорі зчинився великий рух, двері катівні широко відчинилися й на порозі вирости кремезні постаті українських бойовиків з автоматами в руках. Вони зв'язали слідчого й гестапівців, вкинули їх до камери, в якій сиділа Чайка, а її визволили. Акцією керував Чайчин рідний брат.

Скатовану героїню-підпільницю бойовики привезли до моєї криївки. Вона була четвертою з тих дівчат, яких підпільна боївка вирвала з гестапівських рук. Тепер, здригаючись від обурення, Чайка розповідала про свої жахливі пережиття.

НЕПРОХАНІ ГОСТІ

Як ланкова виховниця семи підпільниць, подруга Чорнява приділяла максимум уваги друкарській ділянці й часто сама редагувала підпільні листівки та брошури, а, крім того, розподіляла щоденні обов'язки і працю іншим дівчатам. Підпільниці раз-у-раз мінялися. Вишколених Чорнява відправляла в інші терени й поновно займалася вишколом тих, яких приводили зв'язкові. Це давало мені нагоду бачити все нові й нові жіночі чи дівочі обличчя, зустрічатися з різними харак-

терами й подивляти ідеалізм, патріотизм та геройські вдачі наших підпільниць.

Заступницею Чорнявої була подруга Вишня, тож якщо ланкова виїжджала кудись у терен по справах, то вона відповідала за решту підпільниць. Багато разів мені припадало відвозити Чорняву до інших місцевостей, і під час цих поїздок, в атмосфері дружньої взаємності, відбувалися довгі приватні розмови.

Засяг праці підпільниць із кожним новим днем збільшувався й поширювався, тому я повсякчасно допомагав їм чим тільки міг, а поруч із цим мусів знаходити час на свою господарську працю, і дні минали непомітно хутко.

Надійшов 1944 рік, принісши й мені, й підпільницям нову хвилю переживань, а також і багато клопотів. Справа полягала в тому, що німецькі військові відділи залляли всі села, й майже в кожній селянській хаті були заквартировані вермахтівські вояки. Не бракувало німців і в нашому селі, але, на превелике щастя, квартирантів у моїй хаті досі ще не було. Власне це стало причиною того, що криївка перетворилася на своєрідний підпільний центр. До неї безперервно прибували нові підпільниці й підпільники, ще більше поживавилася друкарська праця, і тріскотіння машинок не вгавало ані на мить. Та прийшла черга й на мене.

Саме в перших днях червня стійкові обсерватори зненацька зауважили, що до моєї хати зближаються німці, й одразу повідомили мене про це. Рух у криївці моментально стихився, я став на порозі хати, й коли вермахтівські старшини ввійшли на подвір'я, представився їм як господар. Німці попросили мене показати їм усі кімнати, оглянули їх, а потім сказали, що прибули зі штабу зв'язку й за годину часу одну з цих кімнат займуть і на зміну день і ніч вартуватимуть при телефоні, а спатимуть на іншій квартирі.

Вони пішли по свої приладдя, а я негайно подався до криївки й повідомив про створену ситуацію. Це поставило моїх друзів і подруг у прикру ситуацію, а подругу Чорняву, як відповідальну за цілість, дуже стурбувало. Сказала мені, що за годину часу не зможе нічого зробити, мусить чекати до ночі й щойно тоді всі виберуться з криївки та заберуть зі собою її устаткування. Вона зразу ж передала кур'єр-еста-

фету до станичного, щоб він зміцнив стійку для охорони перед німцями, а я метнувся за здобуттям для підпільниць харчів.

Точно за годину німці з'явилися знову, зайняли одну з кімнат у моїй хаті й почали розкладати свої апарати. Стосуючись до поради Чорнявої, я весь час крутився між німцями, щоб довідатися про їхній моральний настрій, а радше про ставлення до Організації Українських Націоналістів. При тому перепросив старшину й запитав, чи не міг би чимось прислужитися воякам у їхній праці. Той відповів, що ніякої допомоги не потребує, але, якщо я цікавлюся справою зв'язку, то можу приглядатися. Ми представилися один одному, і старшина запитав мене, чи я маю дружину й дітей.

Власне в цю мить прибігла моя донечка Оріся, про що я сказав старшині. Він узяв її на руки, похастував шоколядкою й любувався нею, як своєю власною донею. Чомусь дуже розчулився, аж очі зробилися вологими, а потім сказав мені, що має донечку в такому самому віці, як моя Оріся. По хвилині мовчанки запитав мене про дружину й коли довідався в чому річ, то повністю зрозумів ситуацію, але дуже спохмурнів.

У дальшій розмові старшина відмітив, що не є німцем, лише голляндцем, а один з вояків також його земляк. Опісля, стишивши голос, признався, що ніколи не був прихильником німецьких гітлерівців, а служить у Вермахті тому, що був покликаний до служби ще в 1936 році. Нахмурившись, додав, що ця довголітня війна йому вже давно обридла, а з тону його голосу я зрозумів, що цій війні незабаром буде кінець, як також і те, що Німеччина її програє.

По хвилині старшина глянув крізь вікно на поля, на його обличчі з'явилася багатозначна посмішка, після чого відвернувся. Над чимось задумався і мовчав, а я відчув, що він хоче мені щось сказати, але не зважується. Врешті заговорив і підкреслив, що належить до професійних вояків, за роки перебування в німецькій армії багато бачив і пережив, тож довго приглядатися до будь-чого не потребує. Його зір і слух одразу скажуть йому про все. А потім підійшов до мене впритул і промовив: »Подивись крізь оце вікно назовні й не мусиш відповідати на моє питання. Чого ці »камеради« вар-

тують біля твоєї хати? А раз тримають варту, то це значить, що ця хата не звичайна, а в ній щось є. . .»

Одверті слова старшини цілковито заскочили мене, немов би вдарили молотками в чоло, на якому виступили рясні краплі поту. А старшина, продовжуючи свою мову, порадив мені сказати бандерівцям (його дослівне окреслення), щоб не крилися й нічого не боялися, бо їм, мовляв, не буде заподіяно жодної кривди, а потім запропонував »камераденшафт«. Він пробув на українських землях три роки, набрав неабиякого досвіду й часто вимінював усіляку зброю на ковбаси й самогон.

На закінчення німецький старшина заявив мені, що йде на стару квартиру й повернеться не скоріше як за годину, а коли він пішов, я користаючи з нагоди, пригнав до криївки й повідомив подругу Чорняву про свою розмову зі старшиною, розказав його думки про українців, а також наголосив той факт, що він знає про вартових біля моєї хати, що назвав їх бандерівцями і знає, хто вони такі.

Чорнява уважно вислухала мене й на початку висловила своє вдоволення із приводу того, що згаданий старшина проявив прихильність і симпатію до бандерівців, але згодом відмітила, що чужій людині, яку зустрілося перший раз, не можна довіряти, бо її слова і твердження можуть бути звичайним блефом, шпигунським трюком або провокацією.

У криївці був присутній авторитетний друг Чумак, який добре розумівся на подібного роду справах, і Чорнява почала радитися з ним про знайдення виходу зі створеної небезпечної ситуації, бо час минає, а німець, може, навмисне відійшов, щоб привести зі собою гестапівців, які накрили б усіх, наче баранів. Чумак сказав, що коли старшина відходив, то стійкові за ним сліdkували й у випадку виникнення якоїсь небезпеки повідомили б про неї завчасу, ще перед німецьким наскоком на криївку.

Після довшої наради Чорнява й Чумак вирішили чекати у криївці аж до ночі, яка покаже, що треба буде робити далі, а я сказав, що відходжу, щоб роздобути напої і їжу для німців, бо коли вони повернуться до моєї хати, то прилагоджу для них добру гостину й в розмові сподіюся довідатися може багато дечого цікаково.

Не гаючи часу, побіг до своєї сестрінки, випросив у неї пару пляшок горілки, шинку, ковбасу, капусту й різні інші присмаки, приніс усе до хати й розставив на столі. Саме в цій хвилині з'явився німецький офіцер у супроводі підстаршини, тож я одразу налив їм до склянок вишнівки і запропонував закуску. До кімнати ввійшов друг Качан і ми почали пити вчетверо. Після кількох чарок німці розвеселилися й почали оповідати про свої воєнні пережиття і про події на фронтах, але політики не зачіпали.

Старшина, який натякав на бандерівців, більше про них не згадував. Зі смаком випив іще одну склянку вишняку, добре попоїв, а тоді заповів, що ні він, ані його товариш цієї ночі в моїй хаті не ночуватимуть, бо мають відпочинок, а службу розпочинають щойно наступного дня. На тому гостина скінчилася.

Коли німці відійшли, то друзі, які слідкували за їх рухами, довідалися, що старшина дійсно ходив на свою стару квартиру, а решту довідалися від господарів, які констатували, що ці німці з відділу зв'язку є порядними людьми. Я й Чумак одразу пішли до криївки й повідомили Чорняву, що цієї ночі в нас квартирантів не буде, а один із прибулих зв'язкових відрепортував, що безпосередня небезпека криївці не загрожує.

Підпільниці вирішили цю ніч іще перебути в ній, але всі розуміли, що лишатися у криївці надовший час було небезпечно, тому слідуючої ночі друкарські приладдя і зброя були із криївки забрані. Теж відійшли п'ять підпільниць, а залишилися тільки подружки Чорнява й Кана та були в криївці аж до того дня, в якому я був змушений сам кинути свою хату й піти на мандри в широкий світ.

У ВІЙСЬКОВІЙ УНІФОРМІ

В половині червня 1944 року мене й багатьох моїх односельців спіткала спільна доля. Спеціальні німецькі військові

відділи, які облягали галицькі села й силою забирали мужчин до війська, з'явилися і в моєму селі. Відповідальний за акцію старшина дав наказ війтові скликати до домівки чоловіків і запропонувати їм, щоб добровільно зголошувалися до української дивізії «Галичина», бо, якщо вони цього не зроблять, то німці насильно візьмуть до війська кожного, від 14 до 60 років.

Зійшлися всі і прислухали виступ німецького старшини. Після короткої наради між собою, було вирішено скласти реєстр усіх чоловіків і вислати їх до Української Дивізії. Одначе, справа ускладнювалася тим, що між зареєстрованими знаходилася десятка чоловік (у тому числі і я), які вже одержали повний виряд за кілька днів перед тим для відходу до УПА й чекали на прибуття зв'язкового, що мав запровадити нас у призначене місце. Він не прийшов, бо з огляду на запеклі фронтові бої всі зв'язки були перервані. на їх урухомлення треба було чекати, тому сільська рада вирішила приділити нашу десятку до загального контингенту, складеного з 84 чоловік.

Один з провідних зв'язкових, скликавши нас на коротку нараду, пояснив нам, що у зв'язку з неможливістю нашого відходу до УПА, ми мусимо йти до Дивізії, а, коли Організація нас потребуватиме, то знайде нас і в дивізійних лавах. На закінчення додав, що «наші люди» потрібні всюди, й немає ніякої різниці в тому, хто де служить, бо найважливішим показником завжди буде його участь у боротьбі з ворогами України.

Сільська рада призначила до Дивізії найсвідоміший елемент, молодих і ідейних українських патріотів, найкращих сільських активістів, майже половина яких пройшла вишкіл у лавах ОУН для боротьби з окупантами України й оборони українського народу. Такий змаг був дуже важкою справою, бо німці повільно залишали українські землі, а їх поновно заливала московські орди, яким треба було ставити спротив. У додатку до всього обидва окупанти насильно брали українців до війська, щоб цим збільшити свою потугу й забезпечити осягнення своїх імперіялістичних цілей.

Після закінчення мітингу, німецькі старшини наказали всім призначеним до мобілізації мужчинам на протязі двох

годин бути готовими до від'їзду. Мене особисто дуже затурбували домашні проблеми і справа господарки. Я попросив кількох друзів допомогти мені, разом із ними завантажив на два великі вози збіжжя й найголовніші хатні речі, зробив інвентаризацію і все відвіз до своєї тітки, а список інвентаря вручив донечці Орисі, яка в той час жила при батьках моєї дружини, і просив передати його матері.

Десятилітнє дівчатко відчуло, що готується щось недобре, що я мушу кудись від'їхати, і зняло несамовитий крик та плач, прохаючи мене не залишати її. Від болю в мене краялося серце також, але я кріпився й заспокоював доню як міг, казав, що виїжджаю тимчасово, що незабаром повернуся й т. п.

До призначеного для від'їзду часу лишилися хвилини і я, притиснувши востаннє Орисечку до серця та поблагословивши її, чимдуж побіг на місце збірки біля церкви й домівки. Був, здається, останнім, який сюди прибув. На площі вже стояли приготовані вантажні автомашини, а німецькі конвоїри зібрали нас усіх до купи й нікого близько не підпускали, так що батьки й матері не змогли попрощатися зі своїми дітьми, дружини з чоловіками, а дівчата із хлопцями-нареченими.

Почулися німецькі вигуки »Льос! Льос!« і я, побачивши, що ніхто з від'їжджаючих друзів не зважається виступити та промовити пращальне слово, вирішив зробити це сам. Був дуже зворушений і не пам'ятаю докладно, про що говорив, але пращав своїх односельців як міг. Сказав, що всі переживаємо трагічну хвилину, що мусимо їхати в незнане, але може Всевишній допоможе нам пережити всі воєнні хуртовини й щасливо повернутися до рідних хат, щоб далі жити спільним життям.

Коли я скінчив, старший офіцер конвою дозволив людям на працання. Жінки зі сльозами в очах востаннє цілували своїх близьких, Орися підбігла до мене, кинулася в обійми й несамовито заридала, а моя дружина стояла осторонь і навіть не ворухнулася з місця. . .

По хвилині нас усіх завантажили на автомашини, й ми вже були готові до від'їзду. Споглянули востаннє на своїх рідних, приглушуючи біль у серцях, і рушили в далеку, незнану

дорогу. Треба відмітити, що з 84 у живих лишилися тільки вісімнадцять, з яких сьогодні всі вже старші люди, а решта лягла в сиру землю. . .

Мащини їхали повільно, минаючи біленькі селянські хатинки одна за другою, поки невиволоклися зі села, а далі польовими шляхами дісталися на головний шлях і взяли курс на Львів, і за яких дві години привезли нас на німецький збірний пункт, де ми потрапили до рук лікарів, які кваліфікували всіх як »гуд зольдатен«.

Після закінчення медичного огляду німецькі підстаршини повели всіх на місце, де ми одержали уніформу й весь потрібний виряд (крім зброї). Потім нам видали »ферпфлегунг« — консерви, цигарки, тютюн тощо, розподілили на сотні, привезли на залізничну станцію і під крики »Льос! Льос!« завантажили до потягу, що їхав до Франкфурту.

Сидячи у вагонах, ми з цікавістю приглядалися до себе й один до одного. Ще кілька годин тому всі ми були цивільними особами, а тепер кожний з нас мав на собі військову уніформу. Дехто гордився тим, але більшість дивилася на неї як на чужу. Проте, кожний здавав собі справу з того, що треба використати нагоду й добре засвоїти військове ремесло, бо може прийти час, коли всі ми станемо українськими вояками й будемо воювати під рідним синьо-жовтим прапором проти московського окупанта за здобуття української самостійної соборної держави. Тому їхали. . .

ВИШКІЛ І . . . ГАЛЮСЯ

З Франкфурту нас перевезли до Нойгаммеру, де знаходився збірний дивізійний центр. Тут ми застали вояків з І Дивізії. Вони були втомлені, але зате вже пройшли добрий і теоретичний, і практичний вишкіл, бо брали участь у запеклих фронтових боях. Коли нас, новоприбулих, розмістили по бараках, ці вояки почали нам розповідати про відбуті бої. Деякі фронтовики, довідавшись, що ми рекрути, навіть нас-

міхалися з нас і казали, що нам, »жабкам«, іще довго доведеться скакати, поки дістанемося на фронт.

За три дні з'явилися німецькі старшини й зарядили загальну збірку на таборовій площі. Потім із багатотисячної вояцької маси вибрали тисячу, до якої потрапив і я, і сказали, що ця тисяча буде приділена до німецької панцерної дивізії »Тотенкопф« і, що другого дня ми виїдемо до Чехо-Словаччини. Опісля завели всіх до магазинів, де видали найкращі уніформи, зброю й виряд. А на слідуючий день ми вже опинилися на чехо-словацькій території, в місцевості Яблонувці.

Тут нас розквартирували по бараках, а після доброї купелі дали обід і зазначили, що ми матимемо дводенний відпочинок. На третій день нас розділили по чотах і сотнях. Командиром сотні, до якої я потрапив, був чех — сотник Сідлячик. Коли він довідався, що ми українці, то зрадів, назвав нас братами і сказав, що дасть нам добрий вишкіл, але ми мусимо слухати й виконувати його накази. Потім вишикував сотню у чвірки й дав команду »Марш!« Одразу помітив, що має до діла не зі звичайними рекрутами, а з вишколеними людьми. Був цим здивований, а одночасно й захоплений. Відмітив вдоволено, що нас, мабуть, перед тим уже добре вишколили бандерівські старшини, тож йому справа піде легше.

Він не помилився. Вояки нашої сотні дійсно мали за собою підпільні вишколи й хоч попередньо носили цивільний одяг, то на військових вправах у рідних лісах добре загартували вояцький дух і не були новаками у воєнному ділі.

Наступного ранку сотник Сідлячик знову вишикував сотню і повів на муштру, а коли вона рушила з місця звелів почати пісню та ще й заповів, щоб це обов'язково була пісня »Їхав стрілець на війноньку«. Ми заспівали дуже радо, але були здивовані тим, звідки сотник знає назву цієї стрілецької пісні. Пізніше залунали й інші пісні, і так тривало доти, доки ми не дійшли до ліска. Тут сотенний зупинив сотню, дав команду »розхід« і наказав усім розсістися на траві. Опісля, виділивши кількох вояків для обсервації на випадок якогось контролю вищого німецького командування, почав нам викладати військову теорію, а потім перейшов до практичного

вишколу. Чергування теорії із практикою тривало аж до самісінького вечора, поки ми не відмаршували до касарень.

Знову понеслись у простір мелодійні українські пісні, а від розміреного вояцького кроку задвигтіла земля. Сотник бачив, що має під рукою добрих вояків, тому й сам хотів показати себе кращим від інших сотенних, які всі були німцями.

Згідно з військовими приписами, рекрутський вишкіл мав тривати три місяці, але у випадку нашої сотні він обмежився лише до трьох тижнів. Сотник Сідлячик виявив себе дуже добрим старшиною. Під час вишколу був суворий і вимогливий, а рівночасно з цим виrozumілий. Усе вмів розплянувати так, що не перемучувався сам, ані не мучив нас. Проте, вишкільна справа швидко посувалася вперед, і з його науки всі ми дуже багато скористали.

Я особисто чувся знаменито. Молодеча снага була в кожному м'язі тіла, душа рвалася у простори, а серцю хотілося інтимної ніжності, любови. . . Одного разу я пішов на танцювальну забаву до Яблунувки й там познайомився з вдовицею на ім'я Галя. Після того ходив до цього села ледве не щовечера та зустрічався з нею. Часто-густо Галюся запрошувала мене до своєї хати, частували смачною вечерею, а при тому не забувала й за слівовічку. Кожної неділі, яка була вільним днем, я в неї і обідав, і вечеряв. Не раз мандрували ми аж до Праги й тоді Галюся, знаючи добре чеську столицю, водила мене по ній, ознайомлювала з її історичними пам'ятками та старовинними будівлями й усе пояснювала.

Та все таки в найбільшій мірі ми любили блукати по довікіллі, пірнати у прохолодну тінь лісу, милуватися розкішними краєвидами, вдихати на повні груди п'янки пахощі розкішних польових квітів, насолоджуватися чарівним співом пташок. Галюся була завжди весела й сама щebetала, наче пташка, та коли я сказав їй, що, мабуть, невдовзі мені доведеться залишити її країну, то одразу посмутніла. Пригорнулася до мене й довго мовчала, ап отім глянула на мене, обняла й порадила мені скинути гітлерівський мундир і лишитися в неї.

Я замислився. Й хоч бачив Галюся вже не раз, навіть дуже близько, то глянув на неї пильнішим оком. Гарна в біса! Середнього росту, чорнява й очі чорні, обличчя кругленьке

й пухкі щічки, а носик трішечки зюбятий. Та й фігура добра — все в ній пропорційне. Одним словом, жінка створена для любови. А тут — за кілька днів присяга, та й до казарми вертатися пора.

Пішов... Притиснув її до грудей міцно-міцно, палко поцілував принадні, соковиті уста й пішов... Сказав, що дам відповідь на її пропозицію пізніше.

Вже на другий день нам видали парадну уніформу й усе необхідне, як то кажуть, від нитки до голки, а потім почали муштрувати на дефілядовий марш. Штабові старшини, які обсервували нас, були дуже задоволені, бо все було добре.

Настав день вояцької присяги. На площі вишикувалася тисяча українських вояків у повному бойовому виряді. Хтось з високою рангою штабовика почав промову, яку перекладач переповідав по-українському. Промовець розсилався в похвалах по відношенні до нас, погратулював за вияви вояцьких чеснот, а на закінчення відмітив, що оскільки ми закінчили повний вишкіл у шеститижневому терміні (замість трьох місяців), то вишколювати нас далі немає потреби.

Залунали слова присяги, під час якої німецька оркестра грала український національний гімн, а потім відбулася дефіляда.

Увесь час німецькі старшини дуже приязно всміхалися до нас. Так, усміхалися, але не тому, що любили українську вояцьку масу, — вона їм була потрібна для оборони Райху. Відома ж річ, що ті, які хочуть когось використати, завжди заманюють його усмішкою...

ПЕКАРНЯ І ФРОНТ

За кілька днів перед вояцькою присягою спеціальний секретний зв'язковий приніс нам несподівану й радісну вістку чи радше наказ: тисяча українських вояків мала перейти до Української Повстанської Армії. Такий перехід плянувався

під час нашого транспортування в інше місце й то в дуже простий спосіб, Упівці зупиняють потяг і перебирають нас у свої ряди в повному бойовому виряді. Почувши таку вістку, всі ми невимовно зраділи. Кожний з нас мав бажання злучитися з УПА й разом бити нещадно запеклого ворога України.

На превеликий жаль, до того не дійшло. Мусіле статися щось важливе, бо в останньому дні перед нашим виїздом перехід був відкликаний. Нас завантажили в німецький потяг і повезли туди, де німці нас у найбільшій мірі потребували. В дорозі наш довжелезний ешелюон кількакратно бомбардували американські літаки, одначе все таки нам пощастило дістатися на австрійську територію на тимчасовий побут. Через півгодини вичитали прізвища вісьмох українських вояків, між ними й моє, та майже безпосередньо після того перевезено нас у Польщу, до дивізійної пекарні.

Пекарня містилась у великому комплексі будинків, і один з них був призначений спеціально для нашого вжитку. Крім нас, у дивізійній пекарні працювали ще й німецькі вояки та кілька інтернованих польок. При пекарні також функціонувала м'ясарня, де били свині й худобу, тож їжа в кухні була першорядна, а в додатку до всього ми працювали на три зміни, по чотири години на добу. Про щось краще ми не могли навіть і мріяти.

Існувала одна й то дуже велика небезпека — польські партизани. Німецькі зверхники відразу заповіли нам, щоб не виходили одинцем поза межі пекарні, бо партизани кожного роззброять, а то й вб'ють. Тому ми завжди трималися разом і коли йшли кудись, то ховали під шинелями зброю, навіть гранати. Опісля до нашої вісімки почали приєднуватися німецькі вояки, а такої великої групи польські партизани не відважувалися зачіпати.

В таборі, який сусідував із пекарнею, животіли кілька сотень інтернованих поляків (чоловіків і жінок), але німецькі командири суворо заборонили нам, українцям, з ними розмовляти або передавати якісь харчі. Інтерновані поляки скоро довідалися через жінок із пекарні, що в ній працює вісім українців, і почали нам докучати при кожній зустрічі. Одного разу стався цікавий випадок. Я йшов до туалети й коли

вже був у її середині, до неї раптом впхалася польська дівчина, замкнула двері й із плачем почала благати мене, щоб я вислухав. Вона знала, що я український вояк у німецькій уніформі, тому дозволила собі в такий нахабний спосіб до мене приступити. Заливаючись гіркими сльозами, сказала, що вважає мене за рідного брата, склала по-молитовному руки й почала просити допомоги їй — дати бодай шматочок хліба, якого вона вже давно не бачила.

В пекарні ми мали його подостатком, але раптом до голови мені прийшла думка, що нам було заборонено навіть говорити з інтернованими, а про передачу якихось харчів не могло бути й мови. Вслід за першою думкою з'явилася друга: а може ця полька зробила це навмисне, щоб опісля видати мене німцям. Коли сказав їй це, дівчина розридалася ще більше, перехрестилась і присягла, що цього не зробить ніколи, а потім знову почала просити хліба.

Відповів їй, що українські вояки є відважні, й коли я зможу, то передам їй хліб, але так, щоб не довідалася німецька влада. Сказав, щоб чекала на мене біля цієї ж туалети. А коли, повернувшись до хати, оповів друзям про інцидент із полькою, то вони сказали мені, що це слизька справа, але, з іншого боку, передача їй хліба могла б викликати прихильність польських партизанів, бо вони, довідавшись про це, подумали б, що українці не є їхніми ворогами. Один із друзів відмітив, що я завжди маю відвагу й щастя, тож можу заризикувати.

Не довго думаючи, я взяв буханець хліба, вклав його до пачки, яка вживалася за смітьорку, й поніс до туалети, де стояли баки на сміття. Вкинув пачку до одного з них і сказав польці, що там є хліб. Вона зі слізьми на очах подякувала мені і сказала, що цього не забуде до кінця свого життя, молитиметься за мене щодня. Я передавав їй таким способом хліб кілька разів, і вона напевно не споживала його сама, а ділилася зі своїми товаришами чи товаришками.

Хтось може сказати, що я допомагав польці, як ворогові українців та України, але мені здається, що ворога треба бити нещадно спеціально тоді, коли він виступає зі зброєю в руках. Ця ж дівчина не мала зброї, мало того — була виголюд-

ніла докраю. В даному випадку я тільки виявив свою людяність і прикмети християнина.

Коли польська партизанська сітка довідалася, що котрийсь із нас, українців, передавав хліб голодним полякам, то передала нам вістку, що польські партизани не думають на нас нападати, але потребують зброї, і якщо ми їм її доставимо, то якимось помиримось, а навіть станемо добрими колегами. Одначе ми, українські вояки, їм не довіряли й далі вбачали в них ворогів України.

Вересень був чудово погідний. Довкола пекарських об'єктів розлягалися великі площі, виблискували проміння сонця у плесі ставка, шуміло віття дерев у поблизькому ліску, де виспівувало птаство. Скінчивши нічну працю, ми вдень проходилися по ньому, і птиці стали нашими найкращими приятелями, своїм співом розвеселяли монотонність нашого вояцького життя. Ми насолоджувалися годинами відпочинку як могли, а при цьому очікували, що ось-ось з'являться німецькі післанці, відчитають наші прізвища й повезуть на фронт.

Вдалині безнастанно гриміли гармати, важко бахкали гранатомети й торохкотіли кулемети. Тисяча українських вояків уже була на фронтовій лінії під Варшавою, де розгорілися завзяті бої. Багато їх уже згинули, важкопоранені лежали по шпиталях, а недобитки чи легкопоранені, коли переходили попри місце нашого побуту й довідалися про нас, то вступали до пекарні й багато нам оповідали. Сказали нам, що були очевидцями смерти шести наших односельців, молодих вісімнадцяти-двадцятилітніх юнаків, які мали високоідейний патріотичний дух і завзято боролися в підпіллі ОУН.

Вістка про смерть знаних нам друзів дуже нас приголомшила, одначе ми не повісили носи, а пішли до кухонного шефа з питанням, чи він дозволить нам погостити наших друзів-фронтовиків. Шеф дав дозвіл, і ми таки добре підгодували зголоднілих хлопців. Та вони довго не затримувалися, побоювалися, щоб німецькі »шпіци« їх не випитували, що вони тут роблять і куди йдуть.

Побратими відійшли.

Через яких два тижні до пекарні прибули німецькі старшини, які збирали порозкиданих вояків у більші чи менші

групи й везли на фронт, і повідомили, що наша вісімка поїде на так званий »камераденшафт«, тобто на спеціальну забаву, що її завжди влаштовували для призначених до виїзду на фронтową лінію вояків

Цей »камераденшафт«, куди нас привезли, відбувався в лісі, у спеціально призначених для цієї мети будинках. Тут ми застали біля сотні вояків. Пиття і їжі не бракувало, а жінок також, і то різних національностей. Були між ними польки, мадярки, румунки й чешки, деякі з них — справжні красуні. Німці пили, мов шевці, а потім, уже цілковито п'яні, валялися попід кущами.

Ми ж, українці, добре поїли й попили, але ніхто з нас п'яним не був. Ходили по всіх-усюдах, дивилися на п'яниць і сміялися з них. Ті жінки, які не були п'яні, а до пиття вже ніхто їх не силував, залюбки з нами розмовляли й танцювали, ще й хвалили нас за те, що ми не пияки.

Забава, яка тривала цілий тиждень, скінчилася, й ми від'їхали на свій пекарський постій, очікуючи з дня на день покликання на фронт. І справді, п'ятого жовтня вранці знову прибули німецькі старшини й відчитали наші прізвища (правда, лише чотири). Потішали нас тим, що ми виїжджаємо на фронтową лінію лише тимчасово, щоб змінити інших вояків і дати їм відпочинок, а потім знову повернемо до пекарні.

Та ми знали, що це неправда.

В ОКОПАХ

Нас назбирали біля двох сотень, посадовили на автомашини і привезли в густий ліс, до нових окопів, які ще не зазнали боїв. Чотові порозміщали свої чоти з розрахунком вояк від вояка на віддалі п'яти метрів, а старші офіцери ще раз усе перевірили.

Передрання було холодне й дощовите. В темряві, яка панувала довкола, майже нічого ніхто не бачив, і напевно не один із вояків дивувався, чому така тиша й не чутно ніякої

стрілянини. Аджеж це війна. Свіжим воякам видавалося все гаразд. Один із моїх друзів сказав, що як розвидниться, то ми й далі лежатимемо в лісі.

Та ледве він встиг докінчити свої слова, як, мов би грім із ясного неба, пролунало »Гурра!« большевиків, і то таке сильне, начебто їх були десятки тисяч. Ударила артилерія, загупали гранатомети, заторохкотіли автоматні черги. Большевицька піхота розпочала наступ, і майже водночас з цим ми одержали наказ перейти до контратаки. Зударилися з ворогом на узліссі, й розпочався кривавий бій, і навіть багнети пішли в хід, але закінчився відступом большевиків. а тоді відступили й ми.

Після бою санітари обидвох сторін збирали вбитих і раних вояків, а німецька розвідка донесла, що невдовзі почнеться новий ворожий наступ. Німецькі автомашины привозили свіжих вояків і заповняли ними прогалини в окопах. По якомусь часі знову почулося »Гурра!«, і на нас посунули густі ворожі лави. Наші окопи вкрилися димом, залунали несамовиті крики й зойки пораних. Проте ми відбили і другий московський наступ.

Старі німецькі фронтовики, добре знаючи тактику большевиків, казали, що впродовж цілого дня буде спокій, а вони наступатимуть щойно у вечірніх годинах. Почалися підрахунки, й виявилось, що в цих двох ударах німецька сторона втратила одну третину вояків убитими й поранилими. А у зв'язку з тим, що бої втихли, німецький командир пересунув нас у лівий бік, і ройові і десятники наказали воякам копати нові резервові окопи в пісках. Це не було важкою справою, бо в піску навіть руками можна випорпати яму, щоб сховати свою вояцьку голову. В цих окопах ми були розміщені по два й лишилися на якийсь час. Стояли, сиділи чи й лежали, але не бачили ані одного німецького старшини; вони відійшли в бункери задньої лінії.

Після полудня до нас, українців, прийшли німецькі старшини й запитали, чи ми маємо охоту добровільно зголоситися на проведення розвідувальної акції. А ройовий сказав, що, коли зголосимося, то дістанемо відзнаки вістунів, і при цьому показав нам свій рукав. Я відповів: »Як тебе куля вб'є, то я одягну твою уніформу, й відзнака буде готова«. Ройовий

зареготався, покивав мені пальцем і відмітив: »То ти, сякий-такий, уже ждеш моєї смерти? О, ще не знати, кого з нас першого скосить куля!«

У вечірніх годинах большевики заатакували нас іще раз. Створилося справжнє пекло, і здавалося, що вже й земля горить. Під шаленим натиском переважаючих багатократно ворожих сил ми відступили до бункерів. Перебуваючи в них, ми втримували фронтову лінію на протязі трьох тижнів.

Та в перших числах жовтня москалі вдарили так сильно, що наша оборона заломилася. Німці розбіглися, але ми трималися разом. Коли побачили, що німців довкола немає, то почали й собі відступати, намагаючись відійти від фронту якнайдалі. Тут сталася цікава річ. Я був позаду й на кілька метрів од себе побачив вбитого большевика. Та він тільки вдавав такого, бо коли я піднявся із землі, раптом підірвався й націлив на мене свій автомат, але вистрелити не встиг, бо його скосила черга з автомата вояка-голландця, який знаходився поблизу й усе бачив.

Подякувавши йому сердечно за врятування мого життя, я дігнав своїх друзів. Йдучи на захід, ми зустріли ще двох українців, хоч і не з нашої частини, й разом пішли далі. Всі ми твердо вирішили не повертатися на фронтову лінію, а щось скомбінувати. Але що? . .

ШПИТАЛЬ І ДІВЧАТА

Одиноким виходом із ситуації був самопростріл. Ми саме проходили біля розваленого будинку й тут зупинилися. Хлопці добре знали мою тверду натуру й відвагу, тож усі почали дивитися на мене. Спеціальне прохання било з очей друга Корча. Я зрозумів, у чому річ, довгий час відмовлявся, аж чоло моє спітніло, але все було даремне. Друзі домагалися свого і благали, щоб я врятував їх від фронту. . .

Нічого було робити. Я витер піт із чола, в думках полинув до Бога і просив у Нього допомоги для виконання такого

важкого й відповідального завдання. Наказав трьом хлопцям підкотити штанки й поприв'язувати до них дощинки, а сам провірив чи добре наладований мій кріс. Потім із відстані метра вистрілив. Куля пройшла крізь дощину і м'язи литки мого першого друга, потім другого і третього. Двом іншим я таким самим способом прострілив долоні.

А що ж робити із собою? Я знав, що ніхто із друзів не зважиться виконати мою таку дію, й одразу прийшло вирішення. Взяв шнурок, прив'язав один кінець до ноги, а другий — до крісового спусту. Тоді випростував праву руку й рухнув ногою. Гримнув постріл, куля прошила долоню, й по руці потекла кров. Всі ми нашвидкуруч попереув'язували свої »рани« й почали одинцем виходити з руїн будинку з метою знайти якийсь поблизький шпиталь.

Мені пощастило. Через кілька хвилин на дорозі я зустрів фронтового санітара. Побачивши мою забандажовану руку, він не питав нічого, але відразу дав мені карточку із зазначенням, що був поранений на фронті. Для мене це був справжній скарб, бо ж карточка рятувала від будь-яких підозрінь про можливість самопострілу.

Над'їхало санітарне авто, яке везло важко поранених, але санітар подав знак рукою, воно зупинилося й мене взяло. Приїхали на медичний пункт. Побачивши, що я легко поранений, лікарі звернули на мене дуже малу увагу й зайнялися тими, які потребували негайної допомоги. Один із них лише підписав мою карточку, я почекав якийсь час, й інша санітарна автомашинка завезла мене до шпиталю.

Тут мене оглянув лікар, подивився на рану, й санітар завів мене до бандажного відділу, де рану негайно загіпсували, а потім ескортував до шпитальної палати і вказав на ліжку. Тому, що я був майже здоровий, то не лягав, а ходив по палаті й розглядався. Зустрів тут своїх п'ятьох друзів та ще багатьох українців. Деяких із них підозрівали у самопрострелі й могли поставити перед військовим судом, але, на щастя, до того не дійшло, бо цей шпиталь був переходовий. За кілька днів нашу шістку відвезли на залізничну станцію і сказали, що скеровують нас до місцевости Кольберг.

У потязі санітарна служба нас дуже добре обслуговувала, приносила напої та їжу, ще й питала чи часом комусь не

треба чогось додаткового. Національністю ніхто не цікавився, бо медики трактували всіх військовиків однаково. Потяг їхав повільно, але, незважаючи на те, що кожний вагон був позначений червоним хрестом, його все ж таки бомбардували літаки. На превелике щастя, бомби не трапили в потяг, і ми таки доїхали до Кольбергу.

Зі станції нас перетранспортували до військового шпиталю й почали розміщувати в будинках. Наша шістка трапила до одного будинку, й тут нас дуже привітно зустрів медичний персонал. Сестри показали нам усе, що призначалося для нашого вжитку, а потім повели до їдальні на вечерю.

Другого дня після обіду ми пішли до фотографа й в його робітні стрінули українських дівчат, які мали на собі військові уніформи. Служили вони в німецьких протилетунських частинах («люфтваффе»). Коли сфотографувалися, запросили краянок на прохід і разом з ними пішли в кіно. Дівчата були невимовно раді з того, що здибалися з українцями, бо вже давно їх не бачили й за ними тужили. А ми ж виглядали не погано. Всі молоді й культурні, а чотирьох навіть досить освічені. Я був старший від своїх односельців на сім років, але цієї різниці не помічалося.

Вийшовши з кіна, ми відвели до їхнього постю, але довго розмовляти з ними не могли, бо треба було на час повернутися до шпиталю. Не хотіли, щоб медсестри дивилися на нас, як на якихось волоцюг. Запросили дівчаток відвідати наш будинок, що наступного дня вони і зробили — прийшли. Почалися дружні розмови, одні другим оповідали про свої воєнні пережиття. Дівчата сказали, що їх забрали до Німеччини на працю й жили вони в таборах. І робота, й життя не були солодкими, тож коли відбувався набір до «люфтваффе», вони зголосилися. Все ж таки краще служити у війську, як виконувати всілякі брудні роботи в німецьких фермерів.

Опісля дівчата, коли тільки мали вільне, приходили до нас і знову починалися розмови, спогади, а дехто навіть креслив пляни на майбутнє. Ці розмови переривалися хіба необхідністю йти на обід або на вечерю, й тоді ми розходилися, щоб зустрітися знову, найчастіше біля кінотеатру. Грошей у нас не було й ми не могли відповідно забавити дівчат, тож одинокую доступною для нас розвагою було кіно. Військовики

за вступ не платили нічого, лише треба було виказатися во-
яцькою посвідкою. Правда, фільмами не дуже то цікавилися,
бо всі вони мали пропагандивний характер, висвітлювали
фронтові акції та бої, які ми вже пережили в дійсності. Во-
ліли тихенько розмовляти.

Так тривало довший час, а коли надійшли латинські Різ-
двяні Свята, то всі вояки й воячки дістали від Німецького
Червоного Хреста святочні приділи, ще й гроші. До того ж,
цивільні українці, які перебували в Кольберзі, довідавшись
про присутність у шпиталі українців, понаносили нам різного
м'ясива, печива та всіляких напоїв.

На Свят-Вечір до нашого будинку, де нас було тільки шес-
теро, прийшли воячки й деякі цивільні особи, так що ство-
рився досить великий гурт. Шпитальні сестри дивувалися,
що до нас прийшли так багато українців та ще й подарунки
принесли, але, розуміючи потребу влаштування вечері, при-
несли столи і кросла, щоб усі могли розсістися. До спільної
вечері ми запросили медичний персонал і пригощали сестер
та санітарок тим, що мали під рукою. Зірвалася птахом гуч-
на мелодія традиційної української колядки — одна, друга,
третя. Їх кольберзький шпиталь перед тим напевно ніколи
не чув.

Після вечері всі вийшли з будинку надвір. Падав густий,
ляпатий сніг, білів грайливо вояцькі уніформи й цивільні
одяги. Почали бавитися в сніжки, а потім пішли вулицями
Кольбергу і знову співали коляди. Німецькі вояки, студенти
й інші, які були на цих вулицях, зупинялися й із цікавістю
приглядалися нашій групі. Часто питалися нас, якої ми на-
ціональності, й тоді ми з гордістю відповідали, що українці,
а тільки уніформа на нас німецька.

По якомусь часі мусли розходитися по своїх постоях, і
тоді українські цивільні дівчата обіцяли на наш Свят-Вечір
придбати до святочного столу те, чого вимагає українська
традиція. Це мала б бути відплатна подяка за нашу сьогод-
нішню гостину. Свою обіцянку вони виконали і принесли до
шпиталю всього — й печеного, й вареного. Засіли до Свят-
Вечері ще більшим як попередньо гуртом. Знову залунали
коляди, й наші Різдвяні Свята на чужій німецькій землі
прійшли дуже весело.

Через кілька днів дівчата сказали нам, що їх відпочинок закінчився, й вони мусять залишити Кольберг. У день їхнього від'їзду ми прийшли до постю з метою відпровадити дівчат на станцію. Попросили провідницю, й вона дозволила нам усім сісти в одну автомашину. Приїхавши, одразу подалися на п'лятформу. Потягу ще не було, й ми хотіли, щоб він десь затримався якнайдовше. Адже за цих кілька тижнів між нами зав'язалася міцна дружба, найприятніші відносини, а дехто навіть і закохався. Стояли на п'лятформі, стискали руки, обнімалися й цілувалися, мов би голуб'ята.

Ганна Калинівна була найстаршою між воячками, а тому, що я був таким же поміж хлопцями, то ми трималися разом. Важкою ставала розлука, але ми приймали прощання більш розважно, всміхалися й жартували, щоб не виявити назовні душевного болю.

Та ось підійшов потяг. Останні палкі погляди, потиски рук, поцілунки. Залунала команда, й дівчата всіли до вагонів. По хвилині потяг, пихкаючи густими клубами пари, рушив, а з вікон, наче крила чайок, лопотіли дівочі хусточки. . .

Поїхали наші дівчата. . .

В УКРАЇНСЬКІЙ ДИВІЗІЇ

Невдовзі з-поміж нас, українських вояків, мені першому принесли зі шпитальної канцелярії повідомлення про мое звільнення зі шпиталу як вилікуваного. Вручили мені харчову місячну картку і грошовий приділ, видали цілковито новий мундир і сказали, що я маю зголоситися на збірному пункті в Нойгаммері, бо скеровуюся до Української Дивізії. При тому запитали мене, чи я потребую когось, хто запровадив би на місце. Я відповів, що дам собі раду сам, думаючи, що якщо мене будь-хто супроводжуватиме, то доведе до Нойгаммеру в дуже короткому часі, а я плянував відтягнути своє прибуття до збірного пункту бодай на кілька тижнів.

Попращавшись з друзями, я залишив гостинний шпиталь

і пішов на станцію. Тут зустрів двох вояків-українців, — одного з Бережан, а другого з Тернопільщини, — яких теж відправили до Нойгаммеру. Домовилися, що не поспішати-мемо і свою подорож будемо розтягати на якнайдовший можливий час. Один з друзів мав поблизу своїх кривих у німецького фермера на роботі, тож ми поїхали туди й там пробули три дні. Пізніше завітали до Берліну, вешталися по всіляких театрах та клюбах, харчувалися на станицях Червоного Хреста, а спали в спеціальних військових гостелях.

Друг Бушта мав сестру, яка також працювала в «бавера». Заїхали до неї. Господарі проявили по відношенні до нас велику гостинність, упродовж кількох днів нас дуже добре годували, дали вигідні кімнати для снання, й ми чудово відпочили. Потім подякували їм за гостину, попрощалися із сестричкою і помандрували далі. Вступали до різних міст, містечок і сіл та все дивувалися, що ніде не натрапили на німецьку польову жандармерію.

Минули майже три тижні, поки ми, нарешті, добилися до Нойгаммеру. Тут не застали вже нікого. Останки дивізійників виїхали до Чехо-Словаччини, й лишилися тільки ті вояки, які робили порядки в казармах. Подалися й ми на Чехо-Словаччину. Їхали чотири дні й відразу після прибуття зголосилися на дивізійну комендатуру. Український старшина (не пригадую його ранги) взяв наші документи й почав переглядати. Тут тільки ми усвідомили, що на документах є дата, в котрій нас вислано, й були певні, що будемо покарані. Та на превелике наше здивування, старшина повернув нам ці документи та ще й визвірився на нас: »Чого вас чорт так скоро приніс на ці злидні? . . .«

Безпосередньо після того підстаршина завів нас до бараків — занедбаних і непривітних. Вошей у них також не бракувало. Ми відразу побачили, що тут нам буде не з медом, але тішилися тим, що зустріли друзів по зброї, з якими довгий час не бачилися. Стара українська приповідка каже, що в злиднях і дружності навіть смерть не страшна. Тож ми зціпили зуби й зайнялися винищенням паразитів, а за кілька днів відбулася санітарна інспекція, й наші мундири та ліжка були засипані спеціальним протипаразитним порозшком.

У короткому часі й мені припало виходити на вартові стій-

ки. Ми тримали варту вдвох або й утрьох. Отож двох вартували (звичайно, на зміну), а третій заходив до словацьких хат погрітися. Привітні словачки частували полівкою і сливовічкою, і я їх смакував не раз. Тогочасна словацька зима була дуже сувора, а ці напої справді розігрівали промерзлих вояків.

У Словаччині ми довго не затрималися, бо прийшов наказ, що Українська Дивізія мусить залишити словацьку територію й перейти до Австрії. Почався багатоденний і дуже важкий марш. П'ятнадцять тисяч (а, може, й більше) українських вояків-дивізійників у повному бойовому виряді повільно сунулися довжелезною колоною засніженими, вкритими льодом словацькими дорогами. Але ніхто не нарікав на труднощі, а час від часу навіть зривалася пісня:

Гей-гу, гей-га, таке то в нас життя,
Наплечники готові, пращає моє дівча...

Вищі рангами старшини, як сотники й майори, а особливо полковники мали призначений для них транспорт, але часто ним не користувалися, та йшли поруч із вояками, щоб своєю присутністю їх підбадьорити. Коли колона зближалася до якогось міста чи містечка, то зупинялася на короткий відпочинок, а опісля бадьорим маршем і з гучною піснею проходила через даний населений пункт. Ходило про те, щоб перед словацьким населенням не посоромити вояцької слави й гордості, українського дивізійного «Я». А наше вояцтво мало чим гордитися, бо в затяжних фронтних боях завзято билося з найбільшим ворогом України — комуно-большевицькими ордами.

Коли надходив зимовий вечір, то дивізійна команда висилала наперед квартирмейстрів до найближчого словацького міста й вони замовляли квартири у словацьких урядових будинках, де розташовувалися сотня за сотнею. Командні старшини втримували сувору дисципліну, але це не було для вояків чимсь новим, бо велика кількість їх звикла до дисциплінарного порядку ще в підпіллі. Тому дивізійні полки, промаршувавши через цілу Словаччину, залишили по собі якнайкраще враження. Не було випадків крадежу або насилування жінок. Часто-густо такі відпочинкові постої тривали

цілу добу, тож коли вранці, після сніданку, вояки виходили з будинку, то біля нього збиралися словацькі дівчата і просили їх заспівати «Рибічку» чи ще якусь пісню. Ставилися вони до нас дуже прихильно, кажучи: «Ви сим бедний худак, але ви є шехні худак». Атмосфера була дружньою.

Наш марш позначився великими труднощами, але, перетнувши Словаччину, ми з Божою поміччю добилися до Австрії. Тут дивізійні старшини чітко розподілили вояцтво на бойові формації, готові до потрібної дії.

Надійшов березень, зближалася весна, пригрівало сонцем розтоплювало снігові латки.

Тих вояків, які були ранені й перебували у шпиталях, приділяли до виздоровчих частин, т. зв. «ерзац-компаній». Мене, як «пораненого», також скерували до однієї з них, і я опинився в сотні сотника Тищенка, українського старшини ще з російської царської армії. Він був досвідченим військовиком, але любив добре випити й мати сало на закуску. Мав під своєю рукою одяговий магазин і весь час шукав когось, хто міг би щось зарадити. Хтось з вояків порекомендував йому мене, кажучи, що я дуже рухливий.

Сотник покликав мене до своєї канцелярії, показав пальцем на великий мішок із коцями й черевиками і сказав: «Ну, вояче, я чув, що ви є меткий і рухливий. Тут, у цьому мішку, є все, що потрібне. Візьміть його, занесіть до австрійського «бауера» й виміняйте на горілку й сало».

Я був рядовим вояком, тож як міг не виконати наказу сотника? Взяв мішок на плечі й командрував у гори. Потрібного мені господаря знайшов досить швидко. Після коротких торгів усе принесене було виміняне на три великі пляшки горілки й порядний кусень сала. При цьому господар іще й мене почастував горілкою та закускою. Просив іншим разом принести такі самі речі знову.

В «бауера» працювала служницею українка Параня. Я завів із нею довшу розмову й коли вже відходив, то дівчина провела мене крізь сади і яри аж до села, де була розквартирована моя сотня. Тут ми довго стояли під якимось грубезним деревом, і дівчина дуже нарікала на те, що поблизу немає наших хлопців, тому вона чується самотною і нещасливою.

Сотник був дуже врадуваний тим, що я йому приніс, і просив мене послужити йому ще раз. Я приобіцяв

ПІД ФЕЛЬДБАХОМ

Стаціонуючи на території Австрії, дивізійники знали, що скоріше чи пізніше їх кинуть на фронт. Адже недаремно весь час Дивізію підсували маршовими колонами під Фельдбах.

На початку квітня Дивізія опинилася на фронтовій лінії. В моїй сотні було багато добре вишколених вояків, а також друзів і знайомих. Хорунжий розвів нас на становища, й ми мали щастя. На нашому відтинку ніхто не мав такого спокою, як наша сотня.

А в доквіллі буяла весна. Поблизу плив потічок. Ми загатили його, купалися і прали білизну, а сховище вибудували із смерекових гілляк. Наш хорунжий дістав від німецької команди суворий наказ, який звучав так: коли хтось украде в австрійського фермера будьщо, то мусітиме стати перед польовим судом. Ми питалися хорунжого, чому немає харчових приділів, і він відповів, що їх не прислали німці, але якщо українські вояки не є ліниві, то вони завжди щось зорганізують.

Ми зрозуміли думку хорунжого, багато не роздумували, а втрійку махнули через гору до »баворка« й поцупили в нього свинку вагою понад сто п'ятдесят кілограмів. Привели її до табору, забили, й через півгодини вона вже варилася в казані. Смакувала знаменито і втишила наш вояцький голод.

На інших відтинках було чути стрілянину й большевики пробували наступати, але на нашому панувала тиша. Ми думали, що вони зовсім забули про нас, але згодом вони таки розпочали наступ, галасуючи мов божевільні. Їм не повелося, бо не змогли перейти стрімкої гори, й після того ми мали цілий тиждень спокій.

Хорунжий Яструб скликав усіх вояків і наказав зорганізу-

вати якісь харчі, бо жодного провіянту нам не доставляли, але рішуче заборонив красти. Я й іще два вояки метнулися через гору до поблизького сільця під градом большевицьких куль із »папашок«. На щастя, ані одна з них нас не трапила. Зайшли до фермерської хати. Вона була порожня, бо господарі втекли зі страху перед большевиками. Ми набрали, що нам було потрібне, й запакували в мішок, а опісля я побачив у стайні свинку, та таку велику й товсту, що тільки ножа в неї впихай. Хотіли це зробити, але, порадившись, вирішили, що краще буде привести свинку на місце нашого постюю. Я прив'язав до її ноги шнурок і повів через гору, а мої друзі несли харчі. Большевики обстріляли нас знову, але безвистлідно, й ми щасливо дісталися до ставка, де розташувалися наші хлопці.

Свинку закололи, порізали м'ясо на шматки, виполокали у джерельній воді й вкинули до великого казана. Друг Ярको витягнув із мішка муку, ячмінний пенцак, цибулю, сіль, паприку, тобто всі кухонні приправи, а друг Тополя вже готував ринки, миски, ложки, ножі й виделки.

Біля сотні вояків-дивізійників і фронтовиків оточило вогнище, на якому в казані варилося м'ясо, нетерпеливо споглядали на нього й тільки слинку ковтали. Деякі з них почали наглити, мовляв, досить цього варення, м'ясо вже зварилося. Коли ж воно вже дійсно було готове, то почалося справжнє трапезування. Посуду не вистачало для всіх, тож ми роздали миски наймолодшим воякам, наливали в них зупу й кидали по шматку м'яса. Коли поїли одні вояки, то передавали миски другим, і так тривало доти, доки всі не наситилися.

М'яса зі свинки вистачило на чотири обіди, а як уже все зникло, то ми знову пішли на розшуки, привели ялівку, забили її і живилися нею довший час, а потім знову шукали в довкіллі поживи.

На нашому фронтовому відтинку й далі панувала тиша. Хлопці милися у ставку, прали білизну й насолоджувалися теплими проміннями сонця. А фельдбахівський легенький квітневий вітерець приємно освіжав лица. Лежачи на зеленій траві, ми виглядали на козаків під проводом Тараса Бульби й почувалися дуже добре, але весь час пильно вслухалися в те, що діялося на большевицькій стороні.

Все було спокійне. Аж однієї ночі, не пригадую докладно, 22 чи 23 квітня, наша розвідка донесла, що слід очікувати большевицького наступу. Він справді почався. Большевики не змогли прорватися на нашу лінію, але прорвалися на сусідню. Хорунжий повів нашу сотню на допомогу побратимам, і розпочався завзятий та кривавий бій. Атака большевиків була відбита, але двох наших вояків згинули, а шістьох були важко поранені. Санітарна автомашина десь забарилася, й вони страшенно мучилися, кликали матерів, просили їх подати руку на вічне прощання. Але це не тривало довго. Смерть замкнула їм очі. Коли прибули санітари, то вони вже були мертві. Інших поранених забрали до шпиталю, а цих двох бідолах — вісімнадцятилітніх вояків — ми поховали під фельдбахівськими кущами, поставили березовий хрест, завісили на нього їхні шоломи й відмовили молитву за спокій їхніх душ. . .

ОСТАННІ ДНІ

Однієї квітневої ночі з австрійських небес, вкритих темними густими хмарами, сипнув дрібненький дощик, але нам не заподіяв ніякої шкоди, бо над нашими окопами росли великі широколисті дерева, які від нього добре захищали. Здалеку доносилося гавкання собак, поблизу квилів сич, а на сусідньому фронтовому відтинку голосно торохкотіли кулемети й до нас долітав сморід диму.

Перед самим ранком наш сотенний вислав на розвідку невеличку групу вояків, у тому числі й мене. Озброєні гранатами й автоматами, ми рушили густим лісом, насторожено вслухаючись і вдивляючись у нічну темряву. Не бачили нічого, але коли, посуваючись дуже обережно, пройшли кількадесят метрів, то почули перед собою підозрілий шелест. Миттю залягли й мовчки лежали.

Почало сіріти, й невдовзі ми побачили зовсім близько советських вояків. Їх було трьох і один із них заговорив укра-

їнською мовою, кажучи, що їм відома присутність дивізійної розвідки й що її ведуть українці, але вони також українці та ще до того й галичани. Вояк просив нас не стріляти, а потім додав, що в нашій Дивізії є його син і навіть подав своє ім'я та прізвище.

Це змусило нас застановитися і прийняти рішення, що діяти у створеній ситуації. Та ще не встигли докінчити свою «раду», як голос того самого вояка заповів, що вони кидають свою зброю й переходять до нас. І справді, вояцькі постаті рушили в нашому напрямі. Ми допустили їх на віддаль кількох метрів, після чого наказали лягти на землю з витягненими наперед руками. Підсунувшись до них, перевели дбайливий обшук, потім сказали всім встати і трьох полонених привели до сотника.

Сотник наказав їм сісти й почав допит. Про що він допитував цих полонених, я не знаю, але пам'ятаю добре, що через кілька днів той вояк, який говорив до нас, таки віднайшов свого сина, й це була дуже тріумфальна та зворушлива подія на цілій фронтівій лінії. Після цього не один з нас роздумував над тим, якою дивовижною й неблаганною може бути війна, коли син стріляє до батька, а батько до сина.

У другій половині квітня 1945 року наша Дивізія й далі займала становища у фельдбахівському лісі. Большевицькі війська були сконцентровані на середньому рівнинному відтинку, мали догідний доступ і безперервно атакували наші становища. Моя сотня знаходилася в досить глибокому залісненому яру, й большевики її не зачіпали, з огляду на невідгідний терен. Та щоразу, як наші побратими на середньому відтинку потрапляли у скрутне положення, ми мусіли йти їм на підмогу і спільними силами відбивали шалені атаки ворога. А в перервах між боями, незважаючи на німецьку заборону, все щось «промишляли» — то свинку, то ялівку, то ще якусь тваринку. Ними ми втихомирювали наші зголоднілі шлунки й у разі потреби поновно рушали до бою. Багато полягло «чубариків», але й ми щоразу мали вбитих і поранених.

Так минали дні, останні воєнні буревійні дні...

ВІЙНА ЗАКІНЧЕНА

Ми повернулися на наш відтинок і знову мали спокій з большевицькими наступами. Та несподівано сотенний отримав наказ від командних німецьких чинників стягнути сотню в запілля. Те саме сталося також і з іншими дивізійними частинами. Прибули ми до якогось малого австрійського села, де нас почали переформовувати. Цією справою займалися українські старшини й не квапилися з нею, щоб відтягти якнайдовше вимарш на фронт. Урешті все було закінчене, й наша сотня прибула на призначене місце. Тут хорунжий передав її іншому сотенному, при чому представив нас, як найкращих вояків.

Коли сотенний перебрав сотню, то багатьом дав відзнаки ройових. Хлопці не хотіли пришивати їх на рукав, натомість напали на мене й насильно причепили відзнаку. Я став ройовим, але навіть не мусів списувати прізвищ вояків своєї десятки, бо дуже добре знав кожного з них.

Після вечери ми одержали наказ, що наступного дня, о 7.00 годині вранці, маємо вимаршувати на фронтову лінію. Всі були готові на час і чекали дальших наказів, аж тут зненацька головний командир повідомив, що війна закінчена. Залунали радісні вигуки, полегіли догори вояцькі шоломи і хлопці вже хотіли кидати кріси, але старшини стримали їх.

Треба відмітити, що в останньому моменті большевики намагалися оточити нашу Дивізію і взяти її в полон, але це їм не вдалося. Вона форсовним маршем відступила на захід. Коли наша сотня минала якийсь лісок, побачив у ньому розбитий німецький віз з харчами, а біля нього замотаного в упряж коня, який уже душився. Розплутав я його, прив'язав до воза, приніс води й напоїв. На возі були також бочки зі спиртом, тож хлопці добре собі смикнули. Наповнив спиртом польову пляшку і я. Тим часом кінь уже відпочив і повеселішав. Я знайшов сідло, осідлав його й поїхав доганяти свою сотню.

Коли дігнав, і хлопці побачили мене, то вирячили очі з дива. Казали, що мені завжди притрапиться щось таке, як нікому іншому. А я на цьому коні проїхав усю дорогу аж до

тимчасового табору, який для нас приготували британські військові чинники в порозумінні з українськими старшинами. Мої друзі також десь роздобули підводу і пару коней, але продуктів на ньому було дуже мало. Я мав у наплечнику хліб і ще деякі харчі, тож поділився ними з товаришами. Самозрозуміло, що не міг їсти сам, коли вони були голодні.

Вкоротці український старшина вийшов на площу і проголосив, що керівництво табору потребує тридцять вояків, які розуміються на пекарській справі. Хлопці почали зголошуватися, а наш сотенний порекомендував також і мене, бо йому шепнули, що я можу бути пекарем. Зібрали нас в окремому групі й поінформували, що ми маємо пекти хліб для вояцтва в печах довкільних фермерських будинків.

Я потрапив з товаришем до югославської родини, й коли господар довідався, що має до діла з українцями, то зустрів нас дуже приязно. Англійські вояки привезли борошно, й робота закипіла, а господар слідкував за нашими рухами і в задумі пригладжував свої довгі вуса. Він мав п'ятьох робітників, але після капітуляції всі вони покинули його господарство й пішли додому. Залишилася тільки одна дівчина — українка на ім'я Ганя, але й вона також збиралася додому. Я почав її відраджувати, щоб не їхала під большевицький режим, бо коли це вчинить, то зробить велику помилку й пам'ятатиме мої слова остороги ціле своє життя.

Ганя послухала мене й вирішила лишитися на місці, а коли господар довідався, що я затримав дівчину, то почав ставитися до мене ще прихильніше. Він уже перед тим кількакратно робив натяки, а одного разу відверто запропонував лишитися у нього й мені. Я замислився. Пропозиція була доброю. Є що їсти й пити, й господар ставиться до мене, наче до свого власного сина, й дівчина гарна, але чомусь жаль було скидати вояцький однострій і розлучатися із друзями. Подумавши, сказав, що остануся, але не мав певності, чи свою обіцянку виконаю. Просто використав ситуацію, бо мав свобідну руку й міг організувати харчові продукти для своїх друзів.

Минали дні, й між мною і Ганею нав'язалися приятельські відносини. Я познайомив дівчину зі своїми близькими друзями, й вони мали нагоду приходити до дому югослава й час

від часу добре підживитися. Він їх щедро частував, бо думав, що завербує до себе на працю.

А вечорами Ганя і я блукали вузькими гірськими стежками й на повні груди вдихали пахощі квітучих садів. Дівчина любила мої розповіді про фронтові пережиття, і я їй багато оповідав. Коли ж згадав про двох молоденьких вояків, які перед смертю кликали своїх матерів і благали їх подати руку на вічне прощання, то вона гірко заплакала

НЕСПОДІВАНА РОЗЛУКА

Кожного ранку я місив тісто, а мій друг порався біля печі. Працювали до полудня, випікаючи хліб, поки не кінчався мішок борошна. Опісля мали відпочинок, а перед вечором знову робили розчин на слідуючий день. Мали добрі харчі, але при тому не забували про своїх друзів і завжди приносили їм під полою »хліб насущний«. Так тривало доти, доки англійці доставляли нам борошно, а коли перестали, то й наше пекарство скінчилося.

Ганя поралася в городі, а я, сидячи в садку, нудився від безділля. Зрештою не витримав, пішов до неї і запитав, чи можу їй чимось допомогти. Дівчина радо згодилася й попросила мене напоїти коні та рогату худобу. Зробивши це, зайнявся іншими господарськими справами, й це потривало аж до вечора. В між часі Ганя приготувала добру вечерю й запросила всіх до столу. Після вечері ми вийшли з хати й посідали на дубових лавках, де гуторили на різні теми. По якомусь часі господар і мій друг подалися в садок, а ми залишилися самі.

Був чудовий травневий вечір, і Ганя запропонувала мені піти на прохід. Пішли. Дівчина була замислена й навіть не звертала уваги на красу довколишньої природи. Щось зважувала в собі, а по хвилині сказала, що господар просив її поговорити зі мною й намовити мене залишитися у нього на господарці, бо він за ці дні, побачивши мою працювитість і

збагнувши мій поважний характер, дуже мене вполював. Подібного роду принадна пропозиція мене поновно заскочила, і я замилювся у свою чергу. Думав над тим, чи господар наказав Гані піти зі мною на прохід, чи дівчина справді має приємність бути в товаристві українського вояка. Вкінці відповів їй, що мушу над усім застановитися й подумати про все.

Остільки була пізня пора, ми вернулися до хати, але тут іще на мить зупинилися. Подякували собі взаємно за товариство, й Ганя висловила своє безмірне вдоволення з моєї присутності в хаті, де вона є служницею, а фактично виконує обов'язки господарині. Я легенько стиснув пухку дівочу руку й, побажавши одне одному доброї ночі та солодкого снання, ми розійшлися, щоб завтра зустрітися знов.

Вранці наступного дня, після сніданку, який приготувала й подала Ганя, я вийшов надвір і побачив, що господар готує до оранки коні і плуг. Коли запитав його, чи можу їхати орати, то він дуже зрадив і сказав, що Ганя поїде зі мною водити коні бодай на початку оранки, а опісля займатиметься своєю роботою.

Рушили до ниви, яка була зовсім близько й незабаром розпочали оранку. провадила за повіддя коні, а я міцно тримався чепіг. По якомусь часі, озирнувшись, вона привітно всміхнулася і сказала, що я не тільки зброєю вмю орудувати, але й до плуга меткий також. Потім заспівала гарну пісню про те, що в полі, при долині, український вояк оре ниву, а дівчина-українка веде коні та ще й приспівує. Я вслухався в її дзвінкий голос, у мелодію пісні й іще дужче натискав на чепіги. Господарева нива почала вкриватися рівенькими скибами чорної, родючої землі.

Згодом Ганя пішла працювати на город, а я орав сам аж до полудня, поки годинник на вежі не вибив дванадцятую годину. Затримав коні, дав їм обрік і побачив, що до ниви простує Ганя з господаревою донею Настусею. Вона принесла обід і для мене, і для Гані. Під крилатими деревами дівчата простелили велику хустину, й ми утрюх смачно попоїли. Настуся, не дивлячись на те, що мала тільки 13 років, скидалася на дорослу дівчину, сипала жартами і все допитувалася Гані, чи я часом не її наречений. Ганя червоніла, а я, вдивляючись у її волошкові очі, пробігаючи поглядом

по пишних русявих косах і принадній фігурі, роздумував над тим, що, може, й не погано було б мати таку красуню-наречену.

Коли обід скінчився, Настуня збрала начиння, зав'язала його в хустку й пішла до хати, а ми лишилися вдвох. Сонце дошкульно припікало, але ми в холодку почували себе добре. Лежачи у траві, вслухалися в кукання зозулі і співи жайворонків у піднебесі. Коні жували обрік, пофоркуючи, а звідкілясь доносилося голосне гавкання собак. Ганя, заклавши руки під голову, довго вдивлялася замріяним поглядом у прозоре небо, а потім повернулася до мене й попросила оповісти їй щось цікаве, бо вона залишила рідний дім у 1942 році й не знає, що діялося на українських землях після того.

Довго не надумуючись, я почав розповідати дівчині про все, що чинили в Україні обидва окупанти — спічатку німецький, а потім большевицький, як вони руйнували Україну. Перебуваючи під страшним терором, українська молодь охоче вступала в ряди Організації Українських Націоналістів. Її сила безперервно міцніла, й усі — члени, симпатички та прихильники, як також загал українського громадянства — завзято змагалися з обидвома ворогами України, а ще запеклішу боротьбу вела Українська Повстанська Армія. Опісля я розказав про те, як дійшло до створення української дивізії «Галичина», як відбувався вишкіл вояків, а пізніше досить докладно зупинився на фронтових боях, які дивізійникам доводилося зводити, на всіх тих страхіттях війни, що їх я пережив. Дівчина слухала дуже уважно, але в її очах блищали сльози й час від часу скочувалися перлинами на її пухненькі зарум'янені щічки.

Обідова пора скінчилася, й нам треба було продовжувати оранку. Ганя сказала, що залишиться зі мною, бо хоче слухати ще більше моїх розповідей, якими вона захоплена. При тому відмітила, що від мене чула їх уперше, бо ті українські хлопці, яких зустрічала перед тим, про такі речі не знали нічого. Вони важко працювали по фермерських господарствах, а коли мали вільний час, то шукали за пляшкою горілки, щоб алькоголем заглушити монотонність свого життя.

Ми повели коні до криниці, де напоїли, потім запрягли їх

поновно до плуга й заходилися орати. Ганя повеселішала й почала знову підспівувати, а коли я запитав чому так швидко сум змінився на веселість, то відповіла, що причиною цього є моя присутність, яка підбадьорила дівочу душу. Усмішка рветься на її уста, тому вона й весела. А потім досить задержувато сказала, що стане ще веселішою, коли мене полюбить. . .

Весняні польові роботи були скоро закінчені, і я присвятив себе іншим господарським працям, частенько навідуючись до Гані в город. Господар був із мене безмірно вдоволений і, дивлячись на нас двох, затирав руки. Чи не мав на думці одружити мене з Ганею?! . . Не знаю, може й так. . .

Ще кілька чарівних вечорів провів я з русокою красунею-землячкою, яка подобалася мені все більше й більше. Горнулася до мене, як мала дитина, гладила мою чуприну й із німим запитом вдивлялася в моє обличчя. В додатку до всього, почав свербіти мій язик. Хотів було сказати господареві, що таки залишусь у нього, але, на превеликий жаль, до цього не дійшло. . .

Одного дня прибіг із табору мій захеканий колега і сказав, що є наказ про перевезення всіх дивізійників до Італії, тому я мушу негайно зголоситися до таборової команди. Почувши таку несподівану вістку, господар дуже посумнів, Настуся заплакала, а Ганя впала на мої груди й розридалася. Мені самому зробилося маркітно, але виходу не було. Сказав, що я й далі є українським вояком, і коли всі мої друзі від'їжджають до Італії, то я не можу їх лишити, а душу ділити з ними спільну долю. Подякувавши за все, тепло попрощався з господарем, міцно стиснув руку Настусі, пригорнув і поцілував Ганю й з болем серця відійшов, прохаючи всіх не згадувати мене лихим словом.

Вийшовши з подвір'я, не обертався, але чув, що русока Ганя гірко плаче. . .

РІМІНІ

Не встиг я відійти й кільканадцять кроків, як почув, що мене доганяє Ганя. Вона й далі плакала, але конечно хотіла відпровадити мене до табору. В руках тримала маленький хрестик із зображенням Пресвятої Діви Марії і завісила його мені на шию, побажавши всього найкращого.

Коли дійшли до таборової брами, то я побачив довжелезну колону британських військових автомашин, на які вже починали сідати українські вояки. Тут попрощалися ще раз, я пригорнув до себе Ганю, палко поцілував, потім легенько відштовхнув її від себе й побіг на таборову площу. Коли виліз на автомашину, то озирнувся й побачив часті помахи біленької дівочої хустини, що здалися мені рухами крил тужливої чайки... Більше Гані не бачив, але її образ лишився в моєму серці на довгі-довгі часи...

Невдовзі автомашини рушили, й після кількогодинної подорожі ми прибули до італійського міста Міляно. Тут, на великій площі посеред військових казарм, британські сержанти наказали нам висісти, вишикували в ряди й почалася докладна перевірка. Це був радше обшук, бо від кожного з нас відібрали не лише військові речі, але навіть приватні пам'ятки, які ми мали ще з дому. Опісля всі всіли на автомашини знову, довжелезна колона автомашин потяглася звивистими італійськими шляхами далі, й у вечірніх годинах ми добилися до Ріміні, де мав постати табір для українських вояків.

З цікавістю розглядаючи незнану нам досі місцевість, ми побачили широчезну площу, густо обгороджену кількочасто-сітчастим дротом та оточену вартівничими вежами. На приказ кільканадцять тисяч українських вояків зіскочили з автомашин, і площа загула, наче якийсь фантастично-гігантський вулик. Почався розподіл вояцтва по роях, чотах, сотнях і полках. На площі лежала гора привезених англійцями наметів, які треба було поставити.

Закипіла робота. Намети більшого розміру призначалися для десяти вояків, а менші — для п'яти, тож ми підбиралися так, щоб в одному шатрі були близькі друзі або принаймні

односельці. Почували себе змученими, до того ж дошкуляв голод, але шатра розпинали. Пізно ввечері англійці привезли якусь юшку і кожний дістав її, може, по півлітра. Це була наша вечеря, а після неї всі розійшлися по наметах. Ті, які не встигли їх поставити, лягли спати на землі.

Наступного ранку англійці притранспортували кухонні казани й кожна сотня призначила свого власного кухаря. Бунчужні одержали також і приділ: по ложці сухого чаю й молока, шматочок масла величини гудзика і по три сухарі на особу. А на обід була рідесенька юшка.

Потім відбувся збір нашої сотні. Бунчужний відчитав інструкції і правила життя в таборі, а сотник виголосив промову, підкресливши в ній, що ми й далі є вояками дивізії «Галичина», що мусимо суворо дотримуватися вояцької дисципліни й виконувати накази своїх старшин, бо може прийти час, коли нам знову доведеться вирушити в бій за визволення Батьківщини-України.

Кожного ранку багатотисячна вояцька маса вишикувалася на площі, де відбувалася спільна молитва, потім бунчужні чи сотенні оголошували про стан їхніх сотень комендантові табору, а він здавав рапорт англійському старшині. Вояків перераховували британські сержанти, що забирало їм понад годину часу, потім сотні на команду розходилися по наметах, і така процедура тривала аж до самісінького кінця нашого перебування в рімінському таборі.

ЖИТТЯ ВИРУЄ ВСЮДИ

Вже в перших днях таборового життя українські старшини під проводом коменданта табору майора Савелія Яськевича почали влаштовувати доповіді на різномірні теми та всебічно розбудовувати українську культуру. Вояки покладно будували бараки для друкарні таборової преси й всіляких курсів. А їх було організовано чимало. Ось найголовніші з них: шоферський, технічний, дяківський, фотогра-

фічний, сільськогосподарський, кравецький, кухарський, пекарський, матуральний та інші.

Таборові душпастирі занялися будовою двох каплиць — католицької і православної, все в них урядили, а малярі намалювали ікони й образи. Невдовзі дивізійні капеляни відправляли там вечірні Молебні, а по неділях — Служби Божі. Співали хори, більші або менші, але між ними найвідомішим і першим, який створився, був хор під диригентурою хор. С. Гуманіловича, що вславився не тільки в таборі, але й далеко поза його колочими дротами.

Відтак вибудували величезний театральний барак, що вміщав 5.000 осіб. Тут відбувалися різні постановки, пописи, концерти, виставки самодіяльної творчості тощо.

Рімінський табір мав ще один дуже важливий будинок. Англіїці побудували в'язницю, яка мала популярну назву »калябуш«. Найбільшим покаранням був засуд на 14 днів »калябушу«.

По якомусь часі я почув себе нездоровим, пішов до таборового лікаря і від нього дістав скеровання до шпиталю в Річіоне. Санітарним автотом я прибув сюди, відразу нав'язав знайомства з українцями, одержав дуже вигідне шпитальне ліжко, добре повечеряв і вклався спати. Коли на другий день прокинувся, то почував себе цілковито здоровим. Вийшов на коридор і, не питаючи нікого, взяв мітлу, добре його позамітав іще й вимив. Один зі шпитальних службовців бачив мою роботу, нічого не говорив, тільки приглядався, а потім пішов і зголосив лікареві. По хвилині повернувся і сказав, що лікар хоче мене бачити. Коли я прийшов до нього, то він оглянув мою постать пильним поглядом, а тоді заговорив про те, що потребує такого чоловіка, як я, й коли я буду йому помагати, то залишить мене на довгий час, і я працюватиму у шпиталі прибиральником, та ще й на добрих умовах.

Звичайно, що я дав свою згоду, лишився у шпиталі як »пацієнт« і перебув цілу зиму. Але навесні 1946 року на шпиталь несподівано наскочила ревізія. Після перевірки зняли мене зі списка пацієнтів і наказали повернутися до табору. Така сама доля спіткала ще кількох українців. Але я не ввійшов до намету з порожніми руками: приніс пару хлі-

бин і кілька пачок сухарів, за що мої друзі були безмірно вдячні.

А життя в таборі вирувало. Вечорами влаштовувалися великі ярмарки, на яких можна було купити все — горілку («смерть Селепка»), вино, хліб, консерви, сухарі, коци, черевики й безліч інших речей. Це все доставляли ті вояки, які працювали в англійських кухнях і там завжди щось могли роздобути.

Восени до табору в Ріміні прийшло запотребовання на мулярів до іншого табору, де перебували німецькі високі старшини. Бунчужний вислав мене й іще двох українських вояків. Тут не було багато роботи, але ми мали вигідне спання й добрі харчі. В додатку до всього, нам видали перепустки на вільний вихід з німецького табору.

Одного разу ми знайшли на горищі намет, продали його й поділилися грішми. Хлопці пішли в кіно, а я зайшов до італійської хати купити вина (один літр коштував 60 лір). При цій нагоді господиня пригостила мене вечерєю, й почалася дружня розмова. Родина складалася з десяти осіб: господаря, господині, шести дочок і двох синів. Тому що на мені була англійська уніформа, то всі вони вважали мене за британця і ставилися до моєї особи з великим респектом. Опісля часто запрошували до свого дому, від чого я не відмовлявся й у родинній атмосфері гарно проводив час.

Ми працювали яких чотири години на добу, ніхто над нами не наглядав, а що перепустки на вихід поза табір були важні до 10.00 години вечора, то ми використовували вільний час на знайомства зі сіньорінами.

Я не міг нарікати на бунчужного, який вислав мене на цю мулярську роботу.

НЕВДАЛА ВТЕЧА

Час минав хутко, але життя в рімінському таборі багатьом уже обридло. Почалися втечі. Хлопці чули, що в Німеччині

функціонує УНРА, краще годує, дає добрі харчові приділи, цигарки тощо. Коли я скінчив свою мулярську працю й повернувся до Ріміні, то друзі стали намовляти до втечі й мене. Маючи замишування до пригод, я дав свою згоду.

Зібралось нас шістьох. Перешили військові мундири на цивільний одяг, придбали дещо з харчів та італійські ліри й після півночі наче тіні прокралися під дротяну загороду. Тут кліщами протяли в ній діру, пролізли крізь неї і тихцем дісталися до залізничної станції, надітали вантажний потяг і втиснулися поодиноці до вагонів, чекаючи з нетерпінням його від'їзду. Коли він рушив, наші серця шалено забилися від радості, що нам пощастить пробитися крізь італійську територію і стати вільними людьми.

Та наші палкі мрії не здійснилися. По якомусь часі потяг став, і почувися голоси італійських карабінерів, які переводили контролю. Двох наших вони викрили і впіймали, а чвірка вискочила з потягу й розбіглася на всі сторони. Я продерся за станцію, приляг у якомусь рові й навіть дихати боявся. Проповз ровом кількадесят метрів, потім виліз з нього й пішов уперед. Не знав, що мене спіткає — щастя чи нещастя, але не мав нічого до втрати. Чув уже перед тим, що большевицькі агенти виловлюють українських полонених, і цим був стурбований, але твердо вирішив за дроти більше не повертатися. Мав зі собою хліб і консерви, тож голоду не боявся. Видряпався на якусь гору, знайшов джерельце, поїв, напився води, ліг у густій траві й заснув.

Коли прокинувся, сонце вже підбилося досить високо і його проміння почали припікати. Озирнувшись, побачив, що італійці стріляють із рушниць горобців, а їхні жінки ловлять у ярках і ровах жаб та складають їх до кошиків, щоб опісля приготувати собі обід. Повільно зліз із гори й помандрував далі. Невдовзі побачив італійця, який працював на своїй ниві. Коли порівнявся з ним, він дав мені знак підійти до нього, що я і зробив, хоч був насторожений.

Розмовитися нам було важкувато, бо я знав усього кільканадцять слів, а він таку саму кількість німецьких, та ми якось дали собі раду. Оглянувши мене з голови до ніг, італієць одразу сказав, що я — рімінський полонений, але він також був у полоні і втік, тому мене не зрадить. Опісля ска-

зав, що конечно потребує когось до помочі в господарстві й запропонував мені піти до його хати та познайомитися з членами родини. Я погодився. Хата була недалеко, й коли ми прибули, він представив мене усім. Кожний член родини стиснув мою руку, господиня поставила на стіл хліб, вудженину і жбан вина та запросила мене спожити разом з усіми снідання. Вдруге мене припрошувати не треба було, а в міжчасі я вже задивився на чорнооку Софію, молодшу господареву сестру, яка була вдовою, бо її чоловік згинув на війні.

Після сніданку господар вивів мене на поле, де треба було прополювати ячмінь. До вечора (звичайно, з перервою на обід) я зробив багато, й італієць був дуже задоволений із моєї праці. А після вечері ми ще довго гуторили про все, й коли бракувало слів, то на поміч приходили »міги«. Так було кожного дня.

Софія подарувала мені вбрання свого чоловіка, яке було немов би на мене шите, й вечорами ми ходили в кіно, а в суботи на танцювальні забави. Господар жив на території мініяктурної республіки Сан-Маріно, більшість населення якої була скомунізована, й там нишпорили советські агенти. Одного разу на сан-марінській забаві, я зауважив, що два такі агенти слідкують за мною. Це помітила також і Софія, тому ми залишили забаву й пішли додому. Коли Софія згадала про агентів, то й господар і його син одразу сказали мені, щоб я не лягав спати в кімнаті, а пішов до клуні.

Я так і зробив. Сподівався, що до мене прийде Софія, але, замість неї, опівночі почув голосний стук до хатніх дверей. То прийшли большевицькі агенти зі своїми італійськими приятелями, отже комуністами. До моїх вух долинула проклятуща московська мова й тоді я, не гаючи часу, викрався з клуні та дременував так швидко, що напевно встановив якийсь рекорд із бігу на довгу дистанцію.

Отже, до Німеччини на унрівські харчі мені потрапити не вдалося, але три тижні, проведені в італійській родині, теж не пішли намарно. Добре підгодувався, засвоїв децицію італійської мови та й із гарною сеньйоркою поромансував. Значить, навіть у нещасті мав бодай краплину щастя.

До Ріміні я дістався щасливо, але тут виникла проблема, як знову потрапити за дроти. Її я розв'язав досить швидко:

змішався на головній брамі з вояками, які поверталися із праці, й через кілька хвилин опинився у своєму наметі. Коли хлопці побачили мене, то зняли страшенний регіт і почали плескати в долоні. Були здивовані моєю тритижневою відсутністю й не знали, що зі мною, властиво, сталося, але мали певність у щасливе закінчення моєї ескапади.

Знову почалося нудне таборове життя й одержування мізерної харчової пайки сухарів та півлітри ріденької юшки. Проворніші хлопці продовжували свої базарні махінації, торгували всякою всячиною і навіть скуповували долари від тих, які одержували ці гроші з-за океану. Згодом харчові приділи збільшилися, а разом із тим покращало й життя таборовиків.

ПРОЩАЙ, РІМІНІ!

Час минав хутко. Проїшов Новий Рік і Різдвяні Свята, зближалася друга з черги весна. Таборовиків охопив цілковито зрозумілий неспокій, відчувалося загальне поденервовання, й кожний запитував сам себе як довго триватиме це перебування за колючими дротами, які встигли набриднути всім.

Та вже перед Великоднем поміж дротами й наметами проповзла хвилююча чутка про те, що нас мають кудись із Ріміні вивезти. Табір заклекотів, і всіх затурбувало питання — куди? Та десь наприкінці травня, вже після Великодніх Свят, комендант табору майор С. Яськевич заповів загальну збірку вояків на таборовій площі й тоді передав усім радісну вістку, що є рішення уряду Великої Британії про перевезення рімінців на землю гордовитого Албіону, бо табір у Ріміні має бути зліквідований іще перед початком цілковитого відтягнення британських військ з італійської території.

Запанувало загальне піднесення, й вигукам радості не було кінця. Але по хвилині всі втихли й уважно вислухали останню промову коменданта, який подав розпорядок виїзду,

а потім теплими батьківськими словами попрощав таборовиків, склав подяку старшинам, підстаршинам і воякам за все й побажав усього найкращого в майбутньому

Зрозуміла річ, що всі відразу виїхати не могли, але ті, які були призначені на перший транспорт зразу ж одержали приказ розібрати свої намети й запакувати до наплечників приватні речі. Такі транспорти відходили що кілька днів, а ті вояки, які лишалися, розбирали таборові приміщення, розмонтовували устаткування бараків, пакували урядження обидвох каплиць. Роботи було по самісінькі вуха, але це нікого не турбувало, й кожний працював охоче. Табір кипів підготовкою до переїзду на нове місце побуту. Одні фарбували військові уніформи, другі перешивали їх, достосовуючи до своєї міри, а треті скуповували на таборовому базарі англійські фунти, щоб мати з чим пізніше »розігнатися«.

Я вельми нетерпеливився, але якось воно склалося так, що дістав призначення на виїзд із Ріміні останнім транспортом. Звичайно, це потривало якийсь час, але нарешті прийшов той очікуваний день, коли на таборову площу заїхала довжелезна валка британських військових автомашин. Усе вже було розмонтоване і спаковане, наплечники також готові, тож лишилося тільки всісти на автомашини.

Всілі. Й коли вони рвонули з місця, всі востаннє дивилися на спорожнілий табір, на »фортецю«, яка впродовж двох років опікувалася українськими вояками-в'язнями.

Прощай, Ріміні! . .

Прощайте, гарні сестрички з Річione! . .

Прощай, республіка Сан-Маріно! . .

А я в думці додав: »І ти, чорноока Софіє! . .«

В ДОРՈՅІ ДО ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ

Британські автомашини завезли нас до місцевості Мірамаре, де ми всіли до потягу і прибули до Венеції. Тут зчинилася велика метушня, бо треба було пересідати на пароплав, але якось, із Божою поміччю пересіли. Пароплавна служба розвела нас по місцях, і по якомусь часі ми знову рушили в незнане. Безпосередньо після цього старшини наказали нам заходити до їдальні, бо обід уже був готовий. Коли зайшли, то здивувалися: на столах тарілки, виделки, ножі і їм подібні речі, яких ми вже давно не бачили.

З'їли обід і дістали приказ віднести посуд до кухні. Я заніс, і не тільки своє. Побачивши мене, шеф кухні оглянув мою постать пильним поглядом і запитав, чи я не маю бажання йому допомагати. Я погодився, але зазначив, що він має платити мені хлібом. Шеф згодився і сказав, що даватиме за поміч денно чотири буханці хліба. Торги за хліб не були без причини, бо хліба нам не давали, мотивуючи це тим, що його доставляють мало. Та й узагалі харчові приділи були малі. А в між часі наш командир довідався, що провіантовий шеф наші харчі вкрав і їх продав, то вояки на протязі цілої подорожі таки добре голодували.

А я працював у кухні, їв скільки хотів, іще й друзям передавав хліб та інші продукти, з чого вони були безмірно раді. Підкріплялися і з цікавістю споглядали на спокійні води Адріатику й Середземного моря. Через кілька днів минули ми Гібральтар, захоплюючись прегарним виглядом тієї фортеці та екзотичним узбережжям Африки на другій стороні. До того ж і погода була чудова. Та коли Гібральтарська протока вже лишилася за нами й корабель виплив на води Атлантійського океану, ми щойно тепер довідалися, як виглядає морська подорож. Водяний простір був розбурханий, хвилі налітали на корабель і кидали ним на всі боки, наче маленьким човником. Вони навіть перекочувалися через корабельний поклад, так що ми не зважувалися на нього виходити.

До того часу ніхто не відчував морської хвороби, але тепер почали діятися жахливі речі. Та в тому немає нічого дивного,

бож відома річ, що тільки одиниці цієї хвороби не підпадають. Отож і ми здорово хворіли морською хворобою.

А море грало. Мимоволі пригадалися Шевченкові строфи, як по такому розбурханому морі козаки їхали до туркені в гості. Їхали й ми, лише не до туркені. . .

Наш корабель кинув котвицю у Глязгівському порті. Він зробив на нас дуже імпозантне враження, захопив своїми величезними розмірами. Ними ми не могли надивуватися. Та це не тривало довго, бо нас усіх скерували до залізничних вагонів, при чому до кожного з них відраховували відповідне число людей. Розмістилися ми на комфортабельних сидіннях, і кожний замислився.

Знову їдемо, але куди?

Ніхто не знав. . .

ТАБОРИ Й ДОВГОЖДАНА ВОЛЯ

Довідалися скоро, бо поновно опинилися в таборі, на брамі якого виднів напис «ПОВ — Камп» — Шеффілд. Отже, після двох років, ми стали полоненими ПОВ (Прізонерс оф Вор). Кожному пригадалася Італія, де всі ми були СЕП (Сорендеред Енемі Персонел). Коли нам дали цю назву, то на одній зі збірок таборовий комендант пояснив її так: «Ви не є ні полонені, ані інтерновані, й так буде добре для вас». Почувши це, хтось із гурту додав, що ми є мариновані. . . (тут він долучив дуже соковитий епітет). Усі щиро засміялися, але на протязі двох років спокійно належали до СЕП, і дехто навіть казав, що це скорочене ім'я Селепка. Фактично СЕП існував для того, щоб не платити нічого полоненим, бо, згідно з міжнародними договорами, тільки старшини й підстаршини повинні були одержувати платню.

А тут раптом ПОВ. . .

Безпосередньо з автобусів, під вигуки англійських конвоїрів, нас загнали в довгий барак, де провели перевірку речей,

а потім до кожного бараку приділили по п'ятдесят осіб. Розмістилися ми на двоповерхових ліжках і розпочали новий етап життя на британській землі. Але нас і тут оточували кільчасті дроти, та й поведінка деяких англійських охоронників не була надто ввічливою. Одне тішило нас, а саме те, що харчі мали набагато кращі від рімінських.

У Шеффілді ми не затрималися довго, всього кілька тижнів, а опісля нас розділили на групи й почали розвозити по інших таборів, і я потрапив до Brentri. За час нашого перебування в полоні ми навчилися навіть із неприємних речей робити жарти, тож одного разу хтось сказав, що ПОВ — це »Пшиспособене Войскове«, й дуже можливо, що ми разом із поляками підемо на большевиків, бо, мовляв, іще одна »пароля« нікому не зашкодить.

Одначе, для англійців далеко важливішим від »пшиспособеня« були жнива, сапання буряків і картоплі або чищення ровів, тому на ці роботи почали нас направляти. Праця не була важкою, хіба як довелося збирати картоплю, то тоді здорово боліла спина. Але ми були загартовані й на це не звертали уваги. У вільний час, діставши дозвіл на вихід з табору, вбирали свої »парадні« уніформи й ішли до міста заводити знайомства з місцевими дівчатами.

А час не стояв на місці. Повільно минали дні, тижні, місяці, й надходили Різдвяні Свята, вже треті за колючими дротами, й кожний запитував сам себе, чи будуть вони останніми в такому оточенні, а якщо ні, то де і як він святкуватиме наступні? . .

У згаданому Brentri ми зорганізували хор. До нас часто приходив місцевий священик, який одного разу був присутній на пробі. Вподобав наш спів і запросив на виступ до клубу, що містився при церкві. Це допомогло нам нав'язати приятні відносини з англійцями.

Десь наприкінці лютого в одному із сусідніх таборів хлопці проголосили голодовий страйк. Причин до нього було багато, однією ж із найголовніших можна вважати ту, що всі сподівалися навесні 1948 року »піти до цивіля«, а цього не сталося. В початкових днях березня наш табір поділили на маленькі групи, які були розвезені по інших таборах. Та група, що до неї належав я, потрапила до табору в Ілі, неда-

леко Кембріджу, а звідти її перевезли до якогось гостелю, віддаленого від Ілі на кілька миль.

Ця місцевість називалася Согам, і власне перед нашим прибуттям згаданий гостель залишали німецькі воєннополонені. Чим німці керувалися, не знаю й досі, але, від'їжджаючи, вони рознесли між місцевим населенням чутку, що до табору прийдуть українські полонені, які є дуже брутальні й некультурні, тому з ними не слід спілкуватися під будь-яким оглядом. Про це нас через перекладача поінформував колчестерський священик, який відвідав нас у таборі, знав добре українців, тому назвав слова німців звичайною провокацією.

Наша група не була великою — нараховувала всього кількадесят осіб, але склалося так, що до неї потрапили хлопці з мандолінової оркестри, й на цьому ми дуже скористали. Вечорами, коли кінчалися всілякі сільськогосподарські роботи (сапання буряків, годівля худоби тощо) оркестранти виходили на свіже повітря, й тоді в простори неслися милозвучні українські мелодії, до яких із захопленням прислухалися согамці. Згодом вони переконалися, що українці зовсім не такі, якими їх представляли німці, й почали запрошувати оркестру на концерти та забави. Дружні відносини поміж нами й англійцями кращали з кожним днем.

Всі ми працювали по фермерських господарствах, і коли кінчали працю в них, то знаходили приватні роботи, щоб заробити гріш на цивільне вбрання. А воно нам було дуже потрібне. Перш за все ми прагнули мати людський вигляд, а, крім того, хотіли заімпонувати согамським красуням. Труднощів у цій ділянці ми не мали, бо при нашій групі були тільки два англійські капрالی, з якими ми втримували завжди дружні відносини — давали їм цигарки або гроші на пизо, й вони на все дивилися крізь пальці. А коли з головного табору мали прийти контролери, то капрالی одразу повідомляли нас про це, наказували ховати цивільний одяг, і »шафа грала«.

Так пройшло літо. В половині серпня всіх нас повезли до Кембріджу на лікарські оглядини, а водночас запропонували підписати ще одне »добровільне« зобов'язання про затруднення у Великій Британії, згідно з яким усі українські воен-

нополонені можуть перейти на цивільний статус, якщо працюватимуть у сільському господарстві та в обслузі сільськогосподарських гостелів.

Я був звільнений з полону і став цілковито вільною людиною 8 жовтня 1948 року.

ЕПЛОГ

Проїшли роки.

Минуло їх багато, дуже багато. Від того часу я промережив не одну стежку-доріжку, мав безмір вражінь і пережиття, обертався в карколомному калейдоскопі подій. Колесо життя крутилося безперервно, і треба було встигати за його рухом. Я не відставав, але часто, після закінчення праці, перебуваючи у вільному світі, я повертав голову на далекі обрії, на поневолений Москвою Схід, і тоді, немов би на екрані фільму, вставало все те, що визначили мені в далекому минулому примхливі й хисткі віхи життя. Я заплющував очі й поновно переживав усе пройдене, відчуте й пережите на протязі моїх юнацьких років.

І звідкілясь, наче хвиля морського припливу, прикотила думка написати спомини, висловити на папері те, що колись було незаперечною дійсністю, буревійним чином юних літ, їх усебічним, сповненим виявом безмежного патріотизму діл, які треба було виконати для добра і слави нашої Батьківщини-України.

Ці спомини я написав, і почав їх від найранших років мого життя, вважаючи, що минуле породжує сучасність, а ця сучасність є драбинчастим щаблем у майбутнє. Підкреслюю, що письменником я ніколи не був, не є ним сьогодні й не претендую на це звання в майбутньому. От сидів і писав, бо до того спонукало мене буремне колишнє, але не тільки моє власне.

В моїх споминах читач зустрине велику кількість найрізномірніших прізвищ, імен видатних бойовиків-революціонерів і революціонерок (хай навіть прихованих під псевдами), геройські чини яких записані незгладними літерами на скрижальях української революційно-визвольної боротьби. Багато з них сьогодні вже не живе. . . Вони відійшли у вічність, склавши на жертovníку Батьківщини-України найдо-

рожчий скарб — своє життя. Але вони склали його на те, щоб наблизити приход світлого й радісного дня — дня постання української самостійної соборної держави.

Мої скромні спогади, це спогади про дні, які давно минули, дні завзятої і безкомпромісової боротьби з усіма окупантами України за її волю й незалежність, за світлий і радісний день її воскресіння.

Він уже не за горами. Про нього шепочуть очерети Березанського ставу, його райдужневістю насичений кожний закуток непокірної української землі, про його приход віщують ліси й діброви, і трави на узбіччях Лисонської гори.

Тож він мусить прийти, бо жертви, які ми понесли, не пропадуть даремно — вони зближать світанок України!

EPILOGUE

Years have gone by, many years. I have walked many paths since then. The kaleidoscope of events has left me with a host of impressions and experiences. The wheel of life revolved relentlessly and I had to keep up with it. I did not lag behind though often after a day's work in the Free World I turned my thoughts to Eastern Europe under Moscow's yoke. Then, as though on a film screen I saw again the capricious faint landmarks of my life. I shut my eyes and rekindled memory of the events, impressions and experiences of my youth.

Like a tidal wave the idea came to me from somewhere of writing my memoirs, expressing on paper a former stark reality, the acts of my stormy youth filled with boundless patriotism, which had to be performed for the glory and well-being of our Homeland, Ukraine.

I wrote these memoirs starting with my earliest youth. They are based on the principle that the past gives birth to the present, whilst the present is in effect a stepway to the future. I must emphasise the fact that I am not a writer, never have been and will never pretend to be. I simply sat down and put pen to paper prompted by the stormy past, and not just my own.

The reader will meet in my memoirs a host of the most varied surnames, the names of prominent revolutionary fighters, men and women (albeit masked by pseudonyms) and witness heroic deeds which are written indelibly on the tablets of the Ukrainian Revolutionary Liberation Struggle. Many of these fighters are now dead . . . They passed into eternity after laying the greatest treasure at the altar of our Homeland, their own lives. They did this in order to bring nearer the bright and joyous day, the declaration of the Ukrainian Independent Sovereign State.

Dear reader and Ukrainian Youth in particular! Read my

modest memoirs of days long passed, of courageous, uncompromising struggle against every occupier of Ukraine, for her freedom and independence, and the bright and joyful day of her resurrection, which will soon come to pass. The reeds of Berezhan' Lake whisper its advent, every corner of irrepressible Ukraine is suffused with its joy, the forests and groves are its messengers, so too are the grassy slopes of Mount Lyson'. The day must come for the sacrifices which we have made were not in vain, they will bring us closer to the dawn of Ukraine. For the glorious imminent birth of Free Ukraine the heroic Ukrainian People have shed rivers of blood and continue the courageous fight against the eternal enemy of Ukraine, the Imperialist Muscovite Moloch.

Dear reader, my modest memoirs describe many tragic periods; the book itself contains 70 Chapters, and should be of interest to every Ukrainian reader.

translated from Ukrainian
by *Wolodymyr Slez*.

ЗМІСТ

	Стор.
ВСТУП	5
ПЕРША БОРОЗНА БЕЗ БАТЬКА	9
МАТЕРИНСЬКА НАУКА	11
РІЗДВЯНІ СВЯТА	12
ДВІ СМЕРТІ	14
БОРОТЬБА ЗА ОПІКУНСТВО	17
ВІД ХАТИ ДО ХАТИ	20
НА ПАСОВИСЬКАХ	23
НЕВДАЛА ВТЕЧА	27
ТУРБОТИ ЗІ ШКОЛОЮ	29
ЗНОВУ НА ПАСОВИЩІ	32
У ДЯДЬКА АНДРІЯ Й КУЗИНА АНТОНА	36
ВИБОРИ ДО СОЙМУ Й ЗЕЛЕНІ СВЯТА	39
ВЕСІЛЛЯ АНТОНА Й ПИЛИПА	46
У ВЛАСНІЙ ХАТІ	48
ПРАЦЯ ПОЧИНАЄТЬСЯ	52
В ОТЦЯ ЛУНКЕВИЧА	57
ПЕРЕД ПОСТАНОВКОЮ І ПІСЛЯ НЕЇ	59
ЗАСНОВАННЯ ЧИТАЛЬНІ «ПРОСВІТИ»	63
ПОЯВА ОУН І ЇЇ ПЕРШІ ДІЇ	65
Я ОЧОЛЮЮ ТОВАРИСТВО «ПРОСВІТУ»	70
У ЛЬВОВІ З ПЧІЛКОЮ	71
ЖИТТЄВІ ЗАКРУТИ	77
НОВИЙ РІК — НОВА ДІЯЛЬНІСТЬ	81
ДВА НОВІ МЕШКАНЦІ	86
МАТРИМОНІЯЛЬНІ СПРАВИ	87
ДО ТРЬОХ РАЗІВ ШТУКА	89
ПЕРЕДЧАСНИЙ ТЕСТЬ І КОНКУРЕНТ	92
ВЕСІЛЛЯ	96
НЕСПОДІВАНИЙ АРЕШТ	99
ВИМУШЕНИЙ ПЕРЕХІД ДО ТЕСТЯ	103
У НОВІЙ ХАТІ	105
НЕБЕЗПЕЧНА АКЦІЯ	106
ПОБАЧЕННЯ З ЯСТРЇБОМ	109
БУДОВА КРИЇВКИ Й ПІДПІЛЬНИЦІ В НІЙ	111

МАНІФЕСТАЦІЯ	115
ЖОРСТОКІ ДОПИТИ	119
ЗА В'ЯЗНИЧНИМИ МУРАМИ	123
НАШ ПРОТЕСТ	126
У СУДІ	129
ЗНОВУ В ТЮРМІ	133
АПЕЛЯЦІЯ Й ВОЛЯ	135
СЕРЕД ПІДПІЛЬНИЦЬ	137
ВІЙНА Й РОЗВАЛ ПОЛЬЩІ	141
БОЛЬШЕВИЦЬКА ОКУПАЦІЯ	144
ВІЙНА, МОБІЛІЗАЦІЯ І ВТЕЧА	146
АКТ 30 ЧЕРВНЯ 1941 РОКУ	150
МАНІФЕСТАЦІЯ	152
НА ВИШКОЛІ	155
НОВА КРИЇВКА	156
СЕРЕД УПІВЦІВ	158
ЧАЙКА РОЗПОВІДАЄ	163
НЕПРОХАНІ ГОСТІ	164
У ВІЙСЬКОВІЙ УНІФОРМІ	168
ВИШКІЛ І... ГАЛЮСЯ	171
ПЕКАРНЯ І ФРОНТ	174
В ОКОПАХ	178
ШПИТАЛЬ І ДІВЧАТА	180
В УКРАЇНСЬКІЙ ДИВІЗІЇ	184
ПІД ФЕЛЬДБАХОМ	188
ОСТАННІ ДНІ	190
ВІЙНА ЗАКІНЧЕНА	192
НЕСПОДІВАНА РОЗЛУКА	194
РІМІНІ	198
ЖИТТЯ ВИРУЄ ВСЮДИ	199
НЕВДАЛА ВТЕЧА	201
ПРОЩАЙ, РІМІНІ!	204
В ДОРОЗІ ДО ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ	206
ТАБОРИ Й ДОВГОЖДАНА ВОЛЯ	207
ЕПІЛОГ	211
ЕPILOGUE	215

